

Vaderna Gábor

HONNAN ÉS

HOWA?

VADERNA GÁBOR

HONNAN ÉS HOVÁ?

Arany János
és a nagyszalontai
hagyomány

reciti

2050

2000

1950

1900

VITÆ

1800

1750

1700

1650

1600

1550

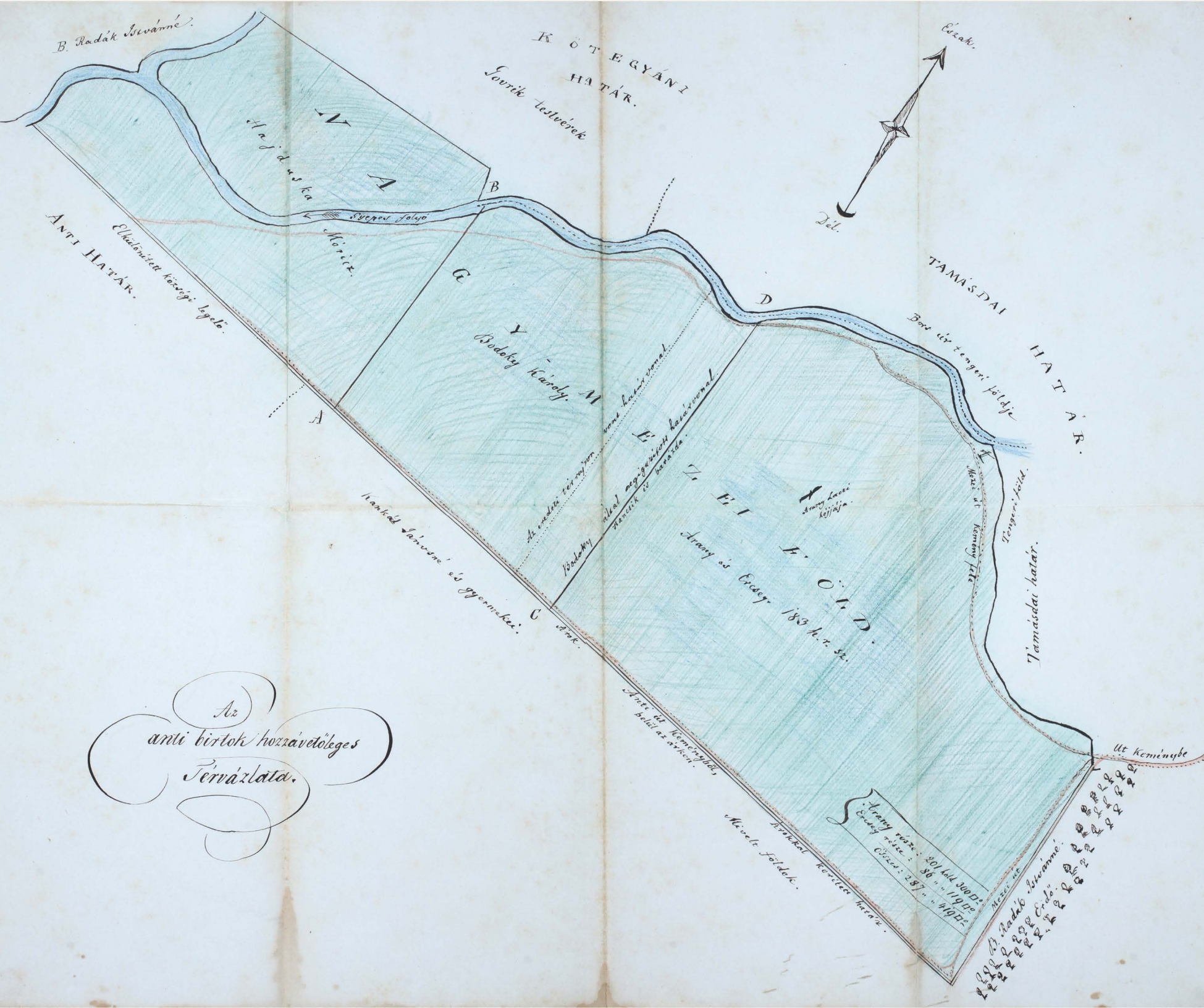
1500

Miként lett a hagyomány a 19. századi nemzeti és helyi emlékezetpolitika modern eszköze?

Nagyszalonta viharverte település: a Toldiak birtoka a török dúláskor, a hajdúk betelepülésével lett fontos erődítmény, évtizedekre háborús helyszín; a török kiűzése után a helyiek évszázados, a 19. századba mélyen benyúló perbe keveredtek kiváltságaik megtartásáért. Arany János születésekor így a népi és történeti hagyomány folyamatos fenntartása és újramondása konkrét politikai célokat szolgált. Ez a könyv amellet érvel, hogy a tradíció ápolásának módja Szalontán szorosan összefügg Arany irodalmi törekvéseivel, a költő karrierje pedig felfogható a lokális hagyomány traumatikus tapasztalataiból való kitörésként. Arany János azáltal újította meg a helyi hagyományt, hogy modernizálta azt költészetében, s az emlékezés új módozatait hozta létre. Amikor Nagyszalonta a költő elköltözése után szinte azonnal elkezdte építeni nagy szülőtte helyi kultuszát, akkor voltaképpen egy modern emlékezetpolitikai gesztust tett: a traumatikus történelmi tapasztalatok emlékezetének helyére annak az embernek az emlékezetét állította, aki a nemzet számára beszélte el a helyi hagyományokat. Arany János egyszerre mutatta meg, hogy a Nagyszalontáról induló értelmiségi meghódíthatja a 19. századi nemzeti intézményrendszer csúcsait, s azt, hogy a traumatikus történeti hagyomány modernizálható. Amikor az emlékezetpolitika helyi szinten is intézményesült, akkor az emlékezés fókusza a traumatikus történelemről magára az emlékezésre került át.

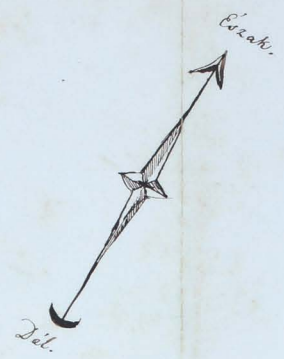
Keresztury Dezső írja szép Arany-életrajzában: „Minden költő sokat merít ifjúkorának benyomásaiból. Arany-nak szinte sorsává lett szülőföldje: »kis hazája a nagy hazában.«” Ez így igaz – és a fordítottja is. Nagyszalontának szinte sorsává lett Arany János.

Vaderna Gábor (1979) irodalomtörténész, az ELTE BTK oktatója, az ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet kutatója, a 2017-es Arany János-emlékévben a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum új állandó kiállításának kurátora.

B. Radák Istváné.

KÖTEGYÁNI
HATÁR.
Sourik testvérek

ANTY HATÁR.
Előzők községi legelő.

TAMÁSDAI
HATÁR.
Bors-ér tengeri földje

A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M
N
O
P
Q
R
S
T
U
V
W
X
Y
Z

Arany és Csizs. 183 h. t. sz.

Arany és Csizs. 183 h. t. sz.

Tamásdai határ.

Út Keménybe

Az
anti birtok hozzávetőleges
Térképe.

Arany és Csizs. 183 h. t. sz.
Célus: 287 h. t. sz.

Arany és Csizs. 183 h. t. sz.
Célus: 287 h. t. sz.

Vaderna Gábor

HONNAN ÉS HOVÁ?

Arany János és a nagyszalontai hagyomány

VITÆ 1.

Sorozatszerkesztő
MÉSZÁROS GÁBOR

VADERNA GÁBOR

Honnan és hová?

Arany János és a nagyszalontai hagyomány

Reciti
Budapest
2020

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóirat-kiadási Pályázata, valamint a
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

Lektorálta

SZÁLKAI TAMÁS ÉS SZILÁGYI MÁRTON

A borítón a nagyszalontai Muzeul Memorial Arany János
/ Arany János Emlékmúzeum dokumentumai láthatók.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2732 2025

ISBN 978 615 6255 01 3

Kiadja a Reciti,

BTK Irodalomtudományi Intézet,

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,

a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

Bevezetés	7
Az Arany-hagyomány	11
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú	
A helyi hagyomány	31
Én is éltem...	
Az életrajzi hagyomány	81
Én is lantot pengeték	
A kultikus hagyomány	169
Hogy itt éltem	
A személyes tér muzealizációja	183
Honnan és hová?	
Arany János és a modernitás	191
Kivezetés	209
Irodalomjegyzék	213
Személynévmutató	245
Summary	257

BEVEZETÉS

E könyvnek Arany János hagyatéka, azon belül a 19. század végén Nagyszalontára (Salonta, Románia) visszakerült és utóbb a környéken begyűjtött múzeumi anyag a kiindulópontja. Arany tárgyi hagyatékát tekintve az Arany János Emlékmúzeum (Muzeul Memorial Arany János) a leggazdagabb gyűjtemény, s bár a legfontosabb irodalmi kéziratok közül csak néhányat őriz, a magánjellegű s a nagyszalontai hivatali iratok jelentős számban csak itt lelhetők fel. E múzeum őrizi továbbá Arany János könyvtárának megmaradt (s gazdagon széljegyzetelt) állományát is, amely Arany László egykori budapesti villájának elpusztulása után egyedüli és felbecsülhetetlen forrásunk.

Az itt található hivatali iratok már 1966-ban megjelentek,¹ az Arany-könyvtár tudományos feldolgozása és a széljegyzetek kritikai kiadása Hász-Fehér Katalin áldozatos munkájának köszönhetően komolyan előrehaladt.² A nagyszalontai múzeum azonban nemcsak az Arany-kutatók zarándokhelye, hanem a magyar irodalom kultikus emlékhelye is. Éppen ezért volt a 2017-es, Arany János születésének 200. évfordulóját ünneplő emlékév egyik legfontosabb eredménye a múzeum teljes körű felújítása és az itt található kiállítás újrendezése. Nemcsak a Csonka torony és a kiszolgáló létesítmény teljes épületrekonstrukciója és felújítása történt meg az emlékévben, de a páratlan tárgyi hagyatéka teljes állományának és az itt őrzött kéziratok hagyatéka teljes körű restaurálása után a múzeum állandó kiállításának újrendezését is indokoltta tette. A munka során világossá vált,

¹ AJÖM XIII.

² AJM, Széjl; Hász-Fehér 2019. A jegyzetek mint forrás kiaknázására példa: Szörényi 2017b.

hogyan az Arany János élete és költészete körüli lokális kontextusok (elbeszélések, kultuszok, hagyományok) nem egyszerűen „érdekességek”, hanem talán innen nézvést át lehet értékelni Aranyhoz a hagyományhoz való viszonyát is.

Mielőtt azonban elmélyednénk a részletekben, érdemes egy-két szót szólni a munka keletkezéséről is.

A Honnan és hová? című állandó kiállítás magyarországi és határon túli intézmények, műhelyek és magánszemélyek összefogása után nyílhatott meg 2018. március 14-én. Jelen sorok szerzője, a kiállítás kurátora szinte összeszedni sem tudja, ki mindenkivel konzultált, hány kutatóval, könyvtárossal, levéltárossal, múzeumi szakemberrel tanácskozott azokban a sűrű hónapokban, amikor a kiállítás forgatókönyve elnyerte végső formáját. Mindenesetre a múzeumi munka csapatmunka, s a kurátor csak egy csapattag. Mire is menne a filmrendező és forgatókönyvíró operatőr, vágó, jelmeztervező, jó színészek, büfések stb. – magyarán a stáb nélkül? Nincs ez másként a muzeológiában sem. Ahogy mondani szokás: minden hibáért vállalom a felelősséget, miközben a létrejött végeredmény minden erénye a csapatot dicséri.

A nagyszalontai múzeum esetében a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársai koordinálták a felújítási és restaurálási munkálatokat, s a nagyszalontai kollégákkal összefogva vették vállukra a kiállítás felépítésének mindennapi gondjait, míg a kéziratok megújítása az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaira várt.³ Néhány embert mindenképpen szükséges kiemelni a közreműködők népes táborából. Szilágyi Judit, a PIM munkatársa fáradhatatlanul ingázott Románia és Magyarország között – az ő szervezőmunkája nemcsak pótolhatatlan, de egyenesen utánozhatatlan teljesítmény. Csorba Csilla, szintén a PIM részéről a tőle megszokott lelkesedéssel és odaadással támogatott minket, s amikor az egész projekt adminisztratív okokból csaknem dugába dőlt, hihetetlen rutinnal hozta azt vissza. Koczka István és Mezei Ildikó, a kiállítás látvány- és arculattervezője a korszerű megjelenés kialakításán túl folyton odafigyeltek a kurátor céljaira és érzékeny lelkivilágára. Külön köszönet illeti meg a PIM akkori vezetését, elsősorban Czifra Mariannt és Prőhle Gergelyt a bizalomért és a folyamatos támogatásért. Patócs Júlia, a Nagyszalontai Arany Emlékegyesület elnöke gondoskodott róla, hogy mindig a megfelelő fogadtatásban legyen részünk Nagyszalontán, illetve segített eligazodni a magyar kollégáknak a romániai adminisztráció útvesztőiben. Korompay H. János, Szilágyi Márton és Török Zsuzsa minden Arany-filológiával kapcsolatos kérdésre azonnal megadták a választ. Bácsatyai Dániel, Kiss Farkas Gábor és Szálkai Tamás a középkor és kora újkor sűrűjében segített eligazodni.

3 Ennek eredménye: RÓZSAFALVI 2018. A munkálatok előkészítéséről lásd TÓTH 2018.

S végezetül Boka László és Rózsafalvi Zsuzsanna, az OSZK munkatársai mindig készséggel álltak rendelkezésünkre, amikor a kéziratokkal kapcsolatos problémákhoz értünk. A nyájas olvasó talán megbocsátja, ha a több mint száz segítőnket itt nem veszem most sorra.

A *Honnan és hová?* kiállítás rendezésekor nemcsak az – Arany János ma is példátlanul széles körű tekintélyének köszönhető – összefogás volt figyelemre méltó a számomra. Az Arany János Emlékmúzeum – azon túl, hogy a magyar nemzet kultikus költőjének emlékhelye – fontos szerepet foglal el a nagyszalontai közösség életében is. Nagyszalontát a kiállítás rendezése során sűrűn és azóta is olykor látogatván nemcsak azt kellett megértenem, hogy mit jelentett Arany János számára a szülővárosa, hanem azt is, hogy a nagyszalontai közösség számára milyen nagy jelentősége van ma is a költőnek és életművének. A szalontai mondák és mítoszok világa, mely egykor inspirálta és pályáján elindította, a költő alakját is magába fogadta. A Toldi-történetek, a hajdú-mítoszok, a szalontai balladák mellett mitikusná nőtt a művész alakja, aki hajdan megőrzésre érdemesnek találta ezt az *underground* kulturális hagyományt. Olyan kiállítást kellett hát létrehozni – s merem remélni, hogy sikerrel jártunk –, amely egyfelől a recens történeti, irodalom- és művészettörténeti kutatások legfrissebb eredményeit mind Arannyal, mind Nagyszalontával kapcsolatban feldolgozza és megjeleníti, másfelől reflektál arra a kérdésre, hogy milyen lokális tudásformák kötődnek a költőhöz, milyen viszonya van egymáshoz múlt és jelen kultuszainak, és miként is közvetíthető a régmúlt története, a klasszikus hagyomány a 21. században.

Budapest–Nagyszalonta, 2017–2019

AZ ARANY-HAGYOMÁNY

(négy jelenet)

Első. 1870 februárjában ül Arany János az Akadémia épületében található lakásában. Foteljában olvas, kezében ceruza. Izgatott. Ifjúkori barátja, Rozvány György felküldte az Akadémiára Nagyszalonta történetéről írott összefoglaló munkáját.¹ Küldött példányt Aranynak is, másoknak is. Arany forgatja a lapokat, csóválja a fejét, szokásához híven a lapszélre jegyzetel. Most nem a legfontosabb magyarországi tudományos intézmény vezető hivatalnoka, nem az éles tollú műértő, nem a szigorú lapszerkesztő, de nem is a magyar irodalom legnagyobb élő költője. Ő most a Nagyszalontáról elszármazott, de gyökereit sohasem feledő, s élete végéig hazavágyódó pesti polgár. Gyerekkori emlékeiben kutat, ifjúkorában, még a nagy nagyszalontai tűzvész előtt látott iratokat, az utolsó hajdúperek során Bécsben látott iratmásolatokat idéz fel. Most egy olyan könyvet olvas, mely órála is szól. Leteszi a ceruzát, a könyvet kerek dohányzóasztalára teszi. Feláll a fotelból, pipatőriumából kiválaszt egy pipát, rágyújt, gondolkodik. Arany János kimért ember.

Pipáját leteszi, íróasztalhoz ül, írót és tintát vesz elő. Egy üres lapot. Hogyan írja meg Gyurinak a hibákat? Hiszen annyit dolgozott rajta, annyi energia, kutatás – nem szabad megsérteni. Inkább egy másik írómappát nyit ki, az Akadémia hivatalos levélpapírját húzza elő. Előre nyomtatott sablon, hogy ne kelljen annyit körmölni.

270

1870.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

Pest, márcz. 8. 1870.

A Magyar Tudományos Akademiához Tek. úr ajándékából beérkezett következő nyomtatvány:

Nagyszalonta mezőváros történelme (monographiája)

az intézet könyvtárába tétetett, s alólírt meg van bízva a küldeményért az Akadémia köszönetét kifejezni.

Tek. Rozvány György úrnak
Nagy-Szalonta

Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, Pesten, 1863.

Ez így jó lesz, már csak alá kell írni. Arany gondolkozik pár percet, eszébe jut, amikor fiatalon Rozványéknál lakott és Bettát tanította.² Eszébe jutnak a nevetések, az esküvők, a gyerekek. Nem szabad megsérteni. Felkapja a tollat, s a papír üresen maradó részére felírja:

Édes Gyurim! Érdekel olvastam könyvedet; örülök és csodálkozom, hogy az égés után annyit össze tudtál szedni; az illetőknek a példányokat azonnal elküldtem. Megbocsáss, hogy csak ez uton válaszolhatok. Éljb boldogúl

barátod

Arany János³

Második. Vajon Arany tartózkodása miatt vették fel csak öt év múltán barátságuk fonalát? Vagy egyszerűen csak elveszett levelezésük? 1875-ben már egy nagyszalontai birtokügylet miatt kerültek kapcsolatba egymással. Arany, aki talán már el is felejtette, miként válaszolt a barátilag küldött helytörténeti kötetre, akaratlanul

² Személye majd az *Én is éltem...* című fejezetben fog felbukkanni.

³ „Arany János Rozvány Györgynek, Pest, 1870. március 8.”, in AJÖM XIX: 232–233. A könyvnek az Akadémia Könyvtárába letett példánya ma is létezik: MTA KIK, M. Tört. O.1108. Rozvány két példányt is küldhetett, mert – mint mindjárt látni fogjuk – Aranyak is megvolt.

ismét vérig sérti Rozványt. Sógorának, a Nagyszalontán élő Ercsey Sándornak írja 1875. december 19-én: „Először is tőled kérek bocsánatot, hogy ügyismeretlenségem és járatlanságom miatt ily gyakori levelezési és egyéb munkával terhellek, azután Rozvány György barátomtól, hogy évek óta távollétem miatt mostani viszonyairól semmi legkevesebb tájékozással nem bírván, óhajtottam ezt megszerezni, s neki talán e bizalmatlansággal fájdalmas érzést okoztam.”⁴ Azaz arra kéri Ercseyt, hogy engesztelje ki Rozványt, egyúttal biztosítja, hogy természetesen a hitelügyletet le fogják bonyolítani. Leteszi a tollat. Rápillant üvegajtós könyvszekrényére. Odalép, az ajtó már akkor is recsegve-ropogva nyílik. Valahonnan előhalássza Gyuri Szalonta-könyvét. Arany töpreng. Kinyitja a kötetet, ceruzájával a margóra jegyzetel.

Harmadik. Ötven évvel később már sem Arany János, sem Rozvány György nem élnek. Elhunyt Arany felesége, összes gyermeke, unokája. Az 1920-as évek derekán Voinovich Géza a feleségéhez fordul: „Gizella, nem látta véletlenül a Rozvány-kötetet?” Szalay Gizella térül-fordul, s férje íróasztalára helyezi a kért könyvet. Az asszony élete, amióta hozzáment a nagy költő fiához, Arany Lászlóhoz, az irodalomtörténet és a kultusz körül forog. Akármerre néz, Arany János emlékei veszik körül, a falról is ő tekint rá. Zichy Jenő illusztrációi eredetiben töltenek meg egy spanyolfalat, az íróasztal fiókjában eredeti kéziratok, a könyvespolcon Arany saját könyvei.⁵ Második férje Arany János elszánt kutatója, később Arany utódja az Akadémia főttkári és a Kisfaludy Társaság elnöki tisztében.⁶ A tudós, aki nemcsak ápolja, létrehozza, hanem személyében képviseli az Arany-kultuszt, éppen a költő életrajzán dolgozik, s ehhez keresi Rozvány Arany által korrigált kötetét. Elmosolyodik, mikor a széljegyzeteket olvassa.⁷

Negyedik. 1945. január 22-én szovjet bombák hullanak az égből Budapesten. Dr. Batka István orvos Nagyboldogasszony úti (ma: Ménesi úti) villája pincéjében vészelté át támadást. Hallotta a robbanást fél 12-kor, de akkor még nem tudta, hogy mi történt. Csak később – a támadás lanyhultával – észlelte, hogy a szomszédos 23. számú ház súlyos bombatalálatot kapott. A szomszédok, Voinovichék, a személyzet, a házmesterék sehol. Batka a szomszédokat, Petőfi Sándor vegyészdoktort és a szemben lévő lazariszta rendház szerzeteseit riasztotta, ők ásták ki négy óra alatt a bennrekedteket. A 88 éves Szalay Gizella már nem élt. A sors furcsa

4 „Arany János Ercsey Sándornak, Budapest, 1875. december 19.”, in AJÖM XIX: 346–347, 346.

5 A hagyatékáról – annak hamarosan bemutatandó pusztulása kapcsán – lásd Voinovich Géza feljegyzését: MTA KIK Kt., Ms. I/115. Idézi: AJÖM XV: 472.

6 Voinovich Géza (1877–1952) életéről és pályájáról lásd AJÖM XV: 468–471. Textológiai munkásságának megítéléséhez lásd Török 2017.

7 A három kötet: VOINOVICH 1929; 1931; 1938. A Rozvány-jegyzetekről lásd VOINOVICH 1929: 6–7.

fintora, hogy egy Petőfi Sándor nevű vegyész ásta ki a romok alól Arany János menyének, utolsó közvetlen hozzátartozójának holttestét. De a háborúban nem volt sok idő lamentálni a sors fintorain. Január 30-án két gyújtóbomba érkezett. Az Arany-hagyaték Budapesten maradt része bő héttel élte túl a szűkebb család utolsó tagját. Rozvány könyve, benne Arany jegyzeteivel, megsemmisült.⁸

E négy jelenetet – bár az adatolható tényeket nem változtattam meg – természetesen a képzeletem segítségével egészítettem ki kerek történetté. Az irodalomtörténész valamilyen mértékig mindig kénytelen a fantáziájára hagyatkozni. Vajon Voinovich Géza magázódott a feleségével? Vajon Arany pipázott, ha töprengett? Most nem is ezért volt lényeges a jelenetek felidézése. E négy epizód ugyanis felrajzolta az Arany-emlékezet négy lehetséges problémáját.

Az első jelenetben *létrejött* egy műtárgy. Persze 1870-ben ez még csak egy volt a sok kötet közül Arany könyvtárában, de már ekkor több volt a köteteknél. A kölőt érdekelte Nagyszalonta történelme, ezért saját kezűleg korrigálta-kommentálta Rozvány könyvét. *Létrejött* egy tárgy tehát, amelyen otthagya keze nyomát, s amely arra várt, hogy az utókor felfedezze magának.

A második jelenetben Arany János mindennapi életébe pillantottunk be. Épp birtokot vásárolt Nagyszalonta közelében, s nagyon aggódott, hogy e távoli vidéken, már-már ismeretlen viszonyok között nem fog jó üzletet kötni. (Hogy aztán beigazolódott rossz sejtése, most nem annyira fontos.) A Rozvány-könyvre tett észrevételek után a két régi barát némiképp elhidegült egymástól, az Ercsey közvetítésével kötött kölcsönügylet már a kölcsönös bizalmatlanság jegyében zajlott. Mindez azért figyelemre méltó, mert megmutatja, hogy egy-egy tárgy *létrejött*e magában hordozza saját történetét is, de közvetett formában messzire vezető *történetek* húzódnak mögötte összegabalyodó személyes és gazdasági vonatkozásokkal. S nem éreketlen, hogy Rozvány sosem mond le Arany Jánosról. Fontos szereplője lesz utóbb az emlékegyesület létrehozásának, a szalontai Arany János Emlékmúzeum alapításának.⁹

8 „Dr. Batka István feljegyzései”, MTA KIK Kt., Ms I/113. Idézi: AJÖM XV: 472. Lásd még Voinovich az ekkor az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodó Ignótus számára készített összefoglalóját: MTA KIK Kt., Ms 5451/120. Idézi: DOMOKOS–GULYÁS 2018: 13.

9 A görög-keleti Rozvány György (1818–1902) apja szállást és munkát adott az ifjú Arany Jánosnak, innen ismerték egymást. Nemcsak Nagyszalonta történelmének kutatójaként és az Arany-kultusz lelkes ápolójaként említésre méltó. Beöthy Ödön Bihar megyei liberális követ titkáráként jelen volt Pozsonyban (Bratislava, Szlovákia) az 1839–40-es országgyűlésen, részt vett az Országgyűlési Tudósítások szerkesztésében. Beöthy őt küldte el 1840-ben Spielbergbe (Ausztria), hogy kísérelje haza a kegyelmet kapott – amúgy nagyszalontai származású – Lovassy Lászlót (akinek időközben elborult az elméje). A szabadságharcban Arany mellett nemzetőr, de ő nem lép ki Arannyal együtt, hanem a bukásig marad. A későbbiekben Nagyszalontára tér vissza, ahol jelentős birtokai

Arany halála után a hagyatékának jelentős részét Arany László, majd az ő intenciójának megfelelően özvegye, Szalay Gizella juttatta el különböző archívumokba. A tárgyak, könyvek és kéziratok legjelentősebb csoportját a Nagyszalonta városában létesülő emlékmúzeum kapta meg, ám kétségkívül az otthon megőrzött anyag, ha mennyiségileg nem is, de értékét tekintve feltehetően versenyzett bármelyik archívummal. Szalay Gizella második férje, Voinovich Géza már egyszerre tekint fontos kultusztárgyként és irodalomtörténeti forrásként az általa még forgatott Rozvány-kötetre. Életrajzi monográfiájába akkurátusan építette be a lapszálon olvasottakat, azok tartalmában sohasem kételkedett. Voinovich – akárcsak Arany annak idején – a saját munkahelyén lakott: sehol máshol és semmikor máskor nem lehetett volna úgy megírni a háromkötetes Arany-életrajzot, mint akkor és ott, abban az „Arany-múzeum”-ban.¹⁰ A tárgyaknak nemcsak születésük és a mindennapi életben körülvevő kontextusai lehetnek, hanem egy adott ponton a nyilvános és a *privát* közötti határvonalat át is léphetik. Az Arany-hagyomány zavarba ejtő sajátossága, hogy a nyilvános és a *privát* határainak átlépése nem mindig történt meg, s egy sajátos köztes nyilvánosság is létrejött, amennyiben nagy tudást halmozhattunk fel olyan, valaha volt *privát* tárgyakról és dokumentumokról, amelyek utóbb már nem voltak hozzáférhetőek a legszűkebb nyilvánosságban sem.

Merthogy a negyedik jelenetben választott tárgyunk elpusztult. Nemcsak „idő atya”¹¹ hatalmára figyelmeztet az eset. Nemcsak azt tanulhatjuk meg belőle, hogy érdemes megbecsülnünk azt, ami mégis fennmaradt. A muzealizáció köztes formájában e tárgy csupán szűk körben vált hozzáférhetővé (nincs rá adatunk, hogy Voinovich bárkinek megmutatta-e), s nyilvánosságra kerülése előtt el is tűnt. Emléke az archívum egykori őrének soraiból és lábjegyzeteiből állítható össze. A tárgyak tehát nemcsak születésük kontextusában, eredeti tulajdonosaik körül felskiccelt történetekben mesélhetők el, írhatók le, hanem későbbi használatuk (nyilvánosságra kerülésük vagy ennek elmaradása), az archiválási folyamat története, illetve az emlékezetük sokat elárulhat arról, hogy egy-egy közösség (legyen az tágan vagy szűken értelmezve, legyen az a nemzet vagy a legközelebbi család) identitása (önképe és emlékezete) miként *konstruálódik meg*.

voltak. Lásd „Nagy idők tanuja”, *Budapesti Hírlap* 22, 148. sz. (1902. június 1.): 8; „Rozvány György meghalt”, *Pesti Napló* 53, 148. sz. (1902. június 1.): 8; SÁFRÁN 1960a: 18–30. A sors ironiája, hogy a magyar konzervatívizmus nemzeti kultuszát ápoló Rozvány György fia, Jenő utóbb a román kommunista mozgalom egyik alapítója és mártírja lett: DÁVID 2002: 768–769.

¹⁰ Voinovich nevezte így a beszámolóban: MTA KIK Kt., Ms. I/115. Idézi: AJÖM XV: 472.

¹¹ Az utalás természetesen Erwin Panofsky klasszikus tanulmányára vonatkozik: PANOFSKY 1997.

(a nagyszalontai hagyaték)

Arany János nagyszalontai kultusza nem a költő halála után indult. Később (az *Én is lantot pengeték* című fejezetben) még esik majd szó arról az olajképről, amelyet a város már 1856-ban megrendelt neves szülöttéről Barabás Miklóstól (a mostani kiállításban is megtekinthető). Mindössze négy esztendő telik el tehát Arany távozta és az első figyelemre méltó kultikus tiszteletadási forma között. Mindazonáltal nyilván Arany János halála után indulhatott el az a folyamat, melynek következtében a város végérvényesen emlékezetpolitikájának középpontjába helyezhette a költő alakját.

Arany János 1882. október 22-én hunyt el. Temetésére néhány nap múltán került sor a Fiumei úti temetőben. Az idő rövid volt ugyan, Nagyszalonta városa mégis meg tudta oldani, hogy egy küldöttség jelen legyen, s koszorút helyezzen a sírra. A küldöttségben természetesen Arany barátai és rokonai kaptak helyet, akik talán magánemberként is megjelentek volna földijük búcsúztatásán. A legenda szerint a hazafelé tartó úton döntötték el, hogy az elhunyt tiszteletére egy kisdedóvót nyitnak a szülővárosban, valamint berendeznek egy emlékszobát is.¹² Hogy az ötlet kitől származott, megoszlanak a vélemények. Rozvány György, Arany gyerekkori barátjának és Szél Kálmán, a költő vejének neve is felmerült – bár végső soron mindegy is, ki volt a kezdeményező. Mindenesetre a hazatérő küldöttség ötletét gyorsan követték a tettek.¹³ November 12-én Fónagy László, a város országgyűlési képviselője népgyűlést hívott össze, ahol megalakították az Arany Emlékbizottságot, valamint gyűjtést kezdeményeztek a Budapesten felállítandó Arany-szobor költségeihez.¹⁴ (Ekkor még nem tudhatták, hogy a tervezett szobor pályázatának kiírására is csak 1887-ben fog sor kerülni. A Stróbl Alajos által készített – és a Schickedanz Albert által tervezett talapzattal együtt teljes – szobor avatására végül csak 1893. május 14-én került sor a Nemzeti Múzeum kertjében.¹⁵)

A létrejövő Emlékbizottságnak mindenekelőtt az anyagi alapokat kellett megteremtenie a majdan létesítendő kulturális intézményekhez. Bár két év alatt nem sikerült igazán komoly összeget begyűjteni (mindössze 3 350 forint volt a Bizottság kasszájában),¹⁶ ez is elegendőnek látszott egy emlékszoba berendezésére.¹⁷ A felajánlások részben magánszemélyektől érkeztek, részben a hozzátartozóktól. Fontos kiemelni, hogy Arany rokonai már ekkor sokat tettek a nagyszalontai

12 Az ötlet születéséről lásd DÁNIELISZ 1984a: 226.

13 DEBRECZENI 1913: 6–7.

14 Uo., 5–6.

15 SIDÓ 2018: 426–429.

16 DÁNIELISZ 1984a: 7.

17 DEBRECZENI 1913: 6; DÁNIELISZ 1984a: 7.

tai Arany-kultuszért: Ercsey Sándor, a költő sógora Arany-könyvének bevételeit, Arany özvegye pedig a Nagyszalonta környéki birtokokat ajánlotta fel a Bizottságnak,¹⁸ amely továbbra is emlékszoza és kisdedóvó létrehozását tervezte. Gondot jelentett ugyanakkor, hogy a Bizottság nem rendelkezett számottevő tárgyi anyaggal egy emlékszoza berendezéséhez.

1885. február 19-én budapesti otthonában elhunyt Arany Jánosné Ercsey Julianna. Abban az otthonban, ahol Arany nyugdíjazása után laktak, s melyet megtarthatott a költő halála után is.¹⁹ Ez a szomorú esemény új helyzetet teremtett: 1885. február 28-án a Bizottság a költő fiához, Lászlóhoz fordult azzal a kéréssel, hogy segítsen egy emlékszoza berendezésében. Arany László április 8-án válaszolt. Ma már nem tudni, hogy a kérést megfogalmazók sejtették-e előre a kedvező fordulatot (azaz beszéltek-e korábban a költő fiával az emlékszoza lehetőségeiről), vagy Arany László csak kapva kapott a kínálkozó alkalmon, hogy méltó helyre juttathatja el apja emléktárgyait. Mindenesetre Nagy Sándor református lelkésznek (az Emlékbizottság alelnökének) írott válaszában egy nagyobb tárgyi hagyaték mellett apja könyvtárának egy részét is odaígéri a nagyszalontaiaknak. Bár a levél több ízben is megjelent, teljes terjedelmében idézzük:

Budapest, 1885. ápr. 8.

Nagytiszteletű Ur!

A nagyszalontai Arany-émlék bizottság folyó évi február 28-án tartott üléséből Nagytisztelendőséged által hozzám megküldött jegyzőkönyvi határozat folytán az ebben kifejezett kegyeletes törekvést részemről is méltányolva, készséggel elhatároztam, hogy boldogult atyám bútorait, ruhaneműit, könyveinek egy részét, a szobájában volt apróságokat, továbbá a különböző kitüntetésekre vonatkozó okiratokat, a ravatalára küldött koszorúk szalagjait stb. – szóval a reá vonatkozó kegyeleti emléktárgyak legnagyobb részét – az emlékbizottságnak átengedem.

Bármily nehéz szívvel váltam meg e reám nézve százszorosan becses emlékektől, melyeknek minden darabja a boldogult életének egy-egy mozzanatát idézte emlékezetembe – mert közülök a legcsekélyebb apróság is, a mi idegenekre nézve egészen érték nélküli és jelentéktelen, előttem hosszú évek beszélő tanúja volt – mégis megnyugvást találtam azon bizodalomban, hogy a tisztelt emlékbizottság, illetőleg boldogult atyám szülővárosának közönsége nemes felbuzdulását, mellyel az em-

18 DEBRECZENI 1913: 5; DÁNIELISZ 1984a: 7.

19 Erről a *Hogy itt éltem* című fejezetben lesz szó.

lékszoba létesítését kezdeményezte, jövőre is állhatatosan meg fogja tartani s e kegyeleti tárgyakat biztosabban s tovább megőrizendi, mint én magam őrizhetném. Az átengedett tárgyak leltárát két példányban kiállítva ide mellékelem. Méltóztaság az átvétel megtörténte után az általam aláírt példányt megtartani, a másik példányt pedig az emlékbizottság részéről az elnökség s a felügyelettel ez idő szerint megbizandó egyén által aláíratva, hozzám visszajuttatni.

Óhajtom, hogy azon tárgyak közül, melyek a leltárban felsorolatnak, semmi – tehát a könyvek sem – soha az emléksobából kivitetni ne engedessék. E könyvek részint valamely specialis jelentőséggel bírnak, részint boldogult atyám művei különböző kiadásainak példányai, azonban e kiadások sorozata nem teljes, de rajta lesznek, hogy később – ha lehet – a régebbi kiadások megszerzése által teljessé tegyem, mert úgy hiszem, az emlékszoba egyik érdekes feladata volna, hogy atyám összes munkáinak minden kiadásából most és jövőre is egy-egy példány ott őriztessék. A leltárban felsorolt könyveken kívül küldtem még atyám könyvtárából pár száz kötetre menő oly művet, melyeket nélkülözhettem, részint mert magamnak is megvannak, részint, mert nincs rájuk szükségem; de ezeket is elláttam az „*Arany János könyvtárából*” köriratú pecséttel. Köztök az akadémia különböző kiadványaiból egy meglehetősen teljes sorozat található, melyeket leküldés előtt összeszedve, completeztettem. Óhajtom, hogy e külön küldeményről is catalogus állittassék össze, de azután e könyvek, megbízható egyéneknek olvasásra kikölcsönöztessenek. Megjegyzem, hogy atyám könyvtárának nagyobb részét még magamnál tartottam, de intézkedni fogok, hogy majdan ezek is az emlékszobába jussanak; valamint egyebeket, különösen kéziratféleket is fogok később küldeni.

Ha a tisztelt emlékbizottság szíves volna azon már meghozott, vagy ezentúl hozandó szabálynak, mely az emlékszoba őrzése és gondozása iránt rendelkezik, egy példányát részemre is megküldeni, azt nagy köszönettel venném.

Fogadja Nagytiszteletű Ur kiváló tiszteletemet, melylyel maradok

alázatos szolgálja

Arany László²⁰

Arany László nagy lendülettel ürítette ki az akadémiai lakást, leltározta a könyveket és rendezte a kéziratok hagyatékát. Utóbbinak lesz felbecsülhetetlen emléke az *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* sorozat.²¹ A tárgyak, „hosszú évek beszélő tanúi” igen hamar eljuthattak a szülővárosba. 1885. június 6-án ugyanis

20 A kézirat lelőhelye: MMAJ, Dos. 93. (RÓZSAFALVI 2018: 259.) Kiadta: DEBRECZENI 1913: 6–8; DÁNIELISZ 1984A: 8–10; ZUH 2002: 13–14; TÖRÖK–ZEKE 2018: 204–205.

21 AJHIL I–IV. Arany László kiadói praxisához lásd KOROMPAY H. JÁNOS 2002a.

már meg is nyitják az emlékszobát – egyelőre a református iskola egyik termében. A megnyitón a család részéről megjelenik Arany László Szalay Gizellával (feleségével), Szél Piroska (Arany unokája, Arany László unokahúga), Szél Kálmán (Arany veje, Piroska édesapja), Ercsey Sándor (Aranyné testvére) és mások az Ercsey-rokonságból. Jelen van Rozvány György a szalontai barátok közül, Lévy József az irodalmi barátok közül, a Magyar Tudományos Akadémia nevében Rómer Flóris, a Petőfi Társaság nevében Ábrányi Emil helyeznek el koszorút.²² E teremben kapott helyet az akadémiai dolgozószoba enteriőrje, Arany könyvei és ide szállított kéziratai. Tizennégy esztendeig állt ez a kiállítás.²³

A Csonka toronyba költözés ötletét – akárcsak a múzeum létesítésének tervét – Szél Kálmán és Rozvány György is magáénak vallotta.²⁴ Hogy a toronyba költözésnek milyen szimbolikus jelentései lehetnek, arról a *Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú* című fejezetben fogok részletesebben szólni. Itt most a praktikus kérdések érdekesebbek. Az emlékszoba önmagában viszonylag szűkös költségvetésből is megvalósítható volt, ám Arany László adománya váratlanul gazdagabbnak bizonyult annál, mintsem az iskola egy termében lehetett volna bemutatni. Egész egyszerűen a kiállítótér szűkös volt az anyag méretéhez képest. Ráadásul már Arany László úgy rendelkezett az adományozáskor, hogy az ide kerülő könyv- és kéziratok állományt „megbízható egyének” kutathassák, s ennek a körülményei sem voltak egyelőre adottak. A Csonka torony megszerzése és közcélokra fordítása nem volt problémamentes. A magtárnak használt romos épület magánkézben volt, ám közösségi használatba vételét a település urbanisztikai fejlesztései is alátámasztották. Az épület megvásárlására a megfelelő összegnek csak a töredéke állt rendelkezésre, s az sem sokat javított a helyzeten, hogy a budapesti Arany-szobor (melyre a nagyszalontaiak is adományoztak ugyebár) pénzalapjából a leendő múzeum részére is elkülönítettek egy csekély összeget. 1893 májusában arról írt a sajtó, hogy a budapesti Arany-szobor-bizottság által felajánlott 3500 forint egyelőre kevés lesz a kivásárláshoz, s ezért Vadnay Károly gróf Zichy Jenőhöz, a Műemlékek Országos Bizottságának elnökéhez fordult segítségért.²⁵ Végül a telek végső

22 DEBRECZENI 1913: 9–12; DÁNIELISZ 1984a: 10–11. Lévy emlékbeszédének kézírata: MMAJ, Dos. 67. (RÓZSAFALVI 2018: 260.)

23 Az eredeti tárgyi állomány a különböző leltárakból rekonstruálható: név nélkül 1899; „Arany János emléktárgyainak leltára, amelyek 1900. évi június hó 22^{én} a »Csonka toronyban« leendő megőrzés végett küldettek”, MTA KIK Kt., Ms 4/3; DEBRECZENI 1920. Lásd a későbbi katalógusokat: RATZKY–THURÓCZY 2009; TÖRÖK–ZEKE 2018.

24 DEBRECZENI 1913: 12; DÁNIELISZ 1984a: 12.

25 „Arany-szoba a Csonkatoronyban”, *Pesti Hírlap* 15, 129. sz. (1893. május 11.): 10.

ára 15 000 forint lett,²⁶ ezért az Emlékbizottság kénytelen volt pénzügyi kölcsönt is igénybe venni. A szerződést 1893. július 9-én írták alá a felek.²⁷

Ám ahhoz, hogy a szervezők pénzügyi tranzakciókat is bonyolítsanak, szervezeti formát is kellett változtatni. Így jött létre 1894. február 7-én az Arany Emlékegyesület kimondottan azzal a céllal, hogy a múzeumot a Csonka toronyba helyezték át. Megcélozták továbbá egy hajdúkori tárlat kialakítását ugyanitt, s továbbra sem mondtak le a kisdédóvó intézet alapításáról.²⁸ A felálló Emlékegyesület azonban hiába indított gyűjtést, adósságait nem sikerült rendezni, s rövid távon nem látszott esélye a torony felújításának. Végül Arany László lépett ismét közbe: magára vállalta a torony restaurálásának teljes összegét, s megbízta az ekkor még csak 31 esztendő, ám sokra hivatott historizáló építésszel foglalkozó Gyalus Lászlót a tervek kidolgozásával. A tervek kivitelezéséhez még hozzá sem láttak, amikor Arany László 1898. augusztus 1-jén váratlanul meghalt. A munkálatok azonban nem álltak le.²⁹ 1899 első hónapjaiban Veres Károly nagyszalontai építész elvégezteti a torony külső rekonstrukcióját (március 15-én már felteszik a toronygombot,³⁰ májusra az építészeti munkálatok már előre is haladnak³¹), augusztus 27-én pedig meg is nyitotta kapuit a torony.³²

26 „A szalontai Csonka-torony”, *Vasárnapi Újság* 40, 24. sz. (1893. június 11.): 408. Dánielisz Endre 50 000 forintról tud, lásd DEBRECZENI 1913: 13–14; DÁNIELISZ 1984a: 13.

27 „A Csonkatorony átvétele”, *Budapesti Hírlap* 13, 190. sz. (1893. július 12.): 7.

28 Az alakulás idejéből való alapszabály: név nélkül 1894. Utóbb: név nélkül 1914.

29 Az özvegy decemberben jelentette be a folytatást: *Budapesti Napló*, 3, 348 (1898. december 18.): 8. Január elején a *Pesti Hírlap* további anyagi hozzájárulásáról is beszámol – december 14-én leközlök kötelezettségvállalási nyilatkozatot: „A nagyszalontai Arany-émlék bizottságának Nagyszalontán. Tudva azt, hogy áldott emlékü férjem minő előszeretettel tervelte a szalontai csonkatornyának oly célból leendő átalakítását, hogy abban az Arany János emlékszoba helyeztessék el: az ő szellemében vélek cselekedni, midőn 4 000, azaz négyezer frtot a bizottság rendelkezésére bocsátok azzal, hogy a Gyalus-féle terv- és költségvetésnek Veress Károly szalontai építész által benyújtott ajánlata alapján javíttassák ki ezen összegből a csonkatorony. Ezen 4 000 frtot folyóvá teszem az építés megkezdésekor – és ismételve kijelentem, hogy ezen adomány az Arany-émlékszobának a csonkatoronyban való elhelyezésére vonatkozik. Kiváló tiszteletem kifejezése mellett, Budapest, 1898. dec. 14. Özvegy Arany Lászlóné s. k. Előttünk: Csengery Loránd s. k. mint tanú, Széll Kálmán s. k. mint tanú.” „A szalontai csonkatorony”, *Pesti Hírlap* 21, 9. sz. (1899. január 9.): 6. Lásd még „A nagyszalontai csonkatorony”, *Pesti Napló* 50, 8. sz. (1899. január 8.): 11.

30 A toronygomba helyezett tárgyak és dokumentumok erősen megrongálódtak. Mikor a torony tetőszerkezetének rekonstrukciójakor az eredeti toronygomb lekerült az épületről, kiderült, hogy – valószínűleg a második világháborúban – belelőttek a gomba, s emiatt beázott. A golyót és a megrongálódott dokumentumokat az MMAJ őrzi.

31 „A szalontai Arany-szoba”, *Pesti Napló* 50, 132. sz. (1899. május 13.): 8–9; „Arany-múzeum Nagyszalontán”, *Vasárnapi Újság* 46, 21. sz. (1899. május 21.): 355.

32 Az ünnep értelmezéséhez lásd PORKOLÁB 2018.

Az ünnepségen ismét illusztris társaság jelent meg. A sort Szél Kálmán beszéde nyitotta, Lévy József szavalt el az alkalomra írott ódáját,³³ őt követte Rádl Ödön a Szigligeti Társaság és a Petőfi Társaság nevében,³⁴ majd Szász Károly az Akadémia³⁵ és Gyulai Pál a Kisfaludy Társaság nevében,³⁶ végül a nagyszalontai dalárda énekelt. A megnyitót követő ebéden Tisza Kálmán, volt miniszterelnök üritette poharát Aranyra (aki hajdan öccsének, Tisza Domokosnak volt nevelője). A *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint Gyalus László a Műemlék Bizottság képviselőjeként jelent meg – s ha ez igaz is, minden bizonnyal saját terveinek megvalósulását is ellenőrizte.³⁷ A megnyitó évszámát a földszinti padlóba vésték – a mai napig megvan. A négy emeleti szint is elkészült, körkörösén felfelé forduló lépcsőssorral, különböző ablakformákkal, eltérő belmagasságokkal. A múzeum mégsem volt teljes még ekkor: a felső szintek építészeti álltak csak készen, még szükség volt belső munkálatokra. A földszinten ekkoriban egy fogadótér kapott helyet, az első emeleten pedig az akadémiai enteriőr volt látható.³⁸

Az egyre kiterjedtebb tevékenységet folytató Emlékegyesület a 20. század elején mind nagyobb ívű terveket dédelgetett. Felkeresték Stróbl Alajost, hogy Nagyszalonta számára készítsen egy újabb Arany-szobrot, megvásárolták az Arany szülőháza helyére épített épületet, és elkezdődött a Csonka torony mellett az Arany-palota építése is. (Mindeközben épül az új főtér, indul a városháza neoklasszicista épületének felhúzása, 1901-ben átadják Tóth András egészalakos Kossuth-szobrát a főtéren.)³⁹ Egy Arany-szobor megrendelését 1903-ban döntötték el.⁴⁰ A vállalkozás körüli dilemmákat Debreczeni István gyűjtötte össze:⁴¹ eszerint eredetileg a Toldi térre (a főtérré, ma: Parcul Mare) tervezték a szobrot. Végül Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója, s nem mellesleg Arany László özvegyének unokatestvére javasolta 1904. november 6-án, hogy a Csonka torony eredetileg délre

33 Megjelent: LÉVAY 1899. Nem autográf kézírata: MMAJ, Dos. 61. (RÓZSAFALVI 2018: 278.)

34 Megjelent: RÁDL 1899.

35 Megjelent: IFJ. SZÁSZ 1899. Kézírata: MMAJ, Dos. 68. (RÓZSAFALVI 2018: 264.)

36 Gyulai beszéde: „Az Arany-ünnepély Nagy-Szalontán”, *Vasárnapi Újság* 46, 36. sz. (1899. szeptember 3.): 601–602, 602.

37 Uo.

38 Az eseményekről lásd „Arany János”, *Pesti Napló* 50, 237. sz. (1899. augusztus 27.): 1; „A Csonkatorony felavatása”, *Pesti Napló* 50, 238. sz. (1899. augusztus 28.): 2–3; „Arany János emléke”, *Budapesti Napló* 4, 237. sz. (1899. augusztus 28.): 2; „Arany-ünnep”, *Magyarország* 6, 237. sz. (1899. augusztus 28.): 1; „A nagy-szalontai Arany-Múzeum”, *Pesti Napló* 50, 239. sz. (1899. augusztus 29.): 4.

39 A szobor létrehozásáról és későbbi sorsáról lásd DÁNIELISZ 1999. Ennek dokumentumai: MMAJ, Dos. 337.

40 „Arany János szobra Nagyszalontán”, *Független Magyarország* 2, 418. sz. (1903. május 16.): 10.

41 DEBRECZENI 1913: 56–65; DÁNIELISZ 1984a: 18–22.

néző bejáratát (melynek elérése amúgy is magánterületen keresztül történt) helyezzék át a főtér irányába, s az előtte lévő földszintes épület elbontása után, a létesülendő Arany-palota mellett legyen az új főbejárat. Az ő ötlete volt az is, hogy az új bejárat fölött a fal mélyítésével lehetne helyet csinálni a szobornak.⁴² Közvetve tehát ismét Arany János budapesti rokonsága mozdította elő az eseményeket, illetve irányt is szabtak azoknak. Megtehették, ugyanis a pénzszűkében lévő Arany Emlékegyesület ezúttal is a család segítette ki: Arany Lászlóné adta az első adományt, s a későbbi gyűjtést is előmozdította (felkérte például a Nemzeti Színház színészeit, hogy Nagyváradon jótékonyági estet tartsanak). A szobor tervét Stróbl Alajos készítette, aki a kivitelezéssel (mivel számos egyéb felkérésnek kellett eleget tennie) fiatal, ekkor még húszas évei elején járó tanítványát, a tehetséges Kolozsvári Szeszák Ferencet bízta meg. A szobor leleplezésére ismét országos ünnepség keretében került sor 1907. szeptember 15-én. Az eseményt ezúttal is Szél Kálmán beszéde nyitotta, ezúttal is fellépett a nagyszalontai dalárda, s volt díszebéd is. A projekt fővédnöke, Szalay Imre leplezte le a szobrot, az Akadémiát Heinrich Gusztáv főtítkárr és Alexander Bernát, a Kisfaludy Társaságot Beöthy Zsolt, a Petőfi Társaságot Baróti Lajos képviselte, megjelent gróf Tisza István (aki ekkoriban „csak” a főrendiház tagja volt, s inkább a Tisza családot képviselte), GlacZ Antal Bihar megye főispánja, számos koszorút helyeztek el a torony bejáratánál.⁴³

Az Arany Emlékegyesület a szoboravatás után nekilátott további tervei végrehajtásához. 1908-ban vásárolták meg a szülőház telkén álló házat, ahová a kisdédóv berendezését tervezték. Végül egy napközi valósult meg, melynek üzemeltetését a város vállalta át az Egyesülettől. 1912-ben épült meg eklektikus stílusban az Arany-palota (a barokk lakóházakra hajazó épület tornya a szecesszió felé mutat). A bérház alsó szintjén boltok nyíltak, a felső szinten bérlakásokat adtak ki. Az Emlékegyesület innen várt olyan bevételeket, melyek segítségével Arany János születésének közelgő centenáriumát megünnepelhetnék volna. Ám az ünnepelés elmaradt: a háborús események miatt a nagyszalontaiak csak szűk körben

42 „Arany János-szobor Nagy-Szalontán”, *Budapesti Hírlap* 24, 309. sz. (1904. november 8.): 12; „Arany János szobra Nagyszalontán”, *Magyarország* 11, 269. sz. (1904. november 10.): 12. Fennmaradt a Szalay által sebtében felkicccelt ötlet is: MMAJ, Dos. 329. (RÓZSAFALVI 2018: 265.)

43 „Arany János szobra”, *Pesti Hírlap* 29, 221. sz. (1907. szeptember 17.): 7–8; „Arany János szobra”, *Ország-Világ* 28, 38. sz. (1907. szeptember 22.): 800–801; „A nagyszalontai Arany János szobor”, *Tolnai Világlapja* 7, 40. sz. (1907. szeptember 29.): 1560. (Az utóbbi cikk Császár Ferencet nevezi meg a mű alkotójaként – nyilván rosszul hallotta az ismeretlen szobrász nevét a tudósító.)

emlékezhetek meg nagy szülöttjükről, s az első világháborút lezáró békeszerződések új helyzetet teremtettek.⁴⁴

A Románia területére került múzeum fejlesztési lehetőségei hosszú távon „fagytak be”. Az Emlékegyesület is csak 1929-ben kezdheti meg újra a munkáját. A kiállítással évtizedekig nem történik semmi: az 1. emeleten továbbra is az Arany-szoba található, a 2–3. emeleten az egymást követő ünnepségek kultikus tárgyai (koszorúk, szalagok) installációja látható, a 4. emelet pedig kilátónak van megnyitva. Valamikor a két világháború között Mikó Pál magyar tanító és a múzeum kinevezett őre modern, többszintes vitrineket szerez, melyben a költő személyes tárgyai szelölősebb elrendezésben állíthatók ki. 1940-ben a város és vele a múzeum ideiglenesen visszakerül Magyarországhoz, ám a háborús körülmények ismét megakadályozzák a fejlesztéseket. Amikor az előrenyomuló szovjet katonák elérik Nagyszalontát, a múzeum jelentős mértékben megrongálódik. Részben a katonák, részben mások fosztogatnak a toronyban. Jellemző, hogy néhány kivételtől eltekintve (mint például Arany emlékérméi és három ezüst babérkoszorúja), jobbára nem az értékelhető műkincseket rabolták el ekkor, hanem a mindennapi életben még használható tárgyakat: a szőnyeget, az ágyneműt, a ruhákat vitték el, elszívták Arany szivarjait, megtömtött pipáját (melyet halálakor éppen csak félig szívott el a költő). A tárgyak csaknem harmada veszett oda.⁴⁵ Az Arany Emlékegyesület ekkor szűnt meg hosszabb távon.

A múzeum tárgyainak visszagyűjtését és maradék anyagának megőrzését Mikó Pál és Tordai Ferenc helyi tanárok kezdik meg. A Román Népköztársaság alatt évek telnek el, mire a múzeum ismét működni kezd, sőt infrastrukturális változások is történnek (például bevezetik a toronyba a villanyt, s a múzeum hétköznapi is nyitva tud tartani). Csak az 1950-es lassú „olvadása” alatt, illetve a magyar–román viszony rendezése okán válhatott lehetővé a Múzeum komolyabb rekonstrukciója. 1956. június 1-jén a harminchárom esztendőes Dánielisz Endre vette át a múzeum igazgatását, aki azon nyomban hozzálátott egy új tárlat kialakításához. A maradék anyag rendezéséhez korszerű vitrineket szerzett be, s újabb (részben helytörténeti vonatkozású, történeti és néprajzi, részben Aranyra vonatkozó) tárgyak begyűjtésével pótolta a hiányokat, illetve gazdagította a múzeum korábbi állományát. Az új helyzet teljesen új kiállítást kívánt, s Dánielisz meg is felelt a kihívásnak. Az új muzeológiai koncepció Arany János és Nagyszalonta történetét mutatta be lineáris rendben. A földszinten megvalósította az Arany Emlékegyesület egykori tervét, és Nagyszalonta történelmét dolgozta fel (ezt indokoltta tette, hogy ide lehetett elhelyezni a városházáról áthozott nagy méretű Bocskai-képet Éder Gyulától).

44 E korszakról lásd DÁNIELISZ 1984a: 22–27.

45 A veszteségekről lásd *uo.*, 45–47; ZEKE 2018: 30.

Dánielisz koncepciójában ez a szint a nagyszalontai gyökereket mutatta be. Az 1. és 2. emeleten Arannyal kapcsolatos dokumentumok sora vezetett végig az életrajzon időrendben, hogy aztán a 3. emeleten az akadémiai dolgozószoa mutassa be Arany beérkezését, karrierjének csúcspontját. A 4. szinten az Arany halála utáni események bemutatása következett: itt Arany ihlette képzőművészeti alkotások és a tárlókban Arannyal kapcsolatos könyvek kerültek bemutatásra. Dánielisz bátran nyúlt anyagához: amikor a Petőfivel való barátságához ért, akkor például egy 20. századi szoborral érzékeltette e kapcsolatot (Puskás Sándor szobrászművész 1957-ben készítette el művét). A tárlat hitelességét az eredeti tárgyak autentikussága szolgálta, s a kurátor merészen egészítette ki a hiátusokat saját, korszerű tartalommal.⁴⁶ Az új kiállítást, mely 2017-ig bár egyre romló, de változatlan állapotban állt, 1957. március 3-án nyitották meg. A reprezentatív eseményen román és magyar politikai és kulturális intézmények egyaránt képviseltették magukat.⁴⁷

A muzeológiai koncepció fejlesztése mellett e korszak nagy eredménye, hogy – bár számos történet kering az irodalomtörténészek között arról, milyen nehéz volt konkrét lépéseket tenni – a múzeum rendkívül értékes kézirat- és könyvtárlományára az Aranyra irányuló irodalomtörténeti kutatások számára hozzáférhetővé válhatott.⁴⁸ Ez a szempont különösen azok után értékelődött fel, hogy 1945-ben a másik „Arany Múzeum” megsemmisült Budapest ostromakor (mint e fejezet elején volt róla szó).

Az 1989-es romániai forradalom és a demokratikus köztársasággá alakulás viharos időszaka után az Arany János Emlékegyesület újjáalakult, és visszaigényelte korábbi ingatlanait. Hosszadalmas per vette kezdetét ekkor, mely 2016-ig blokkolta a lehetséges infrastrukturális fejlesztéseket is. Végül a Patócs Júlia vezette Emlékegyesület visszakapta ingatlanjai jelentős részét (így a Csonka tornyot is), miközben az itt őrzött tárgyak a város tulajdonában maradtak, s a muzeológiai felügyeletet a Körösvidéki Művészeti Múzeum (Muzeul Țării Crișurilor) látja el Nagyváradon (Oradea, Románia).⁴⁹ Arany János születésének 2017-es bicentenáriumi ünnepe olyan finansziális helyzetet teremtett, mely lehetővé tette az Arany János Emlékmúzeum teljes állományának restaurálását és új színre vitelét.

46 A koncepcióról lásd [DÁNIELISZ Endre], „Tervezet az Arany János emlékmúzeum átrendezésére”, MTA KIK Kt., Ms 4514/121; DÁNIELISZ 1984a: 51–54. A külső szemlélő tekintetével: VASZKÁN 1957.

47 GÁBOR István, „Arany János emlékkiállítás”, *Magyar Nemzet* 13, 37. sz. (1957. október 20.): 9; KÜRTÖS György, „Arany-ünnepség Nagyszalontán”, *Utunk* 12, 10. sz. (1957): 5.

48 Dánielisz Endre 1966-ig igazgatta a múzeumot. Őt követte Wagner István (1966–1969), Fábíán Imre (1969–1972), Rednik Klára (1972–1976), Zuh Imre (1976–2010), Darvasi Zoltán (2010–2019) és Gali Boglárka (2019–).

49 A helyzethez lásd JANKÓ 2016.

(a dilemma)

A Dánielisz-féle kiállítás 60 éven keresztül szolgálta a múzeumot. Ennek lebontásakor és egy új koncepció kialakításakor számos – egymással csak nehezen kibékíthető – szempontnak kellett megfelelni. Egyfelől a városnak van saját története, mely szorosan összefonódik az Arany család és Arany János történeteivel. Az előző tárlat egyik nagy erénye ennek a helyi sajátosságnak a megmutatása volt, ami érdemes a továbbgondolásra. Másfelől a múzeumnak – mint fentebb láthattuk – már a saját története is rendkívül fordulatos, s a bemutatandó anyag sem önmagában érdekes, hanem a tárgyak magukon viselik a történeti idő lenyomatát. Ugyanígy a kiállítótérnek is saját történetisége van (mely szorosan kapcsolódik a város történetéhez, s utóbb beépül Arany költészetébe is). S harmadszor nem feledhető szempont, hogy Arany János maga is művészember volt. Az utóbbi évtizedek Arany-kutatásai számos új eredménnyel szolgáltak. Csak példaként említem Nyilasy Balázs műfajtipológiai megközelítését; S. Varga Pál nagyszabású korszakmonográfiáját, ahol Arany kitüntetett szerepet kaphatott; Milbacher Róbertnek az Arany-kultusz sajátosságait kutató, s a régi elemzéseket önnön korlátozottságukkal szembesítő olvasatokat tartalmazó Arany-könyvét; Kovács Gábor formalista analízisét; Eisemann György kötetét, ahol a „későromantika” médiumváltásainak dilemmáit megszenvedő költőként mutatja be Aranyt; és Tarjányi Eszter nagy munkáját, ahol Arany és a paródia vizsgálata hoz új szintet a kutatásokba – s a sor még folytatható volna.⁵⁰ A 2017-es bicentenárium eseményekben és irodalomtörténeti publikációkban gazdag év volt, ahonnan most csak Szilágyi Márton átfogó Arany-értelmezését emelném ki, de tucatszám (!) jelentek meg az értékes kiadványok.⁵¹ A kiállítás kialakításakor a testes szakirodalmi anyag eredményeit mindenképpen figyelembe kellett venni – úgy az Arany személyére vonatkozó kutatásokat, mint a művészetére vonatkozókat. Előbbi esetben az Arany-levelezés kritikai kiadásának befejezése teremtett új helyzetet, melynek nyomán immár az Arany-pálya társadalomtörténeti ívét is fel lehetett rajzolni.⁵² Utóbbi pedig az Arany költészetéről való gondolkodást két irányban is differenciálta: részint a modernitás és a költő alkati konzervativizmusának viszonylatában, részint a társadalomtörténeti értelmezések lehetősége felől e művészetet a társadalmi kommunikáció tereinek és médiumainak összetettségében lehet felfogni. Úgy is mondhatnánk, hogy a kötet, melyet az olvasó éppen a kezében tart, bizonyos

50 NYILASY 1998; S. VARGA 2005; MILBACHER 2009; KOVÁCS GÁBOR 2010; EISEMANN 2010; TARJÁNYI 2013.

51 SZILÁGYI Márton 2017a.

52 AJÖM XV–XIX. A lehetőség kiaknázásai: SZILÁGYI Márton 2017a: 15–30; KALLA–KASZAP–ASZTALOS–SIDÓ 2018. (A vonatkozó fejezetet Kalla Zsuzsa írta.)

értelemben az Arany-emlékév gyermeke: az ott felhalmozott nem csekély eredmények beépültek a szövegbe.⁵³

S végül – negyedszer – a muzeológiai gyakorlatok nagyot fordultak az elmúlt évtizedekben.⁵⁴ Az olyan hívószavak, mint a „metamúzeum”, az „örökség” vagy az „antropológizált múzeum” a humán- és társadalomtudományok nagy antropológiai fordulatának részeként is elbeszélhetők.⁵⁵ Már Dánielisz Endre tárlata reagált arra a sajátosságra, hogy a tárgyi gyűjtés jellege a 20. század folyamán átalakult (el is kezdett begyűjteni a környékről Arany életéhez „közvetetten” tartozó tárgyakat és dokumentumokat), míg a mai múzeum már a gyűjtés és őrzés kultúrtechnikáit is reflexió tárgyává teszi.⁵⁶ Arról nem is szólva – legalábbis Tony Bennett klasszikus könyve óta erre is érdemes emlékeztetni –, hogy a múzeum maga is egy társadalmi térbe illeszkedik, s nem egyszerűen műveltséget közvetít, hanem része a polgárok (legyenek azok egy nemzet tagja vagy egy helyi közösség polgárai) önszabályozásának.⁵⁷ Vajon az „új muzeológia”⁵⁸ által megkonstruált terek mennyiben provokálnak új párbeszédet múlt és jelen között? S a dilemmák sora kiegészíthető még azzal is, hogy a digitális technológia rohamos fejlődése olyan új eszközök sorát kínálja fel, melyek alapjaiban rendezik újjá e tereket, s alakítják át az itt véghezvitt cselekvéseket és társadalmi gyakorlatokat.⁵⁹

Az Arany-emlékév kezdetén Keszeg Anna tette mérlegre a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum és a nagykőrösi Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény régi, emlékév előtti kiállításait. (A nagykőrösi *Hej, Nagykőrös híres város...* című kiállítás 1978-ban épült fel, s 1996-ban újult meg némiképp – szintén 2017-ben bontották le.) A bíráló szempontjai az új muzeológia elveit követték: „Legyen tehát ez a három értékmérő a továbbiakban az Arany-kiállítások áttekintésében: mennyire képesek transzparenssé tenni a múzeum és a gyűjtemény

53 A fontosabb szakmai kiadványok az emlékből: ARANY János 2017; BEKE József 2017; CIEGER 2017; DÁNIELISZ-FAGGYAS-PATÓCS 2017; DRUZSIN 2017; GÁBORI KOVÁCS-MAJOR 2017; KOROMPAY H. János 2017a; MÉSZÁROS 2017; MONOKI 2017; RÓZSAFALVI 2017; SZILÁGYI Márton 2017a; SZÖRÉNYI 2017; UJJ 2017; *Alföld* 68, 6. sz. (2017); *Forrás* 49, 3. sz. (2017); *Honismeret* 45, 2. sz. (2017); *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017); *Napút* 19, 6. sz. (2017. augusztus); ARANY-PETŐFI 2018; BÉNYEI-BÉRES-BIHARY-FARKAS 2018; BOKA-RÓZSAFALVI 2018; CSONKI 2018; DOMOKOS-GULYÁS 2018; GÓRÁSZ-HANSÁGI-KISS 2018; KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018; LŐRINCZ-LŐRINCZ-SIMON 2018; MÁTÉ-ÚJSZÁLLÁSI RÁCZ 2018; RÓZSAFALVI 2018; SZILÁGYI Márton 2018a; SZÖRÉNYI 2018; TÖRÖK-ZEKE 2018; VADERNA 2018a–b; AJM, Elb; AJM, KK3; GÁBORJÁNI SZABÓ-GÖNCZY-S. VARGA 2019; HÁSZ-FEHÉR 2019; KOROMPAY H. János 2019.

54 ÉBLI 2005; FRAZON 2011; WAIDACHER 2011.

55 Erről lásd BACHMANN-MEDICK 2009.

56 Lásd MACDONALD 2006.

57 BENNETT 1995.

58 A mára széles körben elterjedt kifejezés megalapozása: VERGO 1989.

59 BÉNYEI-RUTTKAY 2015.

kialakulásának logikáját (1), mennyire képesek dialógust kezdeményezni a látogatóval (2), illetve mennyire képesek látványban korszerűek lenni (3).⁶⁰ Az írás igen kritikusan viseltetett az évtizedekig fennálló állapotok iránt: Nagyszalonta esetében az első szempont nem vagy alig jelent meg a kiállításban, a régi vitrines megoldás nem volt alkalmas párbeszédbe lépni a látogatóval, s idővel a látvány is megkopott. Végso soron az ezredfordulóra kialakuló állapot önnön történetéből érthető meg – abból a történetből, melyet egy új tárlatnak elfelednie nem szabad.

A számos koncepcionális lehetőség közül ezúttal egyetlenegy szeretnék kiemelni: Peter Sloterdijk 1989-es esszéjét (*A múzeum – a megütközés iskolája*). Itt a német kultúrakutató a muzeális és idegen közötti összefüggésről ír: „a muzeológia az idegenség-tudomány, a xenológia egy formája – a múzeumtudomány az idegennel való érintkezés kulturális stratégiájának fenomenológiájához tartozik”.⁶¹ A múzeum tehát mindig az idegenséggel szembesít: vagy abban a formában, hogy távoli világok idegenségével ütközteti a sajátot, vagy a másik csúf és ijesztő arcában mutatja fel a saját értékeit. A múzeum tehát nem is feltétlenül csak a másik idegenségével hoz viszonyba: képes arra is, hogy saját idegenségünket is meg tapasztaljuk. Sloterdijk szerint ez az összefüggés már a kora-modern múzeumok genezisé-nél fennállt. A történeti múltat bemutatni hivatott múzeumok is a saját és idegen dialektikájában mozogtak: „Aki keresztülhalad a muzeális és világtörténelmen, azért teszi, hogy a pályán maradvá kettős értelemben tulajdonossá legyen: a világ és önmaga tulajdonosa. Éppen azért, hogy identitása korlátlan birtokába kerüljön, a szellemnek azt, ami nem ő maga, vagy asszimilálnia kell, vagy megsemmisítenie – leginkább az asszimilálás révén megsemmisítenie. Ez az értelme a történeti múzeumi kultúrának: úgy kell elénk tárnia a teljes múltat, mint a leendő én megnyilatkozását.”⁶² Ez az összefüggés persze olyan temporális tudatot feltételez, mely a historizmusban gyökerezik. Az „új muzeológia” viszont megszabadult ettől az identitáskényszertől.⁶³ Korunk – így Sloterdijk – a „megütközés kora”, ahol a „belső etnológia múzeumá”-nak feladata az, hogy „bevonja az identifikációkba kapaszkodó társadalmat az idegennel – és a »sajátta« – folytatott értelmes határ-átlépő cserekapcsolatba.”⁶⁴

A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum többszörösen is érintett e dilemmákban. Egyrészt történeti múzeumként önnön genezise magában hordozza azt a historista koncepciót, mely a múlt és jelen közötti áthidalhatóságot a történel-

60 KESZEG 2018b. (Az írás korábbi, némileg eltérő változatai: KESZEG 2017; 2018a.)

61 SLOTERDIJK 2012: 19.

62 Uo., 23.

63 Uo., 24.

64 Uo.

met tanulmányozó szubjektumhoz vezeti el, s a múlt kultuszával (a másság, az idegenség sajátként való felismerése révén) önmagáról és önmaga jövőjéről tesz kijelentéseket.⁶⁵ Másrészt saját és idegen különbsége már pusztán abból a szituációból is következik, hogy e magyar költőt középpontba állító múzeum Románia területén található. Ilyenformán egyszerre a saját múlt, illetve a saját tér idegenségét mutatja be mint sajátot, s egyszerre lehet számítani a román kultúra (történelem, irodalom, művészet, muzeológiai gyakorlat) már eleve idegen szempontjaira és pillantására. S végül a „megütközés iskolája” nemcsak a múzeumtörténet vagy a jelenlegi kultúrpolitikai helyzet alapjain épülhet fel: ne feledjük, hogy Arany János egész élete és művészete felfűzhető a saját hagyomány keresésének és a modern elidegenedés feszültségének problémájára.⁶⁶

(a koncepció)

A Honnan és hová? című állandó emlékkiállítás igyekszik kihasználni a torony sajátos építészeti szerkezetét. Az azonos alapterületű, de eltérő szerkezetű terek (különböző belmagasság, eltérően futó lépcsősorok, emeletenként változó ablakok) lehetővé tették, hogy a kiállítás vizuális elemeinek hasonlóságai révén a különböző szintek összekapcsolódjanak, tartalmukban és felépítésükben mégis radikálisan eltérjenek egymástól. Az új kiállítás nem úgy kívánta megvalósítani az alapítók álmát, hogy rekonstruálja azt (a változó tárgyi állomány miatt ez eleve lehetetlen lett volna), hanem úgy, hogy a kezdetekkor megálmodott többszintű értelmezést hozzuk létre. Ezért szintenként eltérő műfajú kiállítási teret építettünk fel.

A földszinten Nagyszalonta története kapott helyet. A *helytörténeti kiállítás* már önmagában többretegű. Egyfelől a tér, ahová a látogató éppen belépett, már eleve része, sőt szimbóluma is egy történetnek. Másfelől Nagyszalonta identifikációs várospolitikájának köszönhetően a városi tér (a főter és a torony) szorosan összekapcsolódott a Toldiak és a hajdúság mitikus világával, illetve mindazzal, amivé ez a hagyomány Arany kezei között alakult. Ez a kiállítótér ezt a komplexitást mutatja be a középkori kezdetektől a Csonka torony múzeumává válásáig. A Csonka torony szimbolikus jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni itt: történelmi traumák túlélője, mitikus emlékműve, és egy kisváros urbanizációs törekvéseinek, önértelmezési munkájának szimbolikus terepe.

Az első emeleten egy *biografikus kiállítás* található. Ez a múzeum őrzi a leggazdagabb tárgyi anyagot Arany Jánossal kapcsolatban – ide értve ezúttal a papír alapú dokumentumokat is. Ráadásul ez a tárgyi anyag Aranynek szinte az egész

65 A historiográfiái probléma klasszikusa: KOSSELLECK 2003. Lásd még GYÁNI 2010.

66 A problémához lásd MILBACHER 2009; TARJÁNYI 2013; VADERNA 2018a–c; CSONKI 2018.

pályáját lefedi kora iskolás korától kezdődően egészen haláláig. A narratív kiállítás Arany életét tehát e „beszélő” vagy „biografikus” tárgyak⁶⁷ segítségével vezeti végig. E tárgyak természetesen nemcsak eredeti tulajdonosukról vallanak, hanem kultúra- és identitásformáló képességekkel is bírnak, s használati kontextusaik mutatnak rá eredeti tulajdonosaikra, az Arany család tagjaira. Már most érdemes emlékeztetni: az itt bemutatott anyag legnagyobb része egyszerű hétköznapi tárgy volt valaha, amely, bár egy személyhez vagy családhoz kötődött, csak a muzealizáció folyamatában készíti önreflexióra, megütközésre a látogatót.⁶⁸

A második emeleten kultikus – vagy, ha tetszik, *művészeti* – teret rendeztünk be. A babérokból kirakott üvegtáblákkal elválasztott ún. képfalon Arany János különböző arcképei függenek. A művészi kultuszoknak (s minden egyéb kultusz-nak) igen régóta része az arc vizuális megjelenésének ikonográfiája. Az emlékévé egyik komoly tudományos eredménye volt Arany összes korabeli arcmásának összegyűjtése és publikálása.⁶⁹ A képanyag tehát rendelkezésre állt a párhuzamos bemutatásra. A nagyszalontai gyűjtemény mindemellett maga is rendelkezik eredeti anyaggal: három festmény, több litográfia és egy korábban ismeretlen fénykép tartozik e körbe. Az egymással viszonyba hozott képanyag egyszerre erősít meg és bizonytalanít el: ugyanazt az embert látjuk visszanézni, ám mégis sok arcot látunk, sokféleképpen, különböző életkorban és állapotban. Arany arcainak sokasága azt az irodalomtörténeti megközelítést erősíti fel, mely a költői szövegek lírai hangjait nem egyetlen szubjektumhoz rendelik hozzá.

A harmadik emeleten található Arany János akadémiai dolgozószobája. Az emlékkiállítások hagyományos műfaja az *enteriőr*. A szoba, ahol a nagy történelmi személy maga is megfordult. Pontosabban egy szoba imitációja. Merthogy ez az enteriőr meg lett mozdítva, mikor az Akadémia épületéből kivitték és Nagyszalontára szállították, amikor az első kiállítási helyről a Csonka toronyba helyezték, amikor a második világháborúban megrongálták, amikor a harmadik emeletre került, s amikor az emlékévében restaurálták. Az enteriőr az aura, a jelenlét adekvát múzeumi formája. E jelenlét azonban mindig már eleve pótlólagos, amennyiben valami olyasmit állít jelenként, ami már nem helyreállítható soha többé. Az üvegfalon imitált tapéta és az eredeti akadémiai parketta mintáját idéző padló világosra festett színével szinte felhívna a „megütközésre”. Az első emelet tárgyaihoz hasonlóan biografikus tárgyak kerültek kiállításra itt is. A tárgyak összessége azonban itt többet nyújt, mint amit külön-külön jelentenének: az instal-

67 KALLA–RATZKY 1997; DASTON 2004; TÖRÖK–ZEKE 2018 (ebben: TÖRÖK 2018).

68 Lásd FEJŐS 2003; FRAZON 2007; WILHELM 2016.

69 KASZAP–ASZTALOS–SIDÓ 2018.

láció a pillanatot ragadja meg, s egyúttal jelzi a pillanat megragadhatatlanságának muzeológiai problémáját.

A negyedik emeleten már a modern kori Csonka torony első építői *kilátót* álmodtak meg. S valóban: mind a négy égtáj felé messzire ellátni ma is, s e funkciójának e tér tökéletesen megfelel. Az ablakok közé rajzolt városképi jelenetek mintegy folytatják az ablakok mögötti látványt. Ez a szint a pihenés és a játéké. Itt van hely múzeumpedagógiai foglalkozásokat tartani.

A mai múzeumoknak szembe kell nézniük a 21. század technológiai kihívásaival is. Nem is annyira kényszer ez, mint inkább lehetőség. A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumba – a hely szűkösségére való tekintettel – nem kerültek digitális eszközök, hanem ezek hiányát egy speciális megoldással pótoltuk. Belső wifi-rendszert építettünk ki a toronyban, amelyről egy kimondottan a múzeum igényeire szabott digitális tartalomszolgáltató oldal érhető el. (Ez csak innen érhető el, és erről a wifi-rendszerről csak ez érhető el.) Az oldalon magyar, román és angol nyelvű tartalmak találhatók, melyek nem egymás tükröi. Mind a három nyelven a torony szintjei szerint lehet haladni, s kiegészítő tartalmakhoz hozzáférni. A magyar verzióra videók, fotók, infografikák, információk és játékok, műveltségi vetélkedők kerültek fel. A román nyelvű oldal fotókat, Arany néhány versének román fordítását, videóinterjúkat és a kiállítás tartalmával kapcsolatos kiegészítő anyagot tartalmaz. Az angol oldal fotókat, Arany néhány versének angol fordítását és egy teljes vezetőt (guide-ot) tartalmaz. Az oldal okostelefonról vagy tabletről megnyitható, bármilyen böngészővel használható. Most azon a triviális szemponton túl, hogy egy kiállításnak érdemes áthidalnia az esetleges generációs különbségeket (a fiatalabb generációk tagjainál feltehetően lesz okostelefon, s nem félnek egy múzeumban bekapcsolni), érdemes megfontolni az interaktív eszközök muzeológiai hasznosításának egyéb előnyeit. A mediatizált múzeum egyfajta érintettséget is eredményezhet. A múzeumi tér megsokszorozása ráadásul lehetőséget ad a kiállítás lassú látogatására, miközben nem teszi azt kötelezővé.

* * *

A könyv hátralévő részében a múzeum felépítésének szerkezetét fogom követni, szintről szintre, emeletről emeletre haladva megyünk végig Nagyszalonta történelmének, Arany János személyes és kultikus történetének bonyolult összefüggésrendszerén. Mikor kilépünk a Csonka torony kapuján, a kiállításnak címet adó költeményt fogjuk elolvasni, s remélhetőleg már többet fogunk tudni arról a kérdésről, hogy *Honnan és hová?*

NAGYFALUSI ARANY, SZALONTAI HAJDÚ

A helyi hagyomány

A *Toldi szerelmének* utolsó strófáiba Arany János saját személyét és családját is belecsempészte:

De a mulatságnak már vége szakadjon,
Toldi a háznéppel magára maradjon,
Hadd rendelje el, hogy ki hajsza, ki csára:
Anyja Nagyfaluba, ő maga Budára;
Kobzos a várkastélyt Anikóval birja,
Nevét maga, míg él, Szalontárul írja,
Ha fiok lesz, az már György legyen és *Toldi*,
Anyjának a másik fiat is pótolni.

Ami úgy is történt: gyarapodott névvel
Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A *Nagyfalusi és Szalontai Toldi*.

Szolgált a királyát, – majd a fejedelmet,
Kinek én ezt írák tört címere mellett
Zárt sisakon s pajzson kézbe' kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.¹

A nagyfalusi és szalontai kettős illetőség összeköti Arany János és Toldi Miklós családjának sorsát, s a költő magát mintegy a nagy hős szellemi örököségévé avatja az azonosítás révén. A Toldiak és Aranyok ezen összekapcsolása később az Arany-életrajzokba is beszivárgott.² Arany is érzékelhette a zavart, hiszen a *Toldi szerelmének* egyik példányába, e szakaszhoz odaírta: „Ez ártatlan műfogás (coup d’artiste) daczára bizonyos, hogy a kraszna-megyei Nagyszalontáról származtunk Szalontára.”³ A két Nagyszalonta ugyanis nem azonos: a Toldiaké a mai Oláhszentmiklós (Sânnicolau, Románia) része, az Aranyoké pedig a mai Szilágynagyszalontával (Nușfalău, Románia) azonos. Előbbi 17, utóbbi 110 kilométerre fekszik Nagyszalontától. Persze egy műfogás ártatlansága nemcsak azon mérhető, hogy milyen galibát okozott a tényeket vadászó utókornak. A gesztus maga érdekes: Arany János saját magát és családját gyakorlatilag a Toldiak örököseként állítja be, s a leszármazás egyben felhatalmazás is, hogy *éppen* ő legyen a poéta, aki megverseli e történetet. Ráadásul – bár a hajdú kiváltságából csak nagyszalontai lakosként részesülhettek volna – további érdekesség, hogy Arany saját magát hajdúként nevezi meg. Így voltaképpen a helyi történeti identitás két fontos mozzanatát egyesítette magában: a Toldiak örököse lett ő és hajdú – azt a két nemesi-katonai identitást vette fel tehát, melyhez közvetve volt ugyan köze, ám leginkább nagyszalontai *költőként* érthette közvetlenül magára.

Ma a Csonka torony bejárata felett ül Arany János szobra. Alatta pajzs helyett díszes felirat olvasható: a fentebbi idézet utolsó két sora. Hogy a bejárat fölé e két sor került – akárki ötlete volt – jó döntésnek bizonyult: a múzeumi térbe lépő látogató egyszerre jut közelebb Nagyszalonta történelméhez, a környék mítoszainak és mondáinak világához és Arany János művészetéhez. A toronyban lévő kiállítás földszintje és az itt következő könyvfejezet ezt az összefonódást járja körül.

2 Például ROZVÁNY 1870: 51; MÁRKI 1879. (Márki aztán – Arany László közlései nyomán – helyreigazította tévedését: MÁRKI 1917: 125.); GYÖNGYÖSY 1901: 4.

3 A második világháborúban elpusztult kötetből idézi: VOINOVICH 1929: 9. Arany Rozvány könyvébe is tett bejegyzést: „Családi traditio a Kraszna-megyei Nagyszalonta mellett szől.” Uo.

(középkor, Toldiak)

Nagyszalonta történelmének kezdetei – ahogy az lenni szokott – a ködbe vesznek. A legkorábbi említések bizonytalanok,⁴ s a 14. század elé aligha juthatunk el. Jellemző, hogy Rozvány György, a város történetének első monográfusa csak a 16. századból talált egy összeírást, s ennek alapján is azt tudta megállapítani, hogy Szalonta ekkoriban még inkább kisközség, s nem jelentős település. Rozvány ennek a hiánynak hihető magyarázatát is adja: a vidék mocsaras volt, letelepedni itt nem lehetett, a „Korhány, Kölesér, Ant, Gyepes nevű, ma már csak névleg létező folyóvizekkel” szabdalt terepen csak a legszegényebbek és a háborúk elől menekülők kerestek menedéket.⁵ Nem úgy a környék mai térképeken nem található települései, melyek olykor-olykor felbukkannak. Egy 1282. január 13-án kiadott oklevelet idézhetünk Fejér György 19. századi átiratában:

Nos E. Dei gratia, Regina Hungarie, memorie commandantes sigmficamus, quibus expedit universis, presencium per tenorem. Quod quia Magister Cosmas, filius Comitis Cosme, de genere Gutkeled, diversa servitia et multa fidelitatis opera Domino nostro Regi, nobis, totique Regno nostro impendit, maxime et specialiter in Feketeuholm, Domino Stephano, illustri regi Hungarie, socero nostro charissimo, cum per parentes suos fuerat effugatus; ipsius huiusmodi gratuita servitia in memoriam nostram reginalem reuocantes, quamdam terram seu villam nostram Reginalem Ragald vocatam, existentem in comitatu de Zothmar, sitam iuxta Eer, qui quidem terrae iobagionis castri de Zothmar, sine herede decedentis, fuisse dicitur, et per Dominam M. reginam felicitis recordationis, nomine suo hospitis congregati ad eamdem, cum omnibus utilitatibus, pertinenciis suis universis, ipsi Magistro Cosme, et per eum suis heredibus, heredumque suorum successoribus, dedimus donavimus, et contulimus ac reliquimus iure perpetuo pacifice et quiete possidendam, eo videlicet iure, et ea plenitudine, quibus ex collatione Domini regis St. predicti, et Domine E. consortis eiusdem, secundum continentiam litterarum eorundem exinde confectarum habuit, tenuit et possedit. Volentes, quod cum presentes reportate fuerint, nobis inconsultis littere nostre privilegiales eidem Magistro Cosme super

4 Téves azonosításhoz vezet például II. András 1214-es egyik adománylevelében a mai Nagyszalontát keresni. (Az oklevelet közli: KATONA 1783: 180–193. Az említés: 185.) Hiszen itt a Zolounta néven emlegetett helység valójában a mai Hejőszalonta település megfelelője, amely a leszi (ma: tarnaleleszi) prépostság birtoka. A tévedés forrása: RÁCZ Károly 1880: 242. Utána sokan átvették, három – kezem ügyében lévő – példa: ZUH 2001: 3–4; DÁNIELISZ 2003: 5; BORDÁS 2008b: 25.

5 ROZVÁNY 1870: 8.

collatione huiusmodi concedantur. Datum in Kuleser in octavis Epiphanie Domini, Anno eiusdem MCCLXXXII.⁶

A Kölesérről keltezett vékony hártýára írott oklevélen Erzsébet királyné (Anjou Izabella), IV. László király neje a Gutkeled nemzetségből származó Kozmát⁷ megerősíti a Ragáld helység területén található birtokában. Mindezt azzal indokolja, hogy Kozma mindig hűséggel és szolgálatkészen állt apósa, V. István király mellé, amikor az ellenséges kun hadak beszorították Feketehalom (Codlea, Románia) várkastélyába. A keltezés arra mutat, hogy a férjétől menekülő királyné Köleséren tartózkodott. A király ekkoriban már pogány szokásokat követett, a pápai követeket elűzte udvarából, s talán a királyné azért volt távol a királyi udvartól, hogy birtokadományai révén erősítse meg híveit férje ellenében. Négy évvel később a király a margitszigeti domonkos kolostorban tartotta fogva Erzsébetet, aki férje halála után Nápolyba tért haza, ahol is apáca maradt haláláig.

Jellemző, hogy az oklevélben említett helységek majdnem mind eltűntek azóta. Egyedül a távolabb található Feketehalom létezik ma is, a környékbeli településeket mintha elnyelte volna a föld. Ragáld pontos helye ismeretlen, Érendréd (Andrid, Románia) határában kereshető.⁸ A középkori Kölesér valahol Nagyszalontától északnyugatra volt.⁹ Jelentőségét mutatja, hogy esperesség is működött itt, a 15. században mezőváros, s még a 16. században is számon tartott vámhely. Bunyitay Vince arról is tud, hogy Fráter György az erdélyi rendeket Kölesérré hívta országgyűlésre 1548 tavaszán, ahol Szapolyai János özvegye, Jagelló Izabella királynő is megjelent.¹⁰ S mily szimbolikus, hogy egy menekülő királyné is e mocsaras vidéken próbálja megvetni lábát (sikertelenül), s aztán innen alapít új országot egy másik menekülő királynő, egy másik Izabella (ha igaz a történet).

6 FEJÉR 1830: 407–408. Az oklevél mai lelőhelye: MNL OL, DL 76161. Lásd RD: 197. sz.

7 A Gutkeledék az egyik legjelentősebb középkori család. Lásd *Pallas* VIII: 360; GUBITZA 1901: 10–11; *Révai* IX: 92–93. A Gutkeled család Kozma nevű tagjaival kapcsolatos 1275-ös dokumentumokat közölt nemrégiben Kis 2004: 73.

8 Lásd NÉMETH Péter 2008: 239–241; illetve <http://mdh.unideb.hu/korai_telepules.php?adatlap=010-486-0/4&km=Bihar> Az utolsó letöltés ideje: 2018. január 12. Ragáld mindenkori királynéi birtoknak számított. Az idézett oklevél is céloz rá, hogy már IV. Béla felesége, Mária telepített rá hospeseket, de aztán – IV. Béla és fia, István viszályának idején, a keleti országrészt uraló ifjabb király felesége, Kun Erzsébet ifjabb királyné kezére került. Ő adta a birtokot először Kozma mesternek, amit a férje 1268–69 körül megerősített. Mindkét oklevél fennmaradt IV. László 1282. szeptember 3. után kelt átirásában: RA: 3177. sz. (az átiró oklevél); RA: 1892. sz. (István ifjabb király oklevele); RD: 86. sz. (Erzsébet királyné oklevele).

9 GYÖRFFY György 1987–1997: I, 637.

10 BUNYITAY 1884: 468–469 (megjegyzem, a hely azonosítása közvetett bizonyítékokra épül); ORTVAY 1892: 592–593. Esperességről még: KRISTÓ 1988: 477–480.

1542-ben Kölesér és környéke I. Ferdinánd király birtokába jutott. Az ekkor készült portális összeírás (*Conscriptio. Incl. Comitatus Bihariensis in Anno 1552. id est Anno 1552.*) Rozvány György szerint az első olyan dokumentum, ahol Nagyszalonta is előfordult. Azóta persze újabb források is felbukkantak, ám e dokumentum mégis jelentős, ha a Toldiak jelenlétét kutatjuk. 1552-ben 13 és fél portát számlálnak itt, s ezzel a kisebb falvak között szerepel. (Összehasonlításul: Kölesérnek 117 portája volt.) A szalontai jobbág yokon két Toldi, Toldi Mihály és Miklós osztoznak, de a környéken kiterjedt Toldi-birtokok voltak ekkoriban.¹¹ Csakhogy Rozvány, aki hiába kereste a Bihar megyei levéltárban, nem találta az eredeti iratot – Méhes Lajos bihari lakosnál látott egy 1746. november 9-én kelt hiteles másolatot.¹² Nem ismerte Bielek László közlését az eredetiről, amely a debreceni piaristák birtokában volt.¹³ Így aztán azt sem lehet már megállapítani, hogy a Rozványtól látott 1746-os iratot hamisították meg tendenciózusan – vagy maga Rozvány emelte ki az adatsorból mindazt, amit nagyszalontainak gondolt. A Bielek által közölt összeírásban ugyanis Szalonta nem is szerepel. Mindenesetre a Toldiaknak lehetnek itt birtokaik, mivel két Toldi is szalontaiként van feltüntetve, hogy névrokonaitól el lehessen különíteni: Told faluban bír öt portát egy bizonyos „Michaelis Tholdi de Szalanta”,¹⁴ Szunyogdon (Suiug, Románia) pedig hét portát „Zalontha Michalis Toldi”.¹⁵ Könnyen lehet, hogy ugyanarról a személyről van szó, akinek nagyszalontai udvarházát valamiért az összeírás nem tartalmazta, s akinek a birtokai két néven az utólagos rekonstrukció során összekerültek. S persze az is lehet, hogy a szunyogdi porták összeírásába keveredett bele a 85 kilométerrel odébb szalontai birtokokkal is rendelkező Toldi Mihály.¹⁶ Akárhogy is van, annyi bizonyosnak tűnik, hogy Szalonta nevű helységet a 16. században már számon tartanak, s az valamilyen mértékben a Toldiakhoz is kötődik – ám e település ekkor

11 A jegyzőkönyvét már Rozvány György feldolgozta: ROZVÁNY 1870: 15–17. Valószínűleg innen vette át MÓCZÁR 1906: 35–36.

12 A 19. század végéről van egy táblázatos formában összeállított másolat – talán ez is Méhes másolatáról készült: a rájegyzés szerint Csorvássy István helyi ügyvéd másolta egy másolatról 1899-ben. Lásd MMAJ, Dos. 339. (RÓZSAFALVI 2018: 256.) Rozvány nem tudta, hogy Bihar vármegye levéltárban volt ekkor egy hiteles másolat: ezt 1746. november 1-én adták ki a Magyar Kamara Archivumából. Lásd MNL HBML, IV. 4. a. Bihar Vármegye Levéltára. Bihar Vármegye Adószedőjének iratai. 1. k. 32.

13 BIELEK 1796. Az irat: 113–157. Az eredeti összeírás ma az MNL Országos Levéltárban található. Kritikai kiadása: MAKSAY 1990: I, 227.

14 BIELEK 1796: 142. Lásd MAKSAY 1990: I, 202; 206; 231.

15 BIELEK 1796: 142, 156. Maksay Ferenc összesítése szerint a Toldiak négyen együtt százhetvennél is több portát bírtak a vármegyében: MAKSAY 1990: I, 250.

16 Így olvassák mások is az összeírást: HEINRICH 1881: 165; MÓCZÁR 1906: 34–76.

még meglehetősen kis méretű.¹⁷ Hogy mikor érkeztek a Toldiak a vidékre, nem tudjuk pontosan. Akármikor jöttek is, mindenesetre hozták magukkal ősök, a Lajos-korabeli Toldi Miklós mitikus alakját. Ha választ akarunk kapni, akkor érdemes talán tőle magától elindulni.

Toldi Miklós alakja – akárcsak Nagyszalonta múltja – mitikus ködbe vész. Szilády Áron, miután végigvette, hogy a Toldi-figura mily mélyen gyökerezik a magyar néphagyományban, így ír: „A nevet legfeljebb horognak tekinthetjük, melyen sok minden megakad, csak az nem, a mit keresünk; talán mert nem ott kell kereskednünk.”¹⁸ S valóban: annyi réteg, annyi történet kapcsolódik hozzá, hogy a történeti személyt nehéz azonosítani, s még nehezebb Nagyszalontához kötni a családot. Sziládynek sikerült rekonstruálnia a történeti Toldi Miklós karrierjének fontosabb állomásait,¹⁹ s bár sejtéseit utóbb pontosítani kellett,²⁰ az ő kutatásai máig hatóan tették le a Toldi alakjáról való tudásunk alapjait. Amit tudunk: Toldi Miklós 1320 körül született Bihar megyében, 1354-ben pozsonyi alispán és várnagy, 1365-ben Itáliában zsoldosvezér, 1383-ban és 1385-ben Szabolcs megye ispánja, volt egy György nevű bátyja. Mályusz Elemér ezeket az adatokat egészíti ki annyival, hogy 1387-ben Daróc (Pusztadaróc/Dorolț, Románia) királyi birtokot kapta meg I. Lajostól, amit 1390-ben Bátor faluval cserélt el.²¹ Ha más nem is, annyi látszik mindebből, hogy Toldi Miklós a király közvetlen környezetéhez tartozó udvari ember volt, aki viszonylag rugalmasan váltogatta székhelyét.

Hogy Bihar megyébe Toldi Miklós karrierjének felívelése után került a Toldi család, vagy pedig az itteni Nagyfaluból származtak, nem tudjuk. Talán az utóbbi valószínűbb,²² a 20. század elején Karácsonyi János fel is tárta a nagyfalusi udvarház alapjait.²³ Mindenesetre az az egy dátumunk, amikor a Toldi család már Szalontán élt, biztos adatnak tekinthető: „Toldi Miklós idősebbik fiának, a már 1387-ben említett György mesternek, birtoka volt a biharmegyei Zalánta is, amely miatt 1398-ban Szepeszy Benedek fia Jánossal hosszabb ideig pereskedett. E per folyamán Mihály prépost, váradi vikárius felszólította őt, hogy a birtokjogai védelmére felhozott okleveleket eredetiben mutassa be, mivel ellenfele ezeket átiratban

17 Móczár József szalontai szájhagyományra hivatkozik, amikor a török kor kezdetére 50 házat és 250–300 lakost tesz. Ez a fentiek tükrében erős túlzásnak tűnik. Lásd Móczár 1906: 37.

18 ILOSAI 1883: 347.

19 Uo., 341–362.

20 Például WERTNER 1913; MÁLYUSZ 1924 (újraközlése: MÁLYUSZ 2003).

21 MÁLYUSZ 1924: 11.

22 KARÁCSONYI 1899. Mályusz hosszasan cáfolta a Nógrád megyei származás lehetőségét: MÁLYUSZ 1924: 22–29.

23 KARÁCSONYI 1913a.

nem fogadja el hiteleseknek.”²⁴ Ez az oklevél lehetett az, amelyre Bordás László, nagyszalontai levéltáros is hivatkozott.²⁵ A nagyszalontai Toldiak további történetéről nehéz bármi biztosat mondani. Láttuk, hogy a 16. századi Biharban rengeteg Toldinak volt birtoka.²⁶ Nagyszalontai birtokait Toldi György 1625. szeptember 22-én fogja az ott élő hajdúközösségnek eladni – de ez már egy következő történet. A Toldi család – Nagy Iván szerint – 1862-ben gróf Toldi Sámuel után kihalt.²⁷

Mit kezdett a hagyomány Toldi Miklóssal? Nem tudni, miért is lett Toldi Miklós mitikus figurája a magyar néphagyománynak. A Nagy Lajos király korában élt hőst óriássá növesztette az emlékezet, s bár ide vonatkozó átfogó folklórgyűjtések sajnos nem történtek, a számottevő – olykor heves vitáktól hangos – szakirodalom azt mutatja, hogy a Toldi-mondakör rendkívül széles merítésű lehetett már Arany előtt is.²⁸ A szakirodalomban keveredik egymással folklór, Ilosvai és Arany *Toldija* – ki tudja már szétszálazni ezeket a bogokat?²⁹ Ráadásul nemcsak Nagyszalonta jöhet szóba, hanem Szeged, Esztergom, Heves vagy Göcsej is – s ki tudja még, hány egyéb hely.³⁰ S itt keveredett Nagyfalú Nagyfalúval, a hős katonája Nagy Lajos korából problémátlanul úszott át a Mátyás-mondakörbe Kinyasi Pál mellé. Még a 19. század közepén előkerült 1512-es datálású festmény, mely egy bizonyos Toldi Miklóst ábrázolt, úgy került be az Erdélyi Múzeum Egyesülethez, hogy a *Vasárnapi Újság* egyértelműen azonosította a mítosz Toldijával.³¹

24 MÁLYUSZ 1924: 18–19. Mályusz levéltári hivatkozása: MNL OL, DL 28125.

25 BORDÁS 2008a: 18. Ő is a Mályusz által adott jelzetet hivatkozza. Az ő félreérthető fogalmazásából indul az az adat, hogy a Toldiak 1398-ban jelentek meg Szalontán. (Lásd például DÁNIELISZ 2003: 5.) Mindenesetre ez az évszám mégiscsak kiemelendő, amennyiben ekkor véglegesíti birtokjogait a Toldi család.

26 A zavarról lásd MÁLYUSZ 1924: 21–22.

27 NAGY IVÁN XI: 160. Rozvány György meséli el helytörténeti monográfiájában, hogy gyerekkorában egyszer beállított Nagyszalontára egy Toldi gróf, aki magát Toldi Miklós utódjának vallotta, s olyan relikviákat mutatott (például egy bikafőt formáló T. M. monogramú pecsétgyűrűt), melyek ezt igazolták is. ROZVÁNY 1870: 19.

28 A teljesség igénye nélkül: TOLDY 1850: 30 (ugyanaz: TOLDY 1854: 98); IPOLYI 1854: 172–178; HEINRICH 1879; BOGNÁR 1891; KACZIÁNY 1891; BARTHA 1899; GÖNCZI 1903; FÓTI 1906; FÓTI 1908; MARÓT 1909; GYÖRGY 1911; DOBÓCZKI 1911; BIRKÁS 1912; KARÁCSONYI 1912; BIRKÁS 1913; KARÁCSONYI 1913b; TOLNAI 1913; FIRTOS 1913; név nélkül 1913; SZENDREY Zsigmond 1914a; KARL 1914; BIRKÁS 1914; MOÓR 1914; BÁN 1917; SOLYMOSSY 1918; TOLNAI 1919; NÉGYESY 1920; SOLYMOSSY 1921; SOLYMOSSY 1924; PAIS 1924; SZENDREY Zsigmond 1926: 133; GÁLOS 1926; MÁLYUSZ 1934; FEST 1938; KODOLÁNYI 1945; KOROMPAY Bertalan 1948; KOROMPAY Bertalan 1956; ANDRÁSFALVY 1957; FÓTI 1958; BELITZKY 1967; HOPPÁL 1981; CSÍKHELYI 1984; MAGYAR 2007: 134–135; HOPPÁL 2017.

29 Lásd HOPPÁL 1968: 68.

30 Lásd Bán Aladár gyűjtését: BÁN 1917: 22–24. A göcseji gyűjtéshez: GÖNCZI 1903.

31 „Toldi Miklós arczképe és páncélja”, *Vasárnapi Újság* 5. sz. (1858. július 4.): 313–314. A festményről a lap metszetet közölt – az eredeti kép lappang.

Nem csoda hát, ha egyesek még azt is kétségbe vonták, hogy létezett-e egyáltalán Toldi Miklós, mígnem Szilády Áron történeti dokumentumokkal körül tudta írni a történelmi szereplőt.³²

Amikor a Kisfaludy Társaság 1846-ban közzétette pályatételét, az akkor Nagyszalontán másodjegyző Arany János elevenébe talált. A pályázat szövege így hangzott:

Készíttessék *költői beszély* versben, mellynek hőse valamely, a' nép' ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.

Beküldés' határnapja: nov. 20. 1846.

Jutalma tizenöt darab arany.³³

A kiírás azt a Toldi Miklóst nevezte meg lehetséges témaként, akinek Nagyszalontán komoly hagyományai éltek, akiről Arany már gyermekkorában meséket hallott. Arról a Toldiról, akinek családja Nagyszalontán telepedett le, s akiknek okleveleit, szerződéseit a másodjegyzőként dolgozó Arany tanulmányozta a városi levéltárban. Arról a Toldiról, akiről Ilosvai Selymes Péter írt széphistóriát, amelyet Arany ismert és tisztelt.

Mint ismeretes, Arany János a pályázatot *Toldi* című elbeszélő költeményével megnyerte.³⁴ S elnyerte Petőfi Sándor barátságát is,³⁵ illetve egy csapásra a magyar irodalom ünnepelt szerzője lett. Olyan tekintélyt adott ez az egyetlen mű, mely Arany kultuszát már ekkor meghatározta. E műve már a szerző életében, 1879-től kötelező olvasmány a magyar közoktatásban (s az mind a mai napig),³⁶ Arany első köztéri szobrának (a Nemzeti Múzeum előtt ülő Stróbl Alajos faragta szobor) talapzatára a *Toldi*-ból vésnek jeleneteket.³⁷ S végül életre szóló köteleességet is jelentett a szerző számára e mű: nagyszabású trilógiává bővítve évtizedeken keresztül dolgozott ennek csiszolásán.³⁸

32 Érdekességgént említem meg Engel Pál okfejtését, aki odáig ment a mítosz történeti hitelének igazolásában, hogy az udvarnál élő és vidéki birtokán ragadt testvérek közötti konfliktust I. Lajos adományreformjára vezette vissza, mely a királyi adományoknak csak az egyenes ági öröklését tette lehetővé (így a testvérek nem feltétlenül részesültek annak előnyeiből). ENGEL 1997: 23. Lásd még ENGEL 2003.

33 Név nélkül 1845–1846.

34 Lásd „Erdélyi János Arany Jánosnak, Pest, 1847. január 23.,” in AJÖM XV: 45.

35 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1847. február 4.,” in AJÖM XV: 50–51.

36 Lásd erről Z. Kovács 2013.

37 A szobor történetéhez lásd SÍDÓ 2018: 426–429.

38 A trilógia összefüggéseihez lásd SZILÁGYI Márton 2017a: 75–113; SZÖRÉNYI 2018.

Ahhoz, hogy Arany a témához nyúljon, nem feltétlenül volt szüksége közvetítőre. A nagyszalontai néphagyomány rendelkezésére állt. Mégis úgy döntött, hogy Ilosvai Selymes Péter lovagregény-paródiájához (*Az hires neves Tholdi Miklosnak ieles cselekedetiről es baynokságáról való historia*) fordul. E szöveg csak töredékeiben maradt fenn, eredeti, 1574-es kolozsvári (Cluj-Napoca, Románia) kiadása elveszett vagy lappang. A legrégebbi ismert kiadás 1629-ben látott napvilágot Lőcsén (Levoča, Szlovákia).³⁹ A kiállításunkba az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 1746-os pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) kiadás példányának másolatát tettük vitrinbe.⁴⁰ Arany János feltehetőleg ezt a kiadást forgatta.⁴¹ Mindenesetre Arany jól ismerte a régi magyar irodalom széphistóriai anyagát, melyet egyszerre becsült és bírált.⁴² A *Naiv eposzunkban* jegyzi meg egy helyen éppen Ilosvai kapcsán: „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot.”⁴³ Bár ezután rögtön arra tér rá ebben az 1850-es évek végén papírra vetett értekezésében Arany, hogy a régi széphistóriákból hiányzik a „benső idom teljessége” és a „költői kompozíció”,⁴⁴ Ilosvai nyelve mégis dicséretet kap. Pár lappal később azonban ismét lecsap rá, mondván: „az egy Toldi-mondán kívül alig hangzott valami átal ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaiban!”⁴⁵ Arany egyszer az erős nyelvet említi, a költői erőt, majd rögtön perspektívát vált: a magyar mitológia hiánya felől nézve mégiscsak csekély az a teljesítmény, ami fennmaradt. Csekélynek csekély, de legalább ennyi van – Arany Ilosvai-olvasásának ambivalenciája innen érthető meg. Ilosvai ugyanis a kapocs az Arany által jól ismert népi (köz-költészeti és folklorkus) hagyományok imaginált ősisége és saját korának modernitása között. Ezért is van, hogy bár megtehetné, mégsem köz-

39 ILOSVAI 1629. Példánya: MTA KIK Kt., RM I. 4r 176. (RMK I. 581.)

40 ILOSVAI 1746. Példánya: OSZK 286.200

41 A fennmaradt Arany-könyvtárban nincsen példány. Voinovich Géza azt állítja, hogy ez volt az a kiadás, amellyel Szilády Áron osztályába betért nagykőrösi tanárkodása alatt. Lásd AJÖM II: 245. Voinovich Sziládynek arra a megjegyzésére utal, ahol szó esik a napról, „mikor Arany, Ilosvai Toldiának ponyvára szánt kiadású viseltes barna példányát vitte magával a nagykőrösi iskola egyik osztályába”. SZILÁDY 1883: VIII. Zavarba ejtő, hogy Voinovich nem is magát Sziládyt idézi, hanem a rá emlékező Horváth Cyrillt (HORVÁTH Cyrill 1940: 217). Ám a lényeg, hogy e viseltes példány melyik kiadás lett legyen, innen nem derül ki. Mindenesetre Voinovich még látta az eredeti példányt a saját lakásán, hiszen a kritikai kiadás jegyzeteiben idézi Arany bejegyzéseit: AJÖM V: 508. Ezt a kiadást maga Arany is említi egyszer: „Arany János Toldy Ferencnek, Nagyszalonta, 1851. április 3.”, in AJÖM XV: 352–353, 352.

42 Ennek kimerítő áttekintése: ÁCS 2018. A széphistória és históriás ének műfaji kérdéseire lásd PAP BALÁZS 2014; CZINTOS 2017.

43 ARANY JÁNOS, „Naiv eposzunk”, in AJÖM X: 264–274, 265.

44 Uo., 266.

45 Uo., 267.

vetlenül a néphagyományból táplálkozik, hanem a népi énekesek eredeti naivitását még közvetíteni képes Ilosvaiból is.⁴⁶ Amikor Kemény Zsigmond még 1854-ben vagy később Horváth János Arany *Toldijának* kapcsán az anyag felemeléséről, megneveléséről értekeznek, akkor voltaképpen a népies anyagot úgy fogják fel, mint amely – sajnos – csak selejtes törmeléket hagyományozott ránk, melynek át-észtétizálása révén lehet népi, autentikus művészethez jutni.⁴⁷ Az utóbbi évek kutatásai azonban újraértékelni látszanak Arany népihez, régihez és populárishoz – magyarán: a hagyományhoz – való viszonyát. A népi kultúra értelmiség általi megnevelésének törekvései során e három kategória nem vált el egymástól, hiszen épp e három egybeesését projiciálta. S miközben kénytelen-kelletlen, vagy éppenséggel az alkalomhoz szabva (magánkörben, de szabadon) Arany a régi populáris kultúra maradványaihoz nyúlt, ezek számára szinte egyazon hagyomány részei voltak, melynek folytonosságában olyannyira bízott. Ezért is kellett beiktatnia a nagyszalontai néphagyomány és saját maga közé Ilosvait: ő, bár esendő, de mégiscsak létező garanciája volt egy hagyománytapasztalat folytonosságának.⁴⁸

Mi lehetett az Aranytól is ismert néphagyomány?

A 20. század elején, tehát nem messze Arany halálától, Szendrey Zsigmond, aki ekkoriban a nagyszalontai gimnázium tanára volt, diákjaival néprajzi gyűjtést végzett. Bár az 1916–1917-ben többször Nagyszalontára látogató Kodály Zoltán, aki azért érkezett, hogy a verses anyaghoz dallamokat gyűjtsön és írjon le, elképedt az elvégzett munka színvonalán (a diákok pontatlanul és szakszerűtlenül jegyezték le a szövegeket, sokszor több adatközlő elmondásaiból kompiláltak egy változatot),⁴⁹ a gyűjtés eredményei mégis megjelentek 1924-ben.⁵⁰ A Szendrey és Kodály közötti nézeteltérés nem volt ismeretlen a folkloristák körében, a gyűjtés eredeti anyagai mégis hosszú időre kéziratban maradtak. Végül Kodály Zoltán saját gyűjtése 2001-ben jelent meg, 2017-ben pedig Olosz Katalin sajtó alá rendez-

46 Ezért én nem is látok ellentmondást az Arany-mű „látszó öntudathiánya” és a paratextusok között, mint Milbacher Róbert: MILBACHER 2009: 188–189.

47 Lásd KEMÉNY 1905: 170–171; HORVÁTH JÁNOS 1997: 153–156. Ennek a kritikájához lásd MILBACHER 2009: 191–193.

48 SZILÁGYI MÁRTON 2017a: 31–41; CSÖRSZ 2017b; MIKOS 2018. A folklorikus-populáris kultúra használatának családi vonatkozásairól: DOMOKOS–GÜLYÁS 2018: 59–70. A régebbi szakirodalomból érdemes kiemelni: SEBESTYÉN 1917; SOLYMOSSY 1917; BEKE ÖDÖN 1934.

49 Ezt jegyezte fel 1917-ben: „Összehasonlítva a fiúk gyűjtését azokkal, amelyeket hallanom sikerült, ki kell mondanom, hogy az anyag, úgy, amint beküldték, pontos ellenőrzés (újra meghallgatás) nélkül hasznavehetetlen... Kisebb-nagyobb hibákkal annyira tele, hogy ezek alapján kötetet kiadni kész veszedelem... Szövegeik csonkák, pontatlanok, megbízhatatlanok, szóval tudományos szempontból értéktelenek.” SZALAY 2001: 543.

50 SZENDREY ZSIGMOND 1924.

te Szendrey és diákjai gyűjtéséből a balladák anyagát.⁵¹ A felbecsülhetetlen értékű anyag egy jelentős része tehát még mindig a Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában várja a szövegközlőket. A *Honnan és hová?* kiállítás rendezésekor így jobb híján a Szendrey által kiadott szövegekre voltunk utalva. S bár közel sem biztos, hogy Arany éppen ezeket a mondákat ismerte, mégis innen válogattunk. Innen közlünk két szöveget:

Toldiék erdejiek vótak, oszt elősször Kölesérközbe laktak. Ęgyszër rígën vót is itt ěggy erdeji goróf rokonait keresni, de mán akkor ěgy sě ílt. Kölesérközbe vagy 10–12 telkük vót, amit úgy věttek a hajduktúl. Innét Kölesérközbul kőtödzködtek ótan Nagyfaluba, mer hogy innét űk űztík ki a törököt. E měg ott vót Olászentmiklósho közěl, Marciháza felě, ma is Pusztá-Nagyfalunak híjják azt a dűlőt. Itt mán nagyon módosak lěttek, az üvéké vót az egísz messzi határ. A barmaik Barmódon, az ökreik Ökrösön, a tulkaik Tulkán, a bikáik Bikácson, a fácánjaik Madarászon a Fácános dűlőbe, a vadászaik měg kutyáik Vadászon, a juhaik Gyapjason, a disznaik a szalontai tőgyesekbe, a nádassaik Mocsáron, az erdeik Fenyírěn, Gyűrűsön, Szilaszon měg Körtvíjjesěn vótak, oszt az erdők ippěn Sarkadnál írtík el a síkságot. Toldi Miklós Nagyfaluba nőtě fěl. A vót a legíny! mikor a csonkatoronyi várbul kivertík a törököt, a csata után hat török hóttestivel járta a csárdást! de měg is becsűlte ám Mátyás kiráj űtet, amíg ojan vitéz vót, mert hozzá 'tta a jányát; oszt azt is akarta ű is, měg a níp is, hogy majd ű lěgyík a kiráj, de ű nem vállalta, haněm hazajött felesígěstűl Szalontára a csonkatoronyi várba. Ittěn íldegílteěk ěgy darabig, mikor ěgyszër csak nyomuk věszětt.

Ott a Kajlán túl Nadasérig vót rígěděsrígěn a nagyfalusi vár. Ott lakott měg Mátyás kiráj idejibe az öreg Toldině két fiával, Györggyel měg Miklóssal. Micsoda erős legíny vót e! Mikor ěgyszër měglátogatta Györgyöt, merhogy e Pesten vót valami, Mátyás kiráj udvarába, lěgyőzött valami idegěny óriást, akivel pedig senki sě bírt. Mátyás örömibe mingyá měgfogadta góliátjának, oszt örökre az udvarába tartotta. Nagyfalú mindětig a György birtoka maradt, de amír ojan gonosz vót egíssz íletibe, az isten aval büntette měg, hogy hóttátúl a világ vígiig órizze azt a kapút, aměk a Csonkatoronybul a váradi alagútba nyíllík; něm tud měgmozdúlni ěggy átóhějjibul, azír a szakálla mán belě nőtě a földbe.⁵²

51 KODÁLY 2001; OLOSZ 2018. A nagyszalontai gyűjtés történetérőł lásd SZALAY–RUDASNĚ BAJCSAY 2001; OLOSZ 2018a.

52 SZENDREY Zsigmond 1924: 228–230.

E két szöveg alapján két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Egyfelől feltűnő, hogy a nagyszalontai néphagyomány Toldi alakját Mátyás király idejébe helyezte át. Korábban már említettük, hogy ez bizony másutt is előfordult. A mi szempontunkból ez most azért említésre méltó, mivel látszik, hogy Arany Ilosvai szövegét nemcsak költői ihlete táplálására használta fel, hanem a segítségével korrigálta is a szájhagyományt – azaz: az időben régebbi szöveget hitelesebbnek fogadta el, mint a gyerekként hallott meséket. Másfelől e szövegek magától értetődő módon helyezik a Csonka tornyot e mondák világába. Természetesen Toldi nagyszalontai kötődéseit erősítik meg a város szimbolikus épületének emlegetésével – hiszen a Csonka torony a Toldi család nagyszalontai tartózkodásakor valószínűleg még nem is állt. Ám nemcsak a monda helyivé formálása fontos itt. Az is, hogy a *Csonka torony maga a város, maga a történelem* a helyi népmondákban.⁵³ Innen folytatjuk.

(törökök, hajdúk, trauma)

A 16. században Bihar vármegyének az a része, ahol Nagyszalonta fekszik, a történelemnek oly szakaszába érkezett, melyet bajosan nevezhetnénk nyugodtnak. 1566-ban a környék legerősebb végvárát, a Nagyszalontától mindössze 30 kilométerre fekvő Gyula várát a törökök bevették. Ezzel megnyílt az út a Partium felé, s közvetve a török hadak már a frissen alakuló államot, az Erdélyi Fejedelemséget támadták. Várad (Nagyvárad/Oradea, Románia) első ostromára 1598 őszén került sor. S bár az oszmán hódítók ekkor még nem jártak sikerrel (egy hónap után fel is adták az ostromot), a Gyula és Várad közötti terület végigfosztogatták, a közbeeső településeket felégették, a lakosságot minden bizonnyal pusztították. Ide szokás datálni több középkori bihari település eltűnését. A Nagyvárad és Gyula közötti kereskedelmi útvonal központja, Kölesér a legfontosabb veszteség, de valószínűleg ekkor tűnik el vagy válik pusztává végleg a környéken Andacs, Barmód, Csömeg, Gyarak, Keszi, Kéza, Kisvásári, Nagyvásári, Panasz, Pata, Simonkerék és Szil.⁵⁴

Amikor Bocskai István erdélyi fejedelem hajdúit letelepítette, akkor a mai hajdúság, illetve a bihari települések határvidékei voltak e telepítések legfontosabb célpontjai. Bocskai István az 1604-ben kitört, Habsburgok elleni háborújában éppen a hajdúk katonai erejére támaszkodva ért el sikereket. Miután hívei Bocskait az 1605. április 17-én tartott szerencsi országgyűlésen Magyarország és Erdély fejedelmévé választották, már bizonyos volt, hogy I. Rudolf magyar király (aki II.

53 A nagyszalontai alagutakról lásd DÁNIELISZ 1995.

54 Lásd ehhez JAKÓ 1940: passim. Valamint RÁCZ Anita 2005: passim.

Rudolf néven német-római császár is volt) meg fog állapodni vele. Ekkor merült fel a hajdúk letelepítésének ötlete, amely hosszú távon több előnnyel is kecsegtetett, amit az is mutat, hogy Bocskai a bécsi béke ratifikálását meg sem várva kezdte el a telepítéseket. Egyfelől a hajdú katonák mozgósíthatók maradtak. Bocskai alaptapasztalata volt, hogy a nemesség hajlandó és képes megvédeni az érdekeit, s egy merész húzással egész közösségeknek biztosította az adómentesség jogát. Másfelől az elnéptelenedő vidékeket így fel lehetett tölteni. E határ menti vidékek védelmét biztosítani lehetett, amennyiben az oda telepedőknek nemcsak elemtér érdeke lett a birtokok védelme, de képesek is voltak a hadakozásra.⁵⁵ S végül a szabad és könnyen mozdítható katonai erőket mégiscsak sikerült így a – várhatóan rövid – békeidőre konszolidálni. A hajdúságban ugyanis amekkora katonai potenciál rejtett, olyannyira veszélyesek is lehettek. A kortárs Szepsi Laczkó Máté azóta sokat idézett *bon mot*-ja szerint „csak a hajduknak adjunk zsoldot, mind atyjokat anyjokat levághathatjuk velök, ha a zsold mellett szabad nyereséget is adunk nekik”.⁵⁶ Nem véletlen, hogy a hajdúk történeti reprezentációja egyszerűen lehetett a szabadság harcosai és az útonálló rablójármű.⁵⁷

Bocskai Habsburgok elleni harcainak legfontosabb hadászati húzása volt a hajdúk bevetése.⁵⁸ Egy 1692-es összeírás szerint huszonegy bihari hajdútelepülés jött létre a 17. század elején.⁵⁹ Ezek között a városok között szerepel Nagyszalonta is, holott a település Bocskaitól még nem kapott kiváltságlevelet. Bocskai 1606. március 14-én adta ki alábbi oklevelét (magyar fordításban):

Mi István, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme, a székelyek ispánja stb. Emlékezetül adjuk jelen oklevelünk mindenkinek, akit illet, hogy mi nem csak szépnak és dicséretesnek, hanem az emberi közösség szolgálatában a legszükségesebbnek véljük, hogy az ország kormányánál ülő, magas méltóságú emberek munkálkodásuk iránti hála és hasznos érdemeik méltó és igazságos viszonzása révén kitűnjenek a közönséges halandók közül, mert hogy ez mind az ország megőrzésében, mind a birodalom megszilárdításában nagy súllyal bír, a mindennapi tapasztalat bőségesen bizonyítja. Amint mi is – jó szerencsénk mértéke szerint, mellyel a háromszorosan nagy Isten az ő kiapadhatatlan kegyelméből minden reményünk és minden ember reményén felül megajándékozott bennünket, míg pusztá életünket véd-

55 Lásd RÁCZ István 1969. Ehhez Szendrey István szolt hozzá: SZENDREY István 1969.

56 SEPSI LACZKÓ 1858: 48. A hajdúk társadalmának kialakulásához és a hajdúk katonai tevékenységéhez lásd CSÁSZÁR Edit 1932; GYÖRFFY István 1927; SZABÓ 1956; DANKÓ 1969.

57 A korszak társadalmának „militarizáció”-jához lásd CZIGÁNY 2004.

58 Ennek jelentőségéhez: NAGY László 1969.

59 MEZŐSI 1943: 212. A bihari hajdúkhöz szintetizáló történeti munka: NYAKAS 2005.

tük, és az elveszett hazai törvények és a vallás szabadságáért fogtunk nem támadó, hanem védekező fegyvert a ránk törő Császári sereg ellen – magyar nemzetünk egyhangú szava és választása alapján állunk most a fejedelmi tisztségre választva és emelve, többi Dicső Királyunk és Fejedelmünk, a mi Elődeink módjára, az ő dicséretes nyomdokaikba lépve, hálánkat, bőkezűségünket és kegyességünket akarjuk és törekszünk kiárasztani nagy jóindulattal napsugarak módjára mindazokra, akik fegyvert ragadva társulni mertek hozzánk és a Haza üdvéért és az Ország megtartásáért hasznos, hű és állhatatos szolgálatot teljesítettek. Közöttük is legjobban őrzni emlékezetünk különleges buzgalmát, hűségét és igyekezetét hűséges katonáinknak, akik ama szerencsés vállalkozásunknak mindjárt a legelején, akkor Egri István, most pedig Jote Gergely Nemes és Nemzetes urak Kapitánysága alatt harcoltak, részint a Mezei ütközetben mindenkor, mindenféle helyeken, jelesül pedig Kereki várunk védelmében, mikor azt a Német katonaság minden várakozás ellenére hirtelen, majd hogyan hevenyészett csapattal megszállta, említett kereki katonáink a várba behatoltak, és nemcsak hogy az ellenséget – számos kivételével – elvonulásra kényszerítették, hanem ez okot adott arra, hogy a többi Hajdú vitéz és kopjás had is a mi hűségünkre tért, és kevéssel ez után a Császári Felség nagyságos Petz János vezérlete alatt álló, igen jól felszerelt seregét egyesült erővel teljesen megsemmisítettük, és maga a vezér is a mi Fogságunkba esett. Ezen és más tekintetbe veendő körülmények okán megkerestek bennünket alázatos Kérelmükkel azok, akik az említett Jote Gergely Kapitánysága alatt, mint mondják, mintegy háromszázan megállapodtak és megegyeztek abban, hogy minden ingóságukkal együtt a mi Bihar Vármegyében fekvő Kölesér nevű pusztá Mezővárosunkba lakosokat telepítve beköltöznek, és itt állandó lakóhelyük fejében nekünk és Hazánknak hadbavonulásokban és katonai ügyekben a mi híveink, Erdélyországunk Szabad Székelyei módjára hasznos és gyümölcsöző munkát folytassanak, amint a hely és idő kívánja. Így tehát a Jote Gergely kapitánysága alatt harcoló, főntebb említett mintegy háromszáz katonánkat egyenként és összesen a paraszti, nem-nemes állapotból, melyben születtek és mostanáig éltek, a mi Fejedelmi kegyünkől és hatalmunk teljességénél fogva kiemeljük, Magyar- és Erdélyországunk igazi nemeseinek Közösségébe számítani, fogadni, választani és sorozni szükségesnek tartjuk, ezért jelen oklevelünk által hozzászámítjuk, befogadjuk, választjuk és besorozzuk, világosan elhatározva, hogy mostantól fogva ezek a katonáink és valamennyi, mindkét nemű örökösül és utóduk igazi és kétségtelen nemeseknek számítsanak és azoknak tekintsék őket. Ennek a valóságos és tökéletes nemesiségnek jeléül pedig ezt a címet és nemesi jelvényt adjuk nekik, tudniillik hadi Pajzsot, mely két egyenlő részre van hasítva, fele része fehér, másik fele vörös vagy vérszínű, a Pajzs alapjának egy részét pedig zöld gyepp borítja, abban a felében, mely fehér színű, felbőszült fiatal, sörényes nyakú Oroszlán van természetes színben ábrázolva,

amint elülső lábaival tiporva egy kiterjesztett szárnyú Sast, mely a pajzs vérvörös színű felében látható, annak jobb szárnyáról az evezőtollakat szaggatja és tépi. Tudni illik, ama Isten kegyelmével elnyert győzelem jeléül, melyben a Császári Felség nagyszámú és jól felfegyverzett, Sasokkal ékes Zászlókkal díszes hadseregét, mint az fentebb említve lett, a mi katonaságunk, melynek jele az Oroszlán vagyis a mi nemzeti címerünk volt, szétverte, megfutamította és a Sas szárnyaira annyi sebet mért. A Pajzs fölött nyitott hadi sisak van helyezve, mely a lelkes mezei katonaság bátorságát, mozgékonyosságát, őrökösét és mindenféle veszély vállalására való készségét jelzi. A hadi sisakot gyöngyökkel ékes Királyi Korona övezi szépségesen, melyből négy Strucctoll emelkedik ki díszesen fehér, vörös, égszínként és sötétkék színben. A sisak csúcsáról pedig különböző színű takarók lefutva a Pajzs széleit vagy peremét szépen körbeveszik és díszítik. Amint mindez a jelent oklevelünk közepén a Festő tudós kezével és művészetével világosan kifejezve és lefestve látható. Saját elhatározásunkkal, biztos tudomásunkból és nagylelkűségünknel fogva az említett katonáinknak, mindkét nemű örökösöknek és utódaiknak kegyesen adtuk, adományoztuk és ajándékoztuk. Belegyezve és megengedve, hogy ők, mindkét nemű utódaik és örökösök a fentebb leírt címert vagyis nemességi jelet más igazi és címert használó kitüntetett nemesek módjára hordják és viselik bárhol, csatákban, kopjartóréskor, haditornán, párbajban, viadalokon valamint pecséteken, zászlókon, függönyökön, vitorlán, gyűrűkön, kárpiton, házakon, pajzson, sátrakon, síremlékeken és általában mindenféle dolgaik és tevékenységük nemeiben a valódi és igaz nemesség címén, melyen az összes és minden egyes ember, mindenféle állású, rendű, rangú, méltóságú és kitűnőségű legyen is, őket nevezze, említse, megszólítsa, tisztelje. Akarjuk, hogy mindazzal a megtiszteltetéssel, kegyel, Kiváltsággal, engedményekkel, szabadsággal, mentességgel és előjogokkal, melyekkel a többi igazi, született és kétségtelen Magyarországi és Erdélyi nemesünk bármiféleképpen törvény és szokásjog szerint élnek, örvendenek azoknak és használják azokat, ők is örökösen élni, használni és örvendeni akarjanak és tehessék. Irántuk való nagylelkűségünk további jeleként az egész és teljes Kölesér nevű, Bihar Vármegyében lévő mezővárost, mely azelőtt Várad várunkhoz tartozott és bíratott, a hozzá tartozó összes és valamennyi királyi jogunkkal, amik bármi módon fennállnak vagy hozzá tartozhatnak vagy bármiféle okkal, úton, módon és számítással érinthetik ezen adományunkat. Együttal valamennyi haszonvételeivel és bármiféle tartozékaival, tudni illik szántókkal, megművelt és megművetlen földekkel, rétekkel, legelőkkel, mezőkkel, kaszálókkel, erdőkkel, ligetekkel, hegyekkel, dombokkal, völgyekkel, szőlőkkel, szőlőhegyekkel, folyóvizekkel, halászhelyekkel, halastavakkal, vízfolyásokkal, malmokkal és malmhelyekkel és általában véve mindenféle haszonvétellel, összes tartozékaival, melyek régtől fogva jog szerint hozzá tartoznak és hozzá tartozandók, melyek a saját

igaz határjelei és régi határai alatt vannak. A fent említett Jote Gergely Kapitánysága alatt harcoló mintegy háromszáz katonánknak, az ő mindkét nemű utódaiknak és örökösüknek kegyelmesen adtuk, adományoztuk és ajándékoztuk, sőt adjuk adományozzuk és ajándékozzuk örökjogon és visszafordíthatatlanul azt bírni, használni és birtokolni. Mások jogának épségben hagyásával. Oly módon és feltétellel, hogy maguk, összes örökösük és utódjuk más Adományos nemesek mintájára jó fegyverzetel megfelelően kiállítva megjelenjen a mi és Utódaink parancsára minden általános és részleges felkelésben, ahogy az Ország szükséglete magával hozza, kötelesek legyenek és tartozzanak a Haza ügyét vonakodás nélkül szolgálni. Mindazonáltal az említett Kölesér Mezővárost és az összes tartozékát az általunk kivetett összes census, adó, hadiadó, rendes és rendkívüli hadisegély, kamarahaszna fizetése alól és mindenféle jobbágysági szolgálattétel alól, valamint a szőlők, vetések, majorságok, szántók és minden más háramlás: a Tized, kilenced, kepe-adó fizetése alól örökösen fölmentjük és fölszabadítjuk, mint ahogy kivonjuk és mentesítjük jelen oklevelünk érvénye által. Ezért hát megparancsoljuk nektek, Nemes, Nemzetes és Tekintetes híveinknek, Eörvendi Pálnak, fejedelmi Jövedelmeink Fő Igazgatójának, Kincstárnokának, valamint a Tizedszedőknek, Adókivetőknek, Jövedelmek Összeíróinak és bármiféle Adónemünk Behajtóinak, az ő helyetteseiknek, jelenlegi és majdan kinevezendő tisztviselőknél, mindannyiuknak, akiket jelen oklevelünk illet vagy illetni fog, és arról tudomásuk lesz: ezen sorok által meghagyjuk és erősen megparancsoljuk nekik, hogy mostantól fogva mindig az említett katonákat és az ő összes mindekét nemű utódaikat és örökösüket Kölesér Mezőváros birtoklása és bármiféle jövedelmük okán a nekünk fizetendő semmiféle census, adó és Hadiadó, rendes és rendkívüli hadisegély és Kamaránk haszna fizetésére és bármiféle paraszti szolgálattételre, valamint Tized, kilenced, kepe-adó fizetésére kötelezni és kényszeríteni, vagy ezek miatt személyükben, dolgaikban és bármiféle javaikban akadályozni, megzavarni, zaklatni vagy bármi módon megkárosítani ne merjétek, semmi módon me merészeljétek. Másképp ne cselekdjétek. Jelen oklevelünk elolvasása után a bemutatónak adjátok vissza. E levelünket Kiváltságlevelünk formájában adatjuk ki, amint előttünk bemutatják. A dolog emlékezetül és örök érvényességére jelen oklevelünk hiteles függő pecsétünkkel megerősítve, az említette mintegy háromszáz katona részére egyenként és összese, és valamennyi mindkét nembeli utódaik és örökösük részére kegyesen adományozzuk és engedélyezzük. Kelt szabad városunkban, Kassán 1606. március 14-én.

István m. p.

Péchi Simon titkár m. p.⁶⁰

A ma is létező oklevél tehát arról tanúskodik, hogy 300 hajdú és családjaik (ami nem csekély mennyiség!) kaptak kiváltságot.⁶¹ „E kiváltságlevél és a[z ...] erdélyi törvények alapján arra következtethetünk, hogy egy-egy community egészeben nyert szabadságot a letelepítés alkalmával.”⁶² Ez azt jelentette, hogy a kiváltságot lakosság nem fizetett adót, ám kötelesek voltak alkalomadtán hadi szolgálatokat tenni.

Miért éppen Kölesérre vonatkozott az adománylevél? E választás nyilván Kölesér korábbi stratégiai jelentőségének köszönhető, azonban a vidékre érkező hajdúcsaládok már oda nem tudnak beköltözni. Ennek konkrét oka nem tudható: talán rosszul védhető helyen feküdt, talán másutt találtak még épületeket és építőanyagokat. Mindenesetre Bocskai jóváhagyásával még ugyanezen évben átköltöztek Szalontára (pontosabban már eleve ott telepedtek le, s Bocskai ezt hagyta jóvá). Báthori Gábor 1609. május 23-án kelt fejedelmi parancsa már arról rendelkezett, hogy Nagy István és Jóthé Gergely vezetésével szervezzék a hajdúkapitányságot a környék védelmére.⁶³ E dokumentum a kiváltságokat is megerősíti. 1625. szeptember 22-én Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől is (újra) elnyerték a kiváltságokat, s ezt a következő évben az erdélyi országgyűlés is megerősítette.⁶⁴ Bethlen kiváltságot megerősítő nyilatkozata egybeesik azzal az időponttal, amikor a birtokjogokat végleg sikerül rendezni a korábbi tulajdonosokkal: ekkor mond le Toldi György birtokigényeiről 1000 tallér ellenében.⁶⁵ A hajdúk a jelek szerint komoly feladatokat láttak el a határvédelemben. Erre utalhat, hogy az egymást követő fejedelmek újabb birtokadományokkal bővítették az általuk gondozott

61 Nem feladatunk ennek a vizsgálata, de érdemes volna megfontolni Benda Kálmán javaslatát, s folytatni kezdeményező kísérletét, mely a hajdú családok társadalmi összetételére irányult: BENDA 1969. Hasonló törekvéseket mutat: POÓR 1967.

62 SZENDREY István 1958: 7. Lásd még SZÁLKAI 2016: 61.

63 Uo., 5. 1610. október 2-án aztán Báthori Gábor meg is újította a hajdúkiváltságot. Az MNL OL, Az Eszterházy család levéltára, Rep. 33/B Fasc. A. No. 15. alatti dokumentumot közli: SZENDREY István 1971: 54–55.

64 SZENDREY István 1958: 5. Az utóbb idézett törvénytöredék: Approbata Constitutio. Harmadik rész. LXXXVI. czim. 1. articulus, in: név nélkül 1900: 164. Bethlen és a hajdúság viszonyához lásd SZÁLKAI 2013.

65 ROZVÁNY 1870: 45–47. Ő még a MNL OL, F, Gyulafehérvári Káptalan levéltára, Libri regii, 13. k. 74–76. oldalát foglalta össze. Bethlen Gábor eredeti oklevelét megtalálta az MNL OL, Az Eszterházy család levéltára, Rep. 33/B. Fasc. A. No. 29. jelzet alatt és magyar nyelven kiadta: SZENDREY István 1971: 55–65. A Bethlen-féle oklevél jelentősége abban is áll, hogy név szerint felsorolta a letelepített hajdúkat. Őket, az alapító hajdúkat nevezi a Nagyszalontával foglalkozó történeti hagyomány „Bethlen cathalogistáknak”. Lásd SZÁLKAI 2010: 18–19.

dominiumokat. 1631. február 8-án például I. Rákóczi György adományozott oda négy pusztát, mivel szétverték herceg Esterházy Miklós nádor seregét.⁶⁶

A Csonka torony minden bizonnyal a hajdú korszak idején épült – pontosan nem lehet tudni, hogy mikor. A legenda szerint a környékbeli uradalmak romjairól hordták össze a téglákat. Rozvány György sokkal konkrétabb következtetésekre jutott a Csonka torony 19. századi felújítása során. A kilenc darab eredeti téglát tartalmazó láda feliratát, amely aztán évtizedeken át tájékoztatta a toronybeli múzeum látogatóit, a következőképpen fogalmazta meg:

Midőn Arany Lászlóné úrnő kegyeletes adományából ezen hajdani őrtorony 1899-ben kijavítás alá vétetett, ennek időrongálta egyenetlen omlójáról nagy halmaz téglát dobott le. Ebből válogattam ki e ládába elhelyezett kilenc darab téglát, melyek méret és gyurmányaikra nézve egymástól nagyon eltérők. E téglák egyenlőtlen-sége igazolja Szalárdi krónikásunk azon állítását, hogy ezen őrtornyot a szalontai hajdúk a törökök ellen 1636-ban megnyert csatazásukmányából és a törökök által 1598-ban elpusztított községek, különösen Kölesérváros elpusztult Árpád-kori híres temploma és királynői kastély romjaiból Arany János szerint „durván összeraktak.” Rómer Flóris régészünk a kis, péva nélkül készített téglákat Árpád-korszakból valóknak mondotta és ezekkel – alulirottal együtt – teljesen egyezőknak találta az Árpád-korszakbeli tamásdai és szent-miklósi őrtornyoknak tégláit. Midőn 1658-ban a váradi vár elfoglalására a törökök Szalontán átvonulandók voltak, Rákóczy fejedelem parancsára, nehogy a török itt befészkelje magát, maguk a szalontaiak égették le őrtornyukat és városukat. Amaz Csonkatorony néven volt 241 évig romhalom. Halottaiból Arany János nagy szelleme költé föl és adott neki új, szebb, dicső örökéletet. N.-Szalonta, 1899 június 12. Arany-muzeumnak legidősb Rozvány György s. k. Arany János kortársa, N.-Szalonta történelmének írója.⁶⁷

Mára a Rozvány által eltett eredeti téglákból csak kettő maradt fenn (abból is az egyik törött állapotban raktárba került, a másik a kiállítás egyik fiókjában ma is megtekinthető). Ami az építés módját illeti: a múzeum 2017-es átépítése során vízszabontott vakolat alól előbukkanó különböző méretű téglák szabálytalan egymásra építése (bár nem bizonyítja, de) alátámasztja azt a sejtést, hogy a torony a környékbeli téglák összeszedésével készült. (A bejárattal szemközi ablakot meg

⁶⁶ MNL OL, Az Esterházy család levéltára, Rep. 33/A. Fasc. T. No. 766. Idézi: SZENDREY István 1958: 6.

⁶⁷ Megjelent: „A nagy-szalontai csonkatorony históriája”, *Budapesti Hírlap* 19, 255. sz. (1899. szeptember 14.): 8; „A nagy-szalontai Csonkatorony története”, *Magyarország* 6, 255. sz. (1899. szeptember 15.): 9.

is őriztük visszabontott állapotában, hogy a látogató is érzékelhesse a torony építésének e sajátosságát.) Az Árpád-kori eredetben azonban közel sem lehetünk bizonyosak – még akkor sem, ha pár téglalapján ezt Rómer Flóris szaktekintélye megerősítette –, s a torony építésének ideje sem behatárolható ilyen egyszerűen. S ha igaz is volna a téglák datálása, akkor sem lenne ez bizonyíték arra, hogy éppen 1636-ban épült a torony. (Hiszen lehetséges az is, hogy éppen azért költöztek a mocsaras vidéken található Szalontára, mert az akkor már létező torony – egy középkori lakótorony a Toldiak idejéből? – segíthette őket a környék védelmében.)

Akárcsak a Toldi-monda esetében, itt is egymásra csúsztak helyi hagyományok, történelmi tudás és az utóbb Arany által is befolyásolt kulturális emlékezet. Kísérreljük meg szétszálazni ezeket.

Miért épp 1636-ot jelölte meg Rozvány? Ő Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájára* hivatkozott, mely valóban emlegeti a várost. Sőt, figyelemre méltó módon „város”-ként emlegeti a települést!⁶⁸ Ez részben az ide települő hajdúk, részben pedig a pár évtized alatt felépített épületek mennyiségére vezethető vissza. Ráadásul egy helyen a töröktől rabolt fegyverekről azt olvassuk, hogy azokat „Szalontára bevivén, az ott való kastélybéli bástyákra és azután építtetett toronyba állaták vala”.⁶⁹ Mivel ez a torony első hiteles említése, az építés datálása is ide került. Rozvány nyilván úgy értette a szöveget, hogy a kastély után (tehát időben utána) épült fel a torony, holott a szövegkörnyezet alapján valószínűbb, hogy a torony és a kastélynak nevezett épület is állt már, s a torony térben állt az előbbi „után” (nem valószínű ugyanis, hogy évekkel később a rabolt fegyvereket áthordták volna egy új toronyba). Rozvány várostörténeti munkájában még korábbra tette az építés idejét. Ott egy bizonyos Pethéné panaszlevelét idézi, melyben az özvegy azért panaszolta be a szalontaiakat 1620-ban, mivel elhordták mezőgyaraki kastélyának romjait.⁷⁰ Ám hogy mit építettek rabolt építési anyagból, itt nem derül ki.

A hajdúk nagyszalontai történetének nyilvánvalóan legismertebb haditette az 1636. október 6-án történt csata, melyet Szalárdi hosszas leírásából is ismerünk.⁷¹ I. Rákóczi György fejedelemmé választása után Bethlen István, az előző fejedelem trónkövetelő öccse a töröktől kért segítséget. A török csapatok végül a Szalonta melletti Madarásznál (Mădăraș, Románia) ütköztek meg a fejedelem kisegítésére összeállt hajdú sereggel. A hajdúk győzelmét Szalárdi a Győri Jakab-monda lejegyzésével örökítette meg. E monda persze nemcsak a korabeli törté-

68 SZALÁRDI 1980: 172.

69 Uo., 179.

70 ROZVÁNY 1870: 41–42.

71 SZALÁRDI 1980: 172–181. Rozvány előadásában: ROZVÁNY 1870: 55–59. Móczárnál: MÓCZÁR 1906: 42–46.

netíró tollán kelt életre, hanem a néphagyományban is tovább élt, s onnan Arany János művészetébe került át.

Szendrey Zsigmond többek között ezt a változatot gyűjtötte be Nagyszalontán az 1910-es években:

A hajdúk sosé nyughattak a törököktől. Varga Miska, Bakó János, még a többi mind-étig bosszantották még pusztították őket. Azír oszt egészer elhatározta a gyulai balsa, hogy megfizet a hajdúknak. Egyszer osztán hírit hozták, akik a mezőn dógoztak, hogy Gyula felül özön török gyűlt össze a rétén, a Kenderér még a Horgasér között. Mingyán utánuk egy csapat török is béjött a városházára, hogy ezt még azt, így még úgy adjanak nekik. De Jóté Gergěj nem adott nekik sēmmit, hogy a hajdúknak sincs, merhogy akkorra mán mindēnt eldugdostak. Hát a törökök elmēntek, de nagyon fenyegetődztek. Győri Jakab is ott vót a városházán, oszt amijēn kicsi embēr vót, ippēg ojan bátor még fortéjjos vót mindig, hát aszonta, maj megtudja ű, hogy mit akarnak a várossal, még legfőképpēn hogy mikor még hogy akarnak támanni, hogy tēnni lēhessík valamit. Felőtőzködött hát áruhába, merhogy jó tudott törökül, szt egy üres kantárral a kezibe, mintha a lováír mēnne a mezőre, elindúlt Madarász felé. Ahogy béirt a táborba, beszídbe őgyelēdett a törökökkel, oszt mēgtudta, hogy fılnek a Rákóczi seregeitől, azír mán hónap még akarják támanni a várost; mán előre köptík a markukat, hogy hogy fogják űk hónap a Sáríkat még Márikát ölelgetni. Győri maga is tódította a dógot, hogy mijēn jó is lēssz a; majd osztán, mikor szerit tēhette, visszalopódzkodott a városba. Azalatt még azt is kiokoskodta, hogy mit kék csinálni. Ęstefelé a török tábortól jó mēsszi a rítēket teli hányatta kaszával, kapával, otán Ignát Zsófinak mēghatta, hogy az asszonyníppel még a gyerekekkel mēnjenek ki a Kendērérhe, másszanak fēl a fűzfákra, de vigyenek magukkal tepsiket, fēdōket, edínyēket még dobót, torombitát, oszt ha ű dobóltat, hát űk is dobóljanak, dörömbőljenek, még Jézust, Jézust kiáltsanak, de onnét el nē mozdúljanak. Ű még maga 300 lovas legínnyel a zsembíkok közt mēgbútt. Mikor osztán egísszen bēsőtítēdett, úgy ífél után, mikor a törökök mán elaludtak, mer mán nēm gondoltak sēmmit rosszra, há Győri Jakab mēgfúttá a torombitát. Nosza az aszszonyok még a fattyúk is összevertík a tepsiket, fēdōket, csapkodták a fazikakat, dobóltak, fútták a torombitát. Hát az álomból fēlzavart törökök aszittík, hogy Rákóczinak a serege jött még, szt a támad. Ijedtibe mindēgyik ára futott, amērül zajt nēm hallott: neki Bagd felé a kaszával, kapával teli hányt vizēs rítēknek, oszt ezēk mind oda pusztúltak. Azótától híjják azt a rítēt ott Gyilkosrítnek. A lovasok még a lovaikho szaladtak, de azok ki vótak pányvázva, hát hiába ütöttík űket, csak rugdalództak, mer hogy a pányvát elfelejtettík lēvágni. Utóljára is buksenget vetēttek a levegőbe, oszt mikor visszaēstek a földre, a lovak taposták űket agyon. A fene

nagy lármára a Kenderérből még a Sárosérből a darúk, vadludak egyéb-mijén madarak is féljedtek, oszt azok is elkezdtek kurjogatni még kiabálni. Ére a törökök még inkább elvesztették a fejüket, oszt összevissza futkorászva min csak azt kiabálták: *szana sziki, szana sziki*, ami azt jelentené magyarul, hogy: szaladj török, szaladj török, mer az isten még az égből is dobálja a magyart! Egy ríse odapusztult hát a kaszával teli hányt rítén, a más ríszit még a Győri 300 hajduja vagdalta össze. Sokon megadták magukat, sokon még a cserjésbe, szigetékén, vontatókba húzták még magukat. Kísőbb az ísíg mián nímék előjött, oszt akit ippég tanát, annak adta még magát. De vót ojan is a vontatókba, aki az íhit búzaszémékkel akarta elverni, oszt úgy hótt még szájába a félig rágott búzaszémével. Még a más tavaszszal is tanáltak ijént, de mán akkor kizódúlt a búza a szájába. Mikor ótán víge vót a harcnak, nagy tort csaptak, amékén Jóté Gergěj is ott vót. Mikor má jó kedvük kerekedett, há tréfásson csipdéstík egymást. Szt akkor aszondta Győri Jakab Jóté Gergějnek, hogy mondja ki: sebössen: *sose hallottam én ojan szíp sípszót, mint amék a sássebéséri szíken szóllot vót*, – de hát nēm tudta kimondani, mer nēm tudott jó magyarul. Az összeszédett hóttestékēt ótán egy gödörbe hánták, halmot emeltek rájuk, oszt ezt híjják ma is *Testhalom*-nak. A tēmíntelēn sok drágaság, fegyver még egyéb zsákmány mind a szalontaiaké lett. Szekeréssel hordták bé a falak közzé, oszt ennek ípitették mingyán a csonkatornyot.⁷²

Figyelemre méltó, hogy ez a történet mily pontosan követi a történetíró munkáját. (Nem valószínű, hogy az először Kemény Zsigmondtól 1853-ban kiadott szöveg szívärgott volna vissza a néphagyományba.⁷³) A történetek ezen összehangzása nem annyira a monda igazságát bizonyítja, hanem inkább azt, hogy a nagyszalon-tai közösségben mennyire stabilan éltek tovább ezek a hajdútörténetek, s hogy e csata jelentősége a helyi közösség számára még évszázadok múltán is világos volt.

Arany János a *Toldi szerelme Hatodik énekébe* illesztette bele – afféle betéttörténetként – Győri Jakab vitézségének történetét. Idézem az eredeti versszakszámozással a történetet annak felvezetésével és lecsengetésével együtt:

17.

Ti, kik a hős Toldi örökét lakjátok,
Jó emberek! egy szóm van elébb hozzátok.
Idegen lettem már én azon a földön,
Nem is ösmertek rám, ha oda vetődöm.

⁷² SZENDREY Zsigmond 1924: 243–246.

⁷³ Kemény kiadása: SZALÁRDI 1853.

Tán az idősbek közt még szóba hozódik
„Itt született, itt nőtt; becsülete volt itt,
Kenyere is holtig; de világra zülle:
Ki tudja, ha lett-e, vagy semmi, belölte?”

18.

Képzeletem szárnyán oda visszatermek,
S barangolom a tájt, kicsi sápadt gyermek;
Hallgatom a *három nyárfa* ezüst lombját,
S tanulom, amelynek tanui, a mondát:

Hogy telepedtek volt *hajduk* Köleséren,
Bocskaitól nyerve faluhelyet véren;
Azután hogy vették Toldi jeles várát,
Gulya s ezer tallér ütvén meg az árát.

19.

Onnan a *háromszáz* – mikor s mez’ iránt a
Haza, Bethlen, a két Rákóczi kívánta,
Táborba, mezőre, hadakozni hősen,
Hogy robbana mindjárt, – köztük az én ősem.
De békeidőn sem vala ottan béke:
Töröké volt Lippa, sőt Gyula vidéke,
S hogy el ne rabolja szpahi, préda-rántó,
Kardosan követte az ekét a szántó.

20.

Onnan a végházak ostora és réme,
Jó Varga Mihály is hányszor aláméne,
Kinek a nevével immár török asszony
Csecsemőt ijesztget vala, hogy hallgasson;

Ablakon, azt mondják, így szokta kidugni:
„Kapt el, Varga Mihály! nesze, *iste bundi!*”
Megesett, hogy Mihály odakün hallgatta.
S jó lova nyergébe sebesen fölkapta.

21.

Ott van a Szigettó, ma ugar, vagy pázsit,
(Noha én is szedtem vadréce-tojásit),
Hova egy más hajdu a törököt hordta,
Tetemes váltságért adván ki gyakorta.

Szigetbe ladikján bekötözött szemmel
Vitte; soha szökni, bolond feje, nem mer;
Pedig a széles víz úgy megapadt nyáron,
Hogy hosszú doronggal evezett a sáron.

22.

Ott van az Örhalma,⁷⁴ s még közelebb szintén
Testhalom, a Kender nevű érnek mentén;
Kisdéd halom ez már, horpadva, süllyedve:
Bár török ezrével van alá temetve.

Mert ott rakatá le, az öt kapitánnyal,
Már kész diadalmát Győri a pogánnyal,
Egri, Bakó, Torma, Csizmadia, Jóthe,
S *Jakab* a most élő Győriek előde.

23.

Támadt vala Bethlen, ama Gábor öccse,
Fejedelmi székből hogy urát kiüsse,
Rákóczi fejére a törököt hozván;
Vele sok budai, temesvári ozmán.

S mivel, Élesden tul, fejedelme késik,
Ibrányi fogá fel a török ütésit;
Akkor eszelt Győri egy ilyen furfangot –
De lankad ez a húr: váltsuk fel a hangot.

1.

Szalontánál csaptak össze,
Folyt piros vér alkonyatig;
Megszaladt Ibrányi népe,
Meg sem áll a Nagy-Váradig.

74 Arany saját jegyzete: „Ma, a nép nyelvén: *Strázsahalom*. A. J.”

2.

Emiatt kemény haragban
Rágja nyelvét Győri Jakab;
Hadnagyok közt a legkisebb,
Hajduság közt legderejobb.

3.

Vesz török csuhát magára,
(Volt elég a csatamezőn),
Kontyot is köt, tarka turbánt,
Patyolatból, piros fezésen.

4.

Harcaszájú pisztoly kettő
S hosszú handsár öve megett;
Ajakán, bitang török szó –
Hamis pénz, de jól peneggett.

5.

Táboron így, ló-keresni,
Egy kantárral végig halad:
Hétezerre, úgy mint egyre,
Becsüli a pogány hadat.

6.

S hétezerből háromszázra –
Mennyi jut csak egy-egyfelé?...
Látja, hogy ma győzelemre
Nincs egyéb út, mint a cselé.

7.

Ott a Kenderér, bizonyság!
Rajta innen a Testhalom:
Ott fehérlett *Ali* szerdár
Sátora az éroldalon.

8.

Közelében egy lefordult
Csolnak – szellős tábori pad:
Csolnakon ült a bölcs díván
És – alatta Győri Jakab.

9.

Váltig mondja Bethlen István,
Ősz hajára emlegeti:
Rákóczinak e csatával
Hogy' lement a becsületi;

10.

Váltig mondja, hogy az ország
Fejedelmet másat kíván:
Rázza kontyát Ali szerdár,
Keveset szól a bölcs diván.

11.

„Majd bizony, e légy-csipéssel
Úgy megszedült! alig, alig...
Csak az éjjel ránk ne üssön,
Fel ne verjen fris hajnalig!”

12.

Hallja, mint fél a pogányság,
S visszaoson Győri Jakab:
Szalontára, a hajdúkhöz,
Megviszi a hallottakat.

13.

„Fürge hajduk, jó vitézek!
Csöndes, álmos az éjszaka:
Jól behallik, amint ágyúz
Réteken a bölönbika:

14.

„Nem süt a hold, gyér a csillag,
Ködben hamvad parázs tűzők;
Előálmot alszik *ottlenn*
A fölebb nem szíttott üszök:

15.

„Nosza, hajrá! a törökre!
Nem hibázhat merész cselünk:
Én vezetlek, ti utánam
Mint az árnyék. Jézus velünk!” –

16.

A *futásról* én nem egyszer
Hallgatám a nép öregét:
Ifju lelkem szomjan itta,
Tej gyanánt az édes regét.

17.

Kilenc helység – ma már pusztá,
Szalontai zsíros határ:
Népe gyakran tova züllött,
Míg előlte török, tatár.

18.

Keszi, Kéza, két Vásári,
Gyarak, Vímer, Simonkerék,
Kölesér, Panasz – hol minden
Templomhelyet jól ösmerék.

19.

És, hamikor futni kellett,
A nép kincse: kapa, kasza
Mind a várban lelte helyét; –
Ekkor is volt nagy halmaza.

20.

E kaszákból sok szekérrel,
Győri gyorsan alávitet;
Messze a tart megkerüli,
Gyöpös az út, az éj siket.

21.

Sok vizes rét, sok mocsár van
A pogány had háta megett;
Szerinszerte mind kaszával
Telehányják az ereket.

22.

A sás kardja, buzogánya
Rejt halálos, fényes acélt; –
Nem kérdezik akik teszik
Maga Győri tudja a célt.

23.

Már sötétlik pitymalatra,
Hajnal előtt, éjfél után:
Lóra szálltak, lesbe álltak
Győri és az öt kapitány.

24.

Osztva ketté kis csapatjok
A török két szárnya felől:
Százötven ló, s gyalog ami
Benzorult a pogány elől.

25.

Hát csak egyszer, jeladásra
Perdül a dob, rézkürt riad;
Mintha ég-föld leszakadna
Tomboló zaj, sívás miatt.

26.

„Rajta, rajta! hozzá, hozzá!
Jézus segíts! Jézus ne hagyj!”
De helyéből, a sötétben,
Nem mozdul a maroknyi had.

27.

Csattog a kard, puska durrog,
Mintha folyna bőszi viadal:
Kézre hurkolt vad lovának
Vonszolásán ébred a tar.

28.

„Allah! Allah! itt az ellen!
A derékhad Rákócziával!” –
Hát megől most nagy-sok sűrű
Daru rebben, vadlud rivall.

29.

„Merre fussunk, hogy kijussunk?
Földön is kard, vízben is kard!
Allah! Allah! már fejünkre
Égből szórja le a magyart?”

30.

Ekkor aztán: rajta! vágni!
Mint a vetést; egymás után,
Szigetenkint és egyenkint,
Győri és az öt kapitány.

31.

Szigetenkint, lápon, éren,
Másnap is még, sőt hetekig,
Úgy vadászták, úgy halászták,
Élve-halva, mérföldekig.

32.

Sok, szájában kizöldellő
Árpa szemmel, éhen veszett; –
Szalontánál a háromszáz
Hajdu dolga ekkép esett.

24.

Holtig ezért őket Rákóczi becsülte,
Böjttel, imádsággal ez napot megülte,
Hogy megerősíték ingadozó székét,
S köthete szultánnal becsületes békét.
Íra *kilenc pusztát* nekik adományon,
Fel is gyarapodtak tetemes zsákmányon;
Akkor emelték a várnak erős tornyát, –
Ezután több útas nézze meg a romját!

25.

Tudom én – el tudnám mondani, hogy épült,
Mező-Gyarak és több faluhely kövébül,
Tilalma dacára gyaraki Pethőnek,
Kit alkuval aztán magok közé vőnek;
De akkor e szónak se vége se hossza:
Igazítsuk rúdját az időnek vissza,
S hátrafelé három öregebb századdal
Toldi felől ismét így zöngedez a dal.⁷⁵

Aranynak talán ez a legszebb vallomása Nagyszalontáról a nagyszalontaiaknak. Azokhoz szól, „kik a hős Toldi örökét lakjátok”. Így lesz a történet egyszerre emlékeztető és emlékmű, s így juttatja el a Toldi Miklóstól induló történelmi sort egészen a jelenig. Arany ugyanis a bárdköltészetből jól ismert módszerrel a különböző idősíkokon áthatolni képes beszélőt léptet fel. A Toldi korát megéneklő lantos hirtelen a saját történetében kutakodik, hogy ott leljen rá a történelmi múlt egy másik szegmensére:

Képzeletem szárnyán oda visszatermek,
 S barangolom a tájt, kicsi sápadt gyermek;
 Hallgatom a *három nyárfa* ezüst lombját,
 S tanulom, amelynek tanui, a mondát₁₁

Az elbeszélés ideje mellé legalább három elbeszélt idő sorakozik fel: Toldi kora, a hajdúk kora és a költő gyermekkora. Az átmenet e korok között azonban korántsem megnyugtató. A mondák szintjei ugyan hősi korokat és nagy tetteket mesélnek el, ám az utókorra a történelem baljós öröksége is rávetül. Hiszen a nyomtalanul eltűnt települések a történelemben megnyitják a teljes pusztulás lehetőségét. S bár az elbeszélő ezt nem mondja ki egyértelműen, feltételezhető, hogy a pusztulás e perspektívája a hősiességgel szembeállítva választásra készíti a költemény jelen idejének olvasóját. Mindennek hitelt pedig a személyes érintettség ad:

Onnan a *háromszáz* – mikor s mez' iránt a
 Haza, Bethlen, a két Rákóczi kívánta,
 Táborba, mezőre, hadakozni hősen,
 Hogy robbana mindjárt, – köztük az én ősem.

S talán éppen ezért volt érdemes a költő gyerekkorának idejét is megnyitni. A gyermekként a régmúlt mondáinak tanulságát magába szívó gyermek lesz képes átadni az „édes regét” egyfelől, s ő lesz képes közvetíteni az ezekbe rejtett történelmi tanulságot is másfelől:

A *futásról* én nem egyszer
 Hallgatám a nép öregét:
 Ifju lelkem szomjan itta,
 Tej gyanánt az édes regét.

Arany itt el sem meséli a „futás” történetét, s csak Nagyszalonta történelmének ismerője értheti el szavait. Ugyanígy csak enigmatikusan szerepel megannyi helybeli monda. A 20. versszakban a kalandor hajdúra, Varga Mihályra utal,⁷⁶ a 22-

76 Róla: MÓCZÁR 1906: 51; SZENDREY Zsigmond 1924: 239–241. Arany még egy verses elbeszélést is írni kezdett róla, mely a később még tárgyalandó *Az ó torony* című költeménnyel együtt egy nagyobb epikus kompozíció része lett volna: Varga Mihály, in: AJÖM VI: 47–50.

ben Bakó Jánosra,⁷⁷ Jóthe Gergelyre,⁷⁸ ugyanitt az Őrhalom létrejöttére (még egy jegyzetet is fűz hozzá),⁷⁹ a 23-ban Ibrányi Mihály, váradi vicekapitányra,⁸⁰ a 25-ben Pethőre (az ő özvegyéről, akinek a hajdúk elhordták udvarházát, már megemlékeztünk). Ezek a történelmi szereplők mind adatolhatók a 20. század elején gyűjtött néprajzi anyagban és a történelmi dokumentumokban is.⁸¹ Arany azonban megelégszik egy kósza utalással – a gazdag mondavilág csak felsejlik, ám ennek mindössze egy eleme kerül terítékre.

De vissza Nagyszalonta történelméhez! Fentebb olvashattuk, hogy „két Rákóczi”-hoz is hívek maradtak a hajdúk. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után veszítette el fejedelmi székét, s helyére a töröktől is támogatott Rhédey Ferenc került. Rákóczi ezért hadakat gyűjtött a hozzá hűséges bihari hajdúkból, s bár rövid időre visszafoglalta a fejedelmi széket, a törökök új jelöltet találtak a helyére Barcsay Ákos személyében. A trónviszálynak végzetes következményei lettek. A hatalmas török túlerővel szembenező hadak a felperzselt föld taktikájával vonultak vissza. Szalárdi krónikájában olvassuk: „Az egész föld pedig ezen alól a Berettyótul fogva a Körösök mellett mindenütt porrá tétettek vala. Azhol mi erősek voltak, hogy megtartatások felől semmi reménség nem volna, a fejedelem parancsolatjából még a fővezér érkezése előtt mind felégettették vala, úgymint szalonta-, sarkadbéli jó ép rakott épületű városával ugyan magoktól a lakosoktól többől kiégettetvén, pusztán hagyattak vala, hogy beléjek török ne szállhatna.”⁸²

(Közbevetőleg: láttuk, hogy Rozvány ide teszi a Csonka torony csonkaságának magyarázatát. A magyarázat persze jól hangzik, de közel sem biztos, hogy igaz. Éppen Szalárdi krónikája ébreszthet ismét kétséget ez ügyben. A tornyot ugyanis úgy emlegette korábban, mint amely külön áll a bástyákkal épített kastélytól. Ebből sejthető, hogy a torony mindig is külön állt, önállóan. A korabeli erősítési szokásokat tekintve nem különösebben indokolt tetőszerkezetet képzelnünk az épületre – még akkor sem, ha esetleg lakótoronyként, s nemcsak őrtoronyként

77 Róla: MÓCZÁR 1906: 51; SZENDREY Zsigmond 1924: 241–242.

78 Ő volt az alapító hajdúk kapitánya, s több mint ötven évig vezette a közösséget. Voltaképpen ő a hajdúváros alapítója. Lelkes értékelése: ROZVÁNY 1870: 63–64.

79 Erről: SZENDREY Zsigmond 1924: 246–247.

80 Róla: SZALÁRDI 1980: passim.; SZENDREY Zsigmond 1924: 246.

81 Az Arany által sorolt nevek mind városalapító hajdúk voltak, csak Szendrey Zsigmond már nem mindenkiről tudott történetet begyűjteni. Feltételezhető, hogy Arany azért emlegette őket, mert róluk is ismert mondat. A „Bethlen cathalogisták” Arany felsorolta tagjai: Bakó János, Csizmadia Boldizsár vagy János, Egry István, Jóthe Gergely, Torma János és Varga Mihály. Győri Jakab nem volt alapító tagja a hajdúkolóniának. Lásd SZENDREY István 1971: 60–65.

82 SZALÁRDI 1980: 453.

hasznosították. A Csonka elnevezés sem feltétlenül a hajdani teljességre utal ezek szerint: ha ugyanis a torony külön, egymagában állt, akkor inkább feltételezhető, hogy azért volt „csonka”, mert nem tartozott hozzá hagyományos értelemben vett, falakkal megerősített vár. S ez utóbbi körülmény pedig könnyen érthető, ha emlékezünk Rozvány György tájleírására: a terület mocsaras, lápos vidék volt. Nagyszalonta tornyának ez lehetett a hadászati ereje: ágyúval nem lehetett megközelíteni, s ezért könnyen védhető volt. Azonban ez is csak hipotézis. További adatok előkerüléséig semmi bizonyos nem mondható a toronyról.)

Ami elmondható: a nagyszalontai lakosságnak el kellett menekülnie városából – ezt nevezi a hagyomány „nagy futásnak”. Rákóczi 1660. május 22-én Szászfenesnél (Floresti, Románia) megmérkőzött a törökkel, s a csatában életét vesztette. Nem tudni, hogy voltak-e nagyszalontai hajdúk a csatában. Ez az ütközet megpecsételte az Erdélyi Fejedelemség sorsát: 1660. augusztus 29-én Várad is elesett, s ettől fogva a Fejedelemség leginkább a török portától függő báb-állam már csupán.⁸³

Nagyszalontát a lakosság harminc évre hagyta el, s akik visszatérnek évtizedekkel később, csak romokat találnak – és a Csonka tornyot, amely innentől kezdve lesz a török pusztítás komor emlékműve.

(a hajdú szabadság elvesztésének traumája)

Arany János a *Toldi szerelmében* arról írt, hogy ősei is a hajdúkkal harcoltak. Ez való igaz, bár az Arany család nem hajdú jogon viselt nemességet. A ma igen rossz állapotban lévő nemeslevélből⁸⁴ kiderül, hogy a család két tagja, János és Ferenc 1635. április 28-án I. Rákóczi Györgytől kapott ún. armális levelet. Azaz: birtokadomány nélkül, hadi szolgálataikért nyertek nemességet az Aranyok.

Nos Georgius Rákóczy dei gratia princeps Transilvaniae et cetera. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expendit universis. Quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem propterea nobis factam intercessionem: tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis meritis fidelium nostrorum strenuorum Joannis et Francisci Arany de Nagyfalú, quae ipsi nobis et huic regno nostro Transilvaniae ac principibus ejus legitimis praedecessoribus videlicet nostris in omnibus

83 II. Rákóczi György bukásának összefoglalása: ROZVÁNY 1870: 64–74.

84 MNL OL, 1526 utáni gyűjtemény, Hazai címereslevelek és nemesi iratok (R 64), 1. tétel, No. 325. Az okiratot Szalay Gizella ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának 1899. október 28-án. A múzeumi levéltár 1934-ben olvadt be az Országos Levéltárba, így került át az okirat oda. Lásd SZÁLKAI 2016: 61; AVAR 2017.

regni necessitatibus juxta virium suarum exigentiam fideliter exhibuerunt, et impenderunt exhibiturosque et impensuros ipsos deinceps quoque minime diffidimus. Eosdem igitur Joannem et Franciscum Arany de statu et conditione plebae ac ignobili, in qua nati exstiterunt, si subditi aliorum non fuerunt ex speciali gratia nostra et potestatis nostrae plenitudine eximendos, ac in coetum et numerum verorum ac indubitatorum regni nostrae Transilvaniae et partium Hungariae eidem adnexarum nobilium adnumerandos, aggregandos, coeptandos et adscirebendos duximus & &, Datum in Civitate nostra Alba Julia die 10-a mensis may anno domini 1634. G. Rákóczy m. p. Stephanus Kovaczoczy m. p. Cancellarius⁸⁵

Szövege Márki Sándor fordításában:

Mi Rákóczy György [...] Isten kegyelméből Erdély fejedelme stb. Adjuk emlékeztül jelen sorainknak rendjében mindenkinek, a kit illet, hogy fontolóra vévén némely tanácsosainknak vélekedését s magunk is szemlélvén s méltányolván mindazon hű és hasznos szolgálatokat, melyeket igaz híveink, nagyfalusi Arany János és Ferencz mind irányunkban, mind Erdélyországunk és fejedelmi őseink irányában az országnak minden ügyesbájában legjobb erejükhöz képest becsülettel megmutattak s mire nézvést törekvéseiket és ügyekvéseiket legkevésbbé sem akarjuk kétségbe vonni: nevezett Arany Jánost és Ferenczet a paraszti és nemtelen állapotnak s a születésöknél fogva rájuk hárult kötelezettségeknek terhe alól, a mennyiben másoktól nem fiiggenének, kiváló kegyelmességünknel és hatalmunk teljességénél fogva fölmentjük, s őket ezen Erdélyországunk s a hozzá kapcsolt magyarországi Részek valódi és kétségtelen nemeseinek sorába és rendjébe számláljuk, helyezzük, fölveszszük és beigtatni parancsoljuk. Kelt Gyulafehérvár városunkban, az Úr 1634. évében, május 10-én. Rákóczy György, s. k. – Kovacsóczy István, kancellár, s. k.⁸⁶

Hogy az Aranyok pontosan mikor mentek Nagyszalontára, nem tudjuk. Akár az is előfordulhat, hogy már a hajdúsereghez csatlakoztak (mint azt Arany János verse mondja), de adatunk csak a 18. századból van.⁸⁷ A város történetét is innen veszszük fel – egy olyan időponttól, amikor a költő felmenői már itt laknak.

1692. június 5-én Donat Johann Heißler von Heitersheim gróf császári csapatai ostrommal bevették Várad várát, 1695. január 12-én a törökök elhagyták Gyula várát. A Nagyszalonta környéki vidéken a török harcoknak ekkor lett vége – eddigre

85 Közli: ROZVÁNY 1870: IV–V.

86 MÁRKI 1879: 773. Utóbb Arany László is közölte: AJHIL II: XXXII–XXXIV.

87 VOINOVICH 1929: 10.

talán már a lakosság is visszatért a településre. (Rozvány közöl egy 1695-ös városi pecsétet, ami a város újbóli létezését bizonyítja.⁸⁸) Arról sincs pontos tudásunk, hogy az eredeti hajdúcsaládok hány százaléka tért vissza a „nagy futás” után,⁸⁹ s azt sem tudjuk, hogy hányan harcoltak tovább Thököly Imre kuruc csapataival a császári seregek ellen és a törökök mellett. Mindenesetre az egykori határvédelemben oly fontos szerepet játszó hajdúkolóniák hirtelen egy ország közepén találták magukat. Az ő kiváltságaiknak csorbítása tehát nemcsak gazdasági érdeke volt a császári erőknek – a fejedelmi udvarhoz mindvégig hű katonai alakulatok leszerelése, hadi potenciájuk csökkentése a birodalom hadi állapotainak konszolidációjával függött össze.⁹⁰ Mindez persze nem nyerte el az érintettek tetszését.⁹¹

Az átmenet évtizedes volt. A kihalt, majd újrateremtett hajdútelepülések még az 1690-es években elvesztették kiváltságait, a többiek csak a 18. század elejére. 1700-ban a bécsi udvar elrendelte Bihar megye hajdútelepüléseinek összeírását, azaz elindult az adóztatás előkészítése.⁹² Szendrey István idéz egy folyamodványt, melynek tanúsága szerint 1700-ban I. Lipót király leirata értelmében Bihar vármegye főispánja felszólítja a nagyszalontaiakat, hogy a fegyverforgatással hagyjanak fel, ehelyett fizessenek tizedet.⁹³ Bár a hajdúközösségek ellenálltak (egyszerűen nem fizették be az adót), sorsukat nem kerülhették el. Herceg Esterházy Pál nádor 1702. március 14-én 100 000 forint fejében (ami amúgy voltaképpen a királyi udvar tartozása volt a nádor felé) zálogként a derecskei uradalmat (benne a bihari hajdútelepülésekkel) birtokba vette.⁹⁴

A következő évszázad Nagyszalontán a hajdúkérdés körül forgott. A váradi káptalannál 1715-ben, 1717-ben és 1745-ben is tiltakoznak a kamarai összeírás ellen. Mindeközben megkísérlik zárt közösségüket megvédeni: a frissen betelepült

88 ROZVÁNY 1870: 79.

89 Rozvány György harminc családnevet tud hajdúként azonosítani: uo., 71. Szendrey István levéltári forrásokra támaszkodva még rosszabb arányhoz jut el, ő csak 13 hajdú családról tud a 17. század végén: SZENDREY István 1958: 13.

90 CSÁSZÁR Edit 1932: 50; GYÖRFFY István 1927: 16.

91 A továbbiak nagyban támaszkodom Szendrey István könyvének adataira (SZENDREY István 1958), Móczár József (Móczár 1906: 52–63) és Papp Klára összegzésére (PAPP 1994). Lásd még DANKÓ 1959.

92 MEZŐSI 1943: 203; SZENDREY István 1958: 9.

93 SZENDREY István 1958: 9. MNL OL, Az Esterházy család levéltára, Rep. 33/A. Fasc. T. No. 766.

94 Idézi: SZENDREY István 1958: 10. MNL OL, Az Esterházy család levéltára, Rep. 33/A. Fasc. A. No. 8. Megjegyzem, a történet azért dokumentálható ily pontosan, mivel a derecskei uradalom iratai egyben maradtak, s a később tárgyalandó, 19. századig húzódó perek során is használatban voltak.

jobbágyokkal mindennaposak az összetűzések.⁹⁵ A Nagyszalonta környéki puszták birtoklásáért a tettelegességig fajulnak a viták.⁹⁶ A feszültséget csak fokozta, hogy 1734-ben a kincstár a *neoacquistica comissio* (tehát az új birtokszerzemények ügyét rendező bizottság) elé idézte a várost a környékbeli puszták birtoklása miatt. A nagyszalontaiak nem mentek el, s minekutána a végrehajtók birtokaikon megjelentek, erőszakkal ellenszegültek.⁹⁷ Mindez persze a földesúrnak kedvezett: amíg belső ellentétek feszültek a közösségen belül, nem tudtak a földesúri uralom ellen hatékonyan fellépni. 1745-ben herceg Esterházy Pál Antal 30 000 forintot fizetett a kincstárnak, amiért Mária Terézia királynő örökjogon az Esterházyknak adományozta a derecskei uradalmat. A hírre zavargások kezdődtek a bihari hajdútelepeken – a nagyszalontaiak vezetésével. A herceg birtokba kívánta venni a korábban királyi kezelésben (a gyakorlatban a nagyszalontaiaknál) maradt pusztákat. Az 1758-ban a török háborúból tábornagyi rangban visszatérő Esterházy az áldatlan állapotok erőszakos felszámolását határozta el. 1760-ban eltiltotta a lakosságot a korcsmálástól, később a húsmérést is megtiltotta – ám rendelkezéseinek nem volt foganatja. Az uradalom tisztjei ekkor elfogták a *communitas* vezetőjét és börtönbe vetették. Nagyszalonta nemesei ekkor perbe fogták Esterházyt. Bár a per gyorsan véget ért, jelentősége abban áll, hogy innen kezdődött a helybeliek és az Esterházyak közötti szövevényes perek sorozata. A történet mélypontja talán az az eset, amikor a nagyszalontaiak megbízták a derecskei uradalmak jogügyi igazgatóját, Jeszenák Jánost ügyük képviseletével, s a megbízott ügyvéd a nemességet igazoló összes iratot és adománylevelet a hercegnek adta át. (Megjegyzem, a mi szerencsénk – hiszen így maradhatott fenn Bocskai eredeti adománylevele, melyet ezek szerint a hajdúk maguknál őriztek!) Innen kezdve a hajdúk nemcsak Esterházyval, hanem az őket rendre átejtő ügyvéddel is pereskedtek. „A földesúr és alattvalói között 1768-ig lényegében birtokper folyt” – összegez Szendrey István.⁹⁸ Nyilván a hajdúsághoz kapcsolódó veszélyek csillapodtával (fél évszázaddal az utolsó nagy lázadás, a Rákóczi-szabadságharc után)⁹⁹ a hajdúk örökösei egyre hangosabban követelték hajdú-jogaikat. Sőt, immár nemcsak az adózást tagadták meg, hanem saját kapitányt választottak és úriszéket is tartottak.

Az 1790-es országgyűlés végül arra is alkalmat szolgáltatott, hogy politikai eszközökkel mozdítsák ki végtelenül és szövevényesen folyó ügyüket. Ekkor

95 Az efféle bonyodalmak nemcsak Nagyszalontán jellemzőek, hanem egész Bihar megyében. Lásd PAPP 1989.

96 SZENDREY István 1958: 34.

97 Uo., 35.

98 Uo., 37. A per analízise: 35–37.

99 A hajdúság és a Rákóczi-felkelés összefüggéseiről lásd CSÁSZÁR Edit 1932: 58–61.

született az a röpirat, mely ma az Arany János Emlékmúzeumban is megtalálható (s a kiállításban látható). A röpirat tartalmaz egy általános összefoglalót, ahol a hajdútelepülések ismertetik álláspontjukat magyarul és latinul, majd egy magyar nyelvű szöveg tételesen felsorolja Nagyszalonta peres ügyének minden állomását éves bontásban (persze a helyiek álláspontja szerint). Az előbbi magyar részének felütését idézzük:

A

Felséges Haza!

Tekéntetes Státusok és Rendek!

Egyen Czélja a' Tekéntetes Nemes Statusok egybe Gyülésének a' lévén, hogy az Országnek mind régtől [!] fogva, mind pedig nem régebe meg-sértetett Szabatságai, meg-orvosoltassanak, 's az el nyomattattak Törvényes Szabatságokba viszsza té- tessenek; minthogy azért egész Orvoslása az Ország sérelmeinek nem lészen, ha tsak mindenek az ő Törvényes Szabatságaikba helyre nem állíttathatnak; mi-is pe- dig az Ország egy meg sértődött részetskéjének tartjuk magunkat: Fojámodunk a' Felséges Hazához Könyörögvén alázatosan, hogy az ide alább kitett sebeinket orvosolni, és azon Nemes Hajdúi szabatságban; mellyel Törvény nélkül erőszako- san ki-nyomattattunk, viszsza helyheztenni méltóztassék.¹⁰⁰

Jól látszik mindebből a törekvés: a jozefinus évtized után támadt politikai sérel- meket az országgyűlés, azaz maga a nemesi rend közvetíthetné az uralkodó felé. Természetesen a válasz sem maradt el: a hajdúk történetével tisztában lévő isme- retlen *Nota quoad Hajdones* címmel írt 20 lapos elleníratot.¹⁰¹ Érthető módon e szö- veg már nem annyira az 1690-es *Diploma Leopoldinum*mal próbálta magyarázni a helyzetet (melynek értelmében az erdélyi fejedelmek adományai és kiváltságai továbbra is megmaradhatnak), hanem olyan jogerőre emelkedett intézkedésekre utalt, amelyek akár ennek is ellentmondhattak (például az 1622:7. tc.-re, mely nem ismerte el az erdélyi fejedelmek adományait). Talán az is taktikai lépés lehetett, hogy a derecskei uradalom ügyében nem a magyar, hanem az erdélyi országgyű- lés előtt léptek fel, hiszen a Partium vármegyéi már 1693 óta a Magyar Királyság-

¹⁰⁰ Név nélkül 1790a: [1.] Lelőhelye: MMAJ, Dos. 178. (RÓZSAFALVI 2018: 256.)

¹⁰¹ Név nélkül 1790b. Szendrey hosszasan elemzi: SZENDREY István 1958: 39–41. Én magam egyetlen magyarországi archívumban sem bukkantam rá. Végül a Google Books adott ki egy Bécsben őrzött példányt: ÖNB, 164457-D <<https://books.google.hu/books?id=JkBJAAAaAAJ&printse c=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>> Az utolsó letöltés ideje: 2017. december 15.

hoz tartoztak közigazgatásilag. Nyilván a *Diploma Leopoldinum* megszegése lehetett olyan sérelem, mely az erdélyi rendeknek is intő jelként szolgálhatott. (A teljes képhez hozzátartozik, hogy 1790-ben a hajdúkerület is olyan követi utasítást ad a Magyar Királyság országgyűlésére készülvén, mely a közigazgatási önállóság megnyirbálását sérelmezi.¹⁰²) Mindenesetre az 1791. február 11-i ülésen Kolozsváron ismertették a folyamodványt. De nem is a joghatóság hiánya okozott gondot, hanem egy váratlan körülmény. Az időközben Erdélybe szakadt Toldi család egy tagja, gróf Toldi Zsigmond az országgyűlésen követelte vissza birtokait.¹⁰³

A szorgos pereskedéssel és kitartó várankozással telik el a következő néhány évtized. Közben neves ügyvédek fogadnak fel az együtt pereskedő hajdútelepülések: Sára Szabó Sámuel az 1790-es években,¹⁰⁴ Dombi Mártont az 1830-asokban.¹⁰⁵ 1840-ben gróf Tisza Lajos, aki ekkor Bihar vármegye első alispánja, kedvező nyilatkozatot tesz ügyükben, amin fellelkesülve 1842-től Bajza Józsefet bízzák meg annak képviselésével.¹⁰⁶ Annyi eredményt sikerül elérni, hogy Bihar vármegye követeinek utasításba adja a hajdútelepülések ügyének képviselését, minek következtében napirendre is kerül az ügy az alsótáblán. Az 1843. február 1-i ülést követően a karok és rendek kérik öfelségét, hogy a megnevezett településeket szabadságukba visszahelyezni méltóztassék.¹⁰⁷

A „hajdonicalis pernek” az 1848. évi áprilisi törvények jogi reformjai formálisan véget vetettek. Az eddig folyó perek egyszer csak elveszítették tárgyukat: az úrbériséget. A szabadságharc leverése után herceg Esterházy Pál (a Batthyány-kormány korábbi minisztere) mégis eljárást indított a hajdúközösségek ellen: bár az úrbéri jogai megszűntek, a városok regálé-jogai (például a húsmérés, italmérés stb.) utáni jövedelme elvesztéséért kártérítést követelt. Közben a derecskei uradalom az Esterházyaktól környékbeli földesurak között osztatott fel, s így Nagy-

102 Lásd erről: RÁCZ István 1972. A „nagy” hajdúkerület kiváltságainak elvesztéséről lásd NYAKAS 1975.

103 SZENDREY István 1958: 43.

104 Sára Szabó Sámuel (1743–1817): debreceni születésű pesti ügyvéd, szabadkőműves. A Martinovics-perben Kazinczy Ferenc, Őz Pál és a Laczkovics testvérek (János és László) kirendelt védőügyvédje volt. Pályájához lásd BENDA 1952: 265–267; KAZINCZY 2011: 452. A képviselő eredménytelenségéről lásd SZENDREY István 1958: 44–46.

105 Dombi Márton (1778–1864) Csokonai Vitéz Mihály tanítványa és barátja volt, később verseinek kiadója és első életrajzírója (DOMBY 1817). A képviselő eredménytelenségéről lásd SZENDREY István 1958: 48–49.

106 Bajza József (1804–1858) pesti ügyvéd, ekkor ismert kritikus, a Pesti Magyar Színház (a Nemzeti Színház) igazgatója, az Magyar Tudós Társaság (Akadémia) és a Kisfaludy Társaság tagja. Jogász tevékenységéhez lásd BAJZA 1997.

107 SZENDREY István 1958: 49.

szalonta és pusztái gróf Tisza Kálmán (későbbi miniszterelnök), Lovassy Ferenc (Lovassy László unokaöccse, akit az országgyűlési ifjakkal együtt szintén perbe fogtak korábban) és Móricz Pál földesurak birtokába kerültek. Az ügy véglegesen csak 1871-ben rendeződött: a város a regálét megváltotta, az úrbéri helyzetet a felek pedig csak az úrbéri kárpótlásáról rendelkező 1871:53 tc. hatályba lépése után tudták véglegesen rendezni.¹⁰⁸ A hajdúperek itt értek véget.

Arany János 1840 elején lett nagyszalontai segédjegyző, s hivatalát 1849. május 21-ig tartotta meg – erről még lesz szó a következő, *Én is éltem...* című fejezetben. Ami itt lényeges, az a hivatali iratokat sajtó alá rendező Dánielisz Endre összefoglalásában:

Az egész napot betöltő elfoglaltsága keretében a legváltozatosabb hivatali teendőket kellett elvégeznie. Fontosabb feladatai a következők voltak: a hajdú-nemesség visszaszerzéséért folytatott évszázados per ügyeinek intézése. Volt eset, amikor ennek költségeit nem a lakosságtól szedték be, hanem Szalonta rendes jövedelméből fizették. Ezért két számadást kellett vezetnie A.-nak: egyiket az uradalom is ellenőrizte, a másikat csak a város vezetősége ismerte. A pénztárnokok a gazdák közül kerültek ki, s mivel nem értettek az adminisztrációhoz, A.-nak kellett elkészítenie a jelentősebb számadásokat, különösen az évvégi pénzügyi jelentéseket.¹⁰⁹

Bár ebbéli tevékenységének iratai az 1847. április 17-i tűzvészben odavesztek, tehát pontosan nem tudjuk, hogy éppen milyen ügyekben járt el, mégis tudomásunk van róla, hogy 1843 nyarán Pesten, Pozsonyban és Bécsben is járt a város ügyében, valamint a derecskei városokat is gyakran látogatta (nyilván a perrel kapcsolatos egyeztetések végett).¹¹⁰

Arany ráadásul nemcsak a város pereiben volt érintett, hanem saját családjában is. Az Arany család armális nemességének elismertetése ugyanis szorosan összekapcsolódott a hajdú közösség ügyeivel. Említettük, hogy nem tudni, mikor érkezett az Arany család Nagyszalontára. A 18. század közepén a nemesi összeírásokban négy nagyszalontai Arany (Sámuel, János, Mihály és István) is szerepelt, ám őket utóbb – akárcsak a hajdúközösség többi tagját – akadályozták jogaik gyakorlásában.¹¹¹ Valószínűleg a város által vitt perekben az Aranyok is érint-

¹⁰⁸ MÓCZÁR 1906: 63–64.

¹⁰⁹ AJÖM XIII: 431.

¹¹⁰ Lásd Bizonyítvány, in: AJÖM: XIII: 4. tétel, 9; Költségjegyzék, in: AJÖM XIII: 5. tétel, 10–13. Lásd erről: H. FEKETE 1919–1921.

¹¹¹ ILLÉSSY 1900: 52. A 20. század elején Benkó Imre közölt olyan dokumentumot, ahol két Arany is szalontai nemesként szerepel: Lásd még BENKÓ 1909. A továbbiakban a per teljes történetét

ve voltak. 1778-ban nyolc családtag (két Mihály, idősebb és ifjabb György, István, Sámuel, János és Péter) nemességvitató pert indított Bihar vármegye tiszti ügyésze ellen. Az ügyész először kifogásolta, hogy az okiratról hiányzik a hitelesítő pecsét, mire az Aranyok kijelentették, hogy az az idők folyamán leszakadt. Erre Bihar vármegye 1778. november 28-án a nemességet igazoltnak tekintette. A Helytartótanács a végzést nem hagyta jóvá, látni kívánták az eredeti nemeslevelet. Ezt Bihar vármegye csak 1783-ban terjesztette fel. A Helytartótanács erre újabb kifogással élt: a nemességet nem Bihar, hanem Kraszna vármegyében kell igazolni. Aranyék erre Kraszna vármegyéből is szereztek és felküldtek egy igazolást nemességükről. A Helytartótanács erre közölte Bihar megyével, hogy egy egyszerű irat nem elegendő, hanem szükséges a nemességet vitató per lefolytatása, ám mivel a nemesség Erdélyben lett kiállítva, az ügyet áttették az Erdélyi Főkormányshoz. Innen 1785 augusztusában érkezett válasz: egyrészt nem látták igazolva a leszármazás folytonosságát, másrészt jelezték, hogy az erdélyi jogszabályok értelmében az eljárást nem náluk, hanem a királyi táblán kell lefolytatni. 1796. március 3-án sikerült a marosvásárhelyi (Târgu Mureș, Románia) királyi táblán fölvetetni az ügyet. A család ekkor már huszonegy férfitagból állt. A királyi ügyész számos ellenvetéssel élt, a család újabb és újabb tanúvallomásokkal és érvelésekkel állt elő. Végül a királyi tábla helyt adott a kérésnek. Ám ha kedves olvasóm azt hiszi, hogy itt véget ért a történet, nagyot téved! 1796. június 30-án ért az ügy vissza a főkormányshoz, ahol nem kapkodták el a döntést. 1803. március 5-én vették csak tárgyalás alá az ügyet, s váratlanul kedvezőtlen ítélet született: a főkormányshoz újabb bizonyítékokat várt el. E döntését az erdélyi udvari kancelláriának is megküldte, amely – ismét telik az idő – 1806 októberében helybenhagyta azt. A csalódást keltő eredményt az Arany család nem hagyta annyiban. 1815-ben – immár utoljára – tizenhat Arany (köztük a költő apja) az erdélyi királyi táblára keresetet nyújtott be. Ez a per már gyorsabban lezárult: mivel a korábbiakhoz képest új bizonyítékot bemutatni nem tudtak, s a nemességet elnyerő Arany Ferenc és a család akkor élő tagjainak felmenője, Arany Sámuel között nem sikerült bizonyítani az apa-fiú kapcsolatot, a tábla helyt adott a korábbi döntésnek.

Illéssytől veszem át. Az általa hivatkozott iratok századvégi levéltári jelzetei: „M. kir. helyttan. Nobil. 1785 No. 68, 1786 No. 12, 1797 No. 77. Erd. tábla protoc. prothonot. No. 58 pag. 127. és No. 461 pag. 335. Erd. gubern. 5770/785, 5168/796, 2113/797, 8899/806. sz. Erd. kancz. 1240/803, 2669/806. sz.” ILLÉSSY 1900: 55. (Mai jelzete: MNL HBML, IV. 6. e. 1. d. Bihar Vármegye Levéltára. Polgári Törvényesék Iratai. Nemesi perek. Arany.) A hajdúperek és az armális nemesség érvényesítésének összekapcsolásához lásd PAPP 1993: 308. A bihari, azon belül is a Nagyszalonta környéki armális nemesség vagyoni helyzetéről és társadalmi státuszáról lásd SZÁLKAI 2011.

A másfél évszázados jogi bizonytalanság, képzelhetjük, mit jelentett Nagyszalonta mezőváros életében. A perek költségei tetemesek voltak, eredményre nem vezettek, állandó belviszályok borzolták a kedélyeket. Ha a jelenkor felől pillantunk vissza a történelemnek erre a szakaszára, s az előnyös oldalakat keressük, akkor elmondható: a hajdúmítoszt ez a helyzet hosszú távon tartotta életben, hiszen azok az érvelések, melyek a történelem múltjába vesztek, újból meg újból peres iratokban tűntek elő. E közösségben erősen élt a hajdúk nemesi és történelmi öntudata, s e hagyományt egymásnak tovább is adták. Nagyszalontán egy olyan közösség élt, mely önnön fenyegetettsége ellen a múlt folyamatos újramondásával és a történelmi idősíkok egymásra vetítésével próbálta fenntartani kulturális identitását. Láthattuk, hogy Arany János miként dolgozta össze a Toldiak és a hajdúk jelentette hősi múltat a jelenbeli helyzettel, s miként szötte bele a hagyomány átadásának organikus módját elbeszélésébe („Hallgatom a *három nyárfa* ezüst lombját”). S a perek történetének vázlatos bemutatása annak jelzésére is szolgált: Arany János és a nagyszalontai közösség mindennapi életének része volt a saját identitásért, az elveszett rangért való pereskedés – és ezzel együtt a perhez szükséges információk közösségi hagyományozása. Ráadásul Arany Jánosnak saját családja el nem ismert nemessége és az ebből adódó sérelem is alaptapasztalata lehetett.¹¹²

(modernitás és a traumák átértelmezése)

A nagyszalontai néprajzi gyűjtés a 20. század elején nemcsak a Toldiakról és a hajdúkról tartalmazott értékes anyagot, hanem a Csonka toronyról is. Szendrey Zsigmond gyűjtéséből idézünk két szöveget:

Mán akárkik ípitették a Csonkatornyot, de nemcsak kincstartónak még messzilátónak ípitették, hanem nígy alagútat is csináltak alatta. Az első a nagy eskola éránt jött, oszt mént a Sájbër-pusztáján a földvárnak, oszt innét a Kërëzs alatt Gyulára. Ëgyszer a rígi időbe a törökök mëgtámadták Gyulát, de a gyulaiak nem vótak otthun, Szalontán is csak egy hajdú vót a várba a szógájával; de ezek nem egy ágyúval eljesztették a nagy csomó törököt onnét. A nagyapám beszílte, mikor én kis gyerek vótam, hogy ű katona vót a csonkatoronyi várba, mikor a muszkák Szalontára törtek. Kevesën vótak a szalontai hajdúk, hát Gyulára akartak szalanni az alagúton. Hát ahogy mënnek, az első fákjás mëgbotlott egy nagy fënë üstbe;

¹¹² Lásd Arany saját önéletrajzi megjegyzését: „NB. Nagy apám nemes volt, s apám, a kutyabőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni a kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől (I. Rákóczi György) nyerte volt azt a család.” „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 561. A helyzet társadalomtörténelmi mérlegelése: SZILÁGYI Márton 2017a: 16–18.

nízik, hát az üst mellett egygy emberi csontváz ül, az üstbe még egy nagy kanál, még egy csomó penészes ítel vót. Tovább mennek hát arrébb még egy nagy vasládát tanáltak, e még teli vót puska porral. Ahogy nízégetik a vasládát, hát – uram, teremtőm! – meghallják a muszkák hangját, merhogy ezek is felleltik az alagút nyíllását. Mind elkezdtek szalanni, csak a nagyapám még a komja maradtak hátra, oszt kanócot tettek a puska porba. De alig szaladtak űk is onnén ötven lépést, fêrobant a láda ippén akkor, amikor a muszkák is oda írtek. A sok muszka mind oda pusztúlt, de szítroncsolódott az alagút is, azír mos nem tunni, hogy hún a nyíllása. A másik alagúton el lehet menni a váradi szent László-templom alá. Egyszer egy csomó katona gyakorlatozott a váradi határba; a vót a parancs, hogy a fôdbûl egy fát ki kell ásní. Alíg kezdtek az ásásho, egyszer csak lêsűjgedt a fôd, oszt egygy alagútra tanáltak. Az egygyik ága az útnak Szalontára vezetett, a másik még Váradra a rígi csendôrkaszárnýáho. De nê m tudtak benne messzire menni, mert teli vót hóttakkal, oszt nagyon szagos vót a levegô. A harmadik alagút a Kényerês-házon, még Bagozon, a Szôllôsi Pêter tenkei úti telkin mêt át a szénáskerti ér érányába; aszondják, hogy amikor a Kényerêsék fundamentomát ípitêttík, rá is akadtak; egyszer még a Szôllôsiék telkin szakadt bé, úgy hogy mán a házat is fíltettík. A negyedikrûl még azt hallottam, hogy Kerekibe vígzôdött, a Bocskai kastéjja alatt. De mos mán hiába próbálna akármêkbe is bémenni az embêr, mer egyszer rígen valami nagy korêla idejin ôzôn embêr menekúlt belêjük, oszt ezek mind oda pusztultak.

A Csonkatornyot még a törôkôk ípitêttík, amikor Mátyás kiráj uralkodott. Tüllük foglalta el Toldi Miklôs, oszt a Toldiaktûl vêtík még a hajdúk, amikor Kôlesêrbûl kikôtôdzkôdtek. De Toldi Miklôs csak a várat tudta mêgkapni a törôkôktûl, mer azok mindên aranyat még ezüstôt eldugtak a Csonkatoronyba. A rígi ôregêk úgy beszûltík, hogy ezt a kincset tizênkét ôriási törôk kutya még három törpe ôrzi. Egyszer egygy embêr ki akarta azokat a kincsêket szênni, de kôzbe rá êstelêdêtt, oszt elaludt, mer csak a hetêdik gyêrêk, amêk burokba szûletêtt, nê m alszik el itt, oszt amire fêlibredt, a haja egísszen mêgôszûlt.¹¹³

A távoli városokba futó alagutak ígêrnek valamit. Azt ígêrik e legendák, hogy a torony védelmet nyújt, menekûlést biztosít. S gabalyodjanak bár ôssze a történelem szálai, Mátyás király katonája mégiscsak komoly kincset rabolt el a pogányoktól, melyet mesebeli szôrnyek ôriznek meg. Nem is annyira a meseszûzsék eredete és vándorlása a fontos a számomra (ennek mérlegelêését rábízom néprajzos kollégáimra), hanem az, hogy a torony a néphagyományban *mitikus hely*, amely

113 SZENDREY Zsigmond 1924: 233–236

egyszerre védi meg a lakosságot a további szenvedésektől, és egyszerre rémséges csodák hordozója. A város traumatikus történelmi tapasztalatai sűrűsödnek e történetekben össze. A pusztulástól való félelem (a távolra menekülés rémsége) és a múlt kísértetei, mely egyetlen éjszaka alatt megőszítik a bűnökkel kacérkodót. Ám mindeme fenyegetés mellett – átvészelve a történelem megannyi viharát – csonkán és büszkén áll még a torony.

A Csonka torony az „emlékezet helye” (*lieu de mémoire*). Olyan hely, mely emlékezésre szólít fel – közvetlen, élő tapasztalat itt már nem szerezhető, de a traumatikus múlt még megmutatkozhat általa. Anyagi értelmében nagyon is jelen van, hiszen megkerülhetetlen monumentumként magasodik a táj fölé, funkcionális értelemben szolgálja a perben szükséges információk fenntartását generációról generációra, s szimbolikus értelmében éppen rom mivolta jelöli magát a traumatikus történelmet.¹¹⁴ Egy olyan közösség tárgyasult szimbóluma és szimbólumként értelmezett tárgya, amelyik azért küzd, hogy a kommunikatív emlékezetét kulturális emlékezetté formálja.¹¹⁵ Vagy – egy újabb megfogalmazásban – a torony annak a küzdelemnek a nyoma, amiként egy premodern kisközösség megkísérli a saját emlékezetét történelemként felfogni, s illetéknéppen kulturális örökségként kezelni.¹¹⁶ Általában a modernitás kapcsán szokás valamiféle „memory boom”-ot, az emlékezéskultúra expanzióját érzékelni. Ám ez nem feltétlenül csak a modern társadalmak sajátja.¹¹⁷ Nagyszalontán olyan mnemotechnikákkal éltek, melyek természetesen másutt is léteznek, közel sem egyediek. Az itt megfigyelhető *boom* leginkább a helyiek folyamatos érintettségének köszönhető. A nemességigazolozó perek és a hajdú kiváltságok megőrzéséért folytatott küzdelem közepette az információk folyamatos gyűjtése és fenntartása mind írásban, mind szóban a közösség és a közösségben élők elemi érdeke. Varga Mihály, Bakó János, Szűcs Jankó vagy Győri Jakab hőstetteinek fenntartása a hagyományban a helyi lakosság közvetlen felmenőinek tetteit történelemként koncipiálja – egy olyan helyi történelemként, melyben vágyak és sérelmek keverednek, melyben régmúlt és jelenbeli traumákat lehet elbeszélni és hagyományozni. (Rozvány György 19. századi helytörténetét lapozgatva tűnik csak fel, hogy mennyi történeti dokumentum volt a helyiek birtokában – vajon az efféle gyűjtőszenvedély csak afféle hobbi volt vagy inkább a helyi emlékezet kultúrtechnikája?)

¹¹⁴ NÓRA 2010.

¹¹⁵ ASSMANN 1999: 51. Lásd még S. VARGA 2012a.

¹¹⁶ LOWENTHAL 1985: 187. Lásd még SONKOLY 2016: 17–33.

¹¹⁷ Általános összefoglalások a terjedelmes szakirodalomról: CUBITT 2007; ERLI 2011.

A 19. századi modernitás új helyzetet teremtett. Arany János képesnek bizonyult a nagyszalontai hagyományban őrzött törmelékekből nagyszabású és nem utolsósorban modern műalkotásokat létrehozni. A közösség traumatikus tapasztalatainak megőrzéséhez új médiumot talált egyfelől, s a jórészt szóbeliségben őrzött tudást egy tágabb közösség tudásaként tudta előadni másfelől. Arany történeti forrásokhoz, az „epikai hitelhez” való ragaszkodásának és a szóbeli hagyományok kiaknázásának kettőssége megérthető valamiféle mentalitásbeli kérdésként, leírható irodalomesztétikai oldalról, de a nagyszalontai emlékezési kultúrtechnikák felől is felfogható.¹¹⁸ Amennyiben a Csonka torony a nagyszalontai emlékezet kitüntetett helye, vethetünk egy pillantást arra a kérdésre, hogy miként értelmezte át funkcióját a modernitás. Annyit előjáróban elárulhatok, hogy Arany nyomán a történeti múlt sajátos metareflexiójára is mód nyílt: Nagyszalonta ugyanis már nemcsak a múltra emlékezett, hanem a múltra való emlékezést magát is értelmezte.¹¹⁹

A Csonka toronyról való legrégebbi ábrázolásunk Petőfi Sándor rajza 1847 júniusának elejéről, mikor első ízben látogatja meg Arany Jánost. Érdekes, hogy Petőfi úgy gondolta, éppen ezt a tornyot kell felskiccelnie, s rögtön egy verset (*A csonka torony*) is róla.¹²⁰ Ebben Petőfi az egykor szabadságért harcoló ifjú bajnokokat jeleníti meg, majd az egykori szabadságot szegezi szembe a jelen rabszolgaságával. Ennek a szimbóluma lesz a Csonka torony:

A torony áll még egyes-egyedül,
Ez is maholnap már halomra dül.

Idétlen rom, mogorva, pusztá váz,
Falai között senki sem tanyáz.

Csak a holt század fekszik odabent,
Szemfődele a hosszu, méla csend.¹²¹

¹¹⁸ Az „epikai hitel” kérdésének árnyalt körüljárása: MARGÓCSY 2018.

¹¹⁹ Ennek az értelmezésnek a historiográfiai alapjaihoz lásd BURKE 1989.

¹²⁰ Nem lehet véletlen Arany vicces megjegyzése, melyet augusztus 11-én kelt levelébe szúr bele: „A csonka torony is köszönt pedig s kérdezi: mikor lesz szerencséje? s ha valaki azt mondaná neki, nem éri már ő azt meg, mindjárt összerogyna ijedtében. A kert rózsái elmented után azonnal elhervadtak, – de ezek legalább jövő pünkösdre ismét megújulnak. A gólya is elment, de nem búcsúzott el végkép. – Sándor...” „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. augusztus 11.”, in AJÖM XV: 114–118, 118.

¹²¹ PETŐFI Sándor: A csonka torony, in: PSÖM 5: 80–81.

A torony tehát nála emlékmű, mely éppen romos állapotában figyelmezteti a rab-szolga jelent az egykori szabadság perspektívájára. Arany már egy egészen más történelmi korban, egy újabb történelmi trauma, az 1848/49-es szabadságharc bukása után¹²² szán önálló költeményt az épületnek *Az ó torony* címmel:

Nagy-Szalonta nevezetes város,
Mégsem olyan nevezetes már most
Mint mikor volt szabad hajdúfészek,
Benne lakván háromszáz vitézek.

Csonka torony nyúlik a felhőbe,
Rajta pihen a nap lemenőbe:
Rá-ráveti visszanéző fényét,
Mintha látnám ősapáim véréit.

Vérpirosan mért néz vissza a nap?
Azt jelenti, rút idő lesz holnap?
Óh, Istenem, hiszen elég bőven
Volt már részünk zimankós időben!

Hej csak itt is, e hitvány zugolyban,
Hány nemes szív vére ömlött hajdan!
Azt mondották, hazájokat védik,
Azt hívék, úgy áll fenn örökkéig.

S mi van abból, amiért fáradtak?...
A torony, mit durván összeraktak.
Áll a torony, mint valami Bábel,
Rajt' az idő nyomtalanul jár el.

Rajta pihen a féllábu gólya,
Vércse, bagoly örökös lakója,
Velök együtt a galamb is elfér,
Összeszokik, utoljára nem fél.

122 Ehhez a kontextushoz hozzáköti a verset – tartalma mellett – első megjelenési helye: ARANY János 1852.

Rajta a gyom óriássá nő fel,
 Hajba kap a szélvész idővel.
 Rácsap olykor, – hanem azt se bánja –
 A mennydörgős mennykő buzogánya.

Csonka falán, viharos éjféلكor,
 Boszorkányok nagy serege táncol,
 S jeleül az éji vigadásnak,
 Egy-egy köve földön hever másnap. –¹²³

Arany nem a szabadság és rabság ellentétére hegyezi ki versét, de a dicső múlt emlékműveként a jelen silányságára utaló torony képe közös Petőfiével. Az *ó torony*ban azonban a jövő perspektívája fenyegeti a jelen és múlt között látszólag beállt egyensúlyt. A torony azt ígéri, hogy a maga rom formátumában állandósult épület immár örökké emlékeztetni fog e viszonyra. „Rajt’ az idő nyomtalanul jár el” – állítja az 5. versszak. Csakhogy a végére a mennykő csapkodta torony kövei egyesével legörögnek az aljához (a boszorkányok seregének tánca után) – azaz: a torony, s vele a múlt hőseinek emlékezete pusztul, s lesz az enyészeté.¹²⁴

Arany felfogására (mely az 1850-es évek lírájának visszatérő problémája)¹²⁵ azért volt érdemes külön felhívni a figyelmet, mert Nagyszalonta a századvégi modernizációs törekvések jegyében éppen a torony épületéhez nyúl hozzá. Amikor – az első fejezetben már részletesen leírt módon és menetrendben – Nagyszalonta városa épp a Csonka toronyban kívánta elhelyezni nagy szülőttére emlékező kiállítását, akkor több szempontból is súlyos döntést hozott. Egyfelől megőrizte ugyan a Csonka torony emlékező és emlékeztető funkcióját: ám immár nem a Toldikra, a török dúlásra, a hajdúk harcaira emlékeztetett, hanem arra, amiként minderre a város szülötte, Arany János emlékezett. A torony ugyanis innentől kezdve Arany János emlékeztetének kultikus helye, s éppen azért kerülhetett ide, mert ez a torony bizonyos szempontból mindig is Nagyszalonta emlékeztethelye volt. Másfelől a torony átalakítása egy rendkívül komoly urbanisztikai beavatkozással járt együtt. A városképet alapvetően meghatározó rom immár rekonstruált műemlékként áll előttünk. Itt nagyon fontos számításba venni, hogy Gyalus László építész nem egyszerűen egy emeletet és egy tetőt épített a romra, hanem annak formáját a Hunyadiak vajdahunyadi (Hunedoara, Románia) vára

123 AJÖM I: 126–127.

124 A két vers különbségéhez lásd VOINOVICH 1929: 173.

125 Erről a következő fejezetben lesz még szó.

nyomán alakította ki.¹²⁶ Márpedig Vajdahunyadnak ebben az időben óriási kultusza volt: az egyik legfontosabb magyar király családjának székhelye, mely viszonylag jó állapotban maradt fenn, s éppen a 19. század közepén rekonstruálták Steindl Imre tervei alapján. E kultusz talán legmarkánsabb megnyilvánulása, hogy a vár kicsinyített másolatát Alpár Ignác tervei alapján a milleniumra (azaz nagyjából a Csonka torony felújításával egy időben) a budapesti Városligetben is felépítették. Gyalus, aki ekkoriban a Budai Várat visszaközépkoriasító Schulek Frigyes tanítványa és munkatársa volt, létező mintákhoz nyúlhatott hozzá tehát. A torony ilyenformán már nem a gyász emlékhelye lehetett, hanem a dicső múlt történetileg is hiteles helyreállíthatóságát hirdette – éppen az ellenkezője történt hát annak, amit Arany János *Az ó torony* című versében láthattunk. Érdemes felidézni Lévy József a múzeum megnyitása alkalmával elszavalt költeményének (*Az Arany-szobának*) néhány szakaszát:

S óh! mi szép, hogy ép itt nyílik számára lak.
Itt egy régi erőd biztos kebelén!
Illenek hozzá az ódon tömőrfalak,
Ős magyar-alföldünk rónamezején.
Itt a hősök lelke mind fölkel előtte,
Kiknek alakjait énekébe szötte.

Sőt nemcsak a hősök, régi dicső árnyak;
Azok is, szívének édes felei,
Kik e földön immár senkire sem várnak,
Őket a túlvilág együtt öleli,
Mert hiszen egymástól a sír meg nem fosztá:
Éjjeli órákban ide gyűlnek hozzá.

S a „csonka tornyot” már hű kegyelet óvja,
Benne oltárt is a múzsáknak emel;
„Vércse, bagoly nem lesz örökös lakója”,
Köve rovátékát gyom nem veri fel,
Vihar elkerüli, idő megkiméli,
Zimankós múltjáért szebb napjait éli.¹²⁷

¹²⁶ Erről például: „A szalontai Csonkatorony”, *Budapesti Napló* 3, 348. sz. (1898. december 18.): 8.

¹²⁷ LÉVAY 1899: 500–501.

Lévay verse idézi is Aranyét, s büszkén vallja, hogy a küldetés teljesült: megakadályoztuk azt, amitől Arany annyira tartott. Ráadásul a múlt emlékezetének garanciája immár nem más, mint az Aranyra való emlékezés maga. A *Magyarország* című lap megnyitóról tudósító újságírója – nyilván a Toldiaknak tulajdonítva a tornyot – a következőképpen fogalmaz: „Toldi és Arany, együtt a Csonkatoronyban, hirdetik a magyar faj fizikai és szellemi erejét. Emlékük így békés és teljes harmóniában összeolvad; a költészet csillogó aranszálaival már úgy is széttéphetetlenül összekötötte a magyar hőskor legnagyobb énekese.”¹²⁸ A *fizikai* erőre nyilván a tömzsi hadászati épület maga, míg a *szellemi* erőre a torony egykori urait megéneklő Arany emlékeztet.

Urbanisztikai szempontból persze nemcsak a város emlékezőskultúrájának radikális átalakításáról van szó. Ekkor kezdődik meg Nagyszalonta belvárosának tudatos átépítése, az akkori Toldi tér igazi városi főtérré, parkká alakítása. Ehhez persze szükség volt a historizáló épület főtérré való nyitására, s ez a probléma összekapcsolódott egy Arany-szobor megalkotásának ügyével. Egyfelől ekkor sikerült az útban lévő épület elbontásával a torony eredeti déli kapuját – melyet Gyalus megőrzött autentikus állapotában – befalazni, s új, díszesebb bejáratot nyitni a nyugati oldalon. Másfelől a szokatlan módon a bejárat fölé ültetett szobor így teljesen birtokba tudta venni, sajátjává tudta tenni az épületet – mintegy beteljesítvén a Lévay versében is felsejlő újraértelmezést. Talán nemcsak pénzügyi problémák állhattak a város és az Arany Emlékegyesület közötti per háttérében, mely a szobor finanszírozása körül bontakozott ki. Történt ugyanis, hogy egy helyi lakos nagyobb összeget hagyományozott egy köztéri Arany-mellszobor állítására, s annak kezelését a városra hagyta, ám mivel nem az a szoborterv valósult meg, a város a pénzt visszatartotta.¹²⁹ Lehetséges ugyanakkor, hogy a város emlékeztetének átalakítása már önmagában sem okozott osztatlan sikert a helyiek körében – annak ilyenénképpen való „agresszív” súlykolása pedig már komolyabb viszatetszést keltett.¹³⁰ Mindenesetre a főtérré arculatát meghatározó középületek (az Arany-palota vagy a Városháza), amelyek a toronnyal együtt már a modern városok arcát mutatják fel, szintén ekkor épülnek fel.

128 „Arany-ünnep”, *Magyarország* 6, 237. sz. (1899. augusztus 28.): 1.

129 „Pör Arany János szobra miatt”, *Budapesti Hírlap* 29, 282. sz. (1909. november 28.): 18; „Pör Arany János szobra miatt”, *Budapesti Hírlap* 31, 23. sz. (1911. január 27.): 12; „Pör egy szobor miatt”, *Pesti Napló* 61, 23. sz. (1911. január 27.): 13.

130 Az Arany János Emlékegyesület tevékenységével nem mindenki volt elégedett a városban. Ehhez lásd Dánielisz Endre annotált sajtótörténeti bibliográfiáját: DÁNIELISZ 1984d. Idézhetjük például azt az esetet, amikor Debreczeni István megírta az Emlékegyesület történetét (DEBRECZENI 1913.), mire a *Szalontai Lapok* kolumnistája vitriolos cikkben hívta fel arra a figyelmet, hogy miközben a költő kultusza hanyatlik, az Emlékegyesület önmaga ünneplésére készül. DÁNIELISZ 1984d: 168. Az idézett cikk: „Jubilál az Arany Emlék Egyesület”, *Szalontai Lapok* 25, 222. sz. (1913. szeptember 28.): 1.

Elmondhatjuk hát, hogy a Csonka torony átépítése és átértelmezése a helyi, traumatikus kulturális identitás meghaladására tett modernista kísérlet. Jellemző, hogy amikor a helyi magyar közösséget újabb traumatikus történelmi tapasztalatok érik – jelesen az első világháborút lezáró békeszerződések után román fennhatóság alatt találják magukat –, felmerül a Csonka torony visszabontásának lehetősége. 1936-ban az Arany Emlékegyesület Héger Ferenc építésszel készített tervek a torony visszabontására, s azokat be is adják a városi építészeti hivatalnak.¹³¹ Hogy hol halt el az ügy – az Emlékegyesület visszakozott vagy város volt elutasító –, most mindegy. A visszabontás ötlete önmagában érdekes: egyfelől megérthető ügy is, mint a historizáló törekvések újragondolása (a múlt jele a rom, a historizáló újraépítéssel nem lehet elfedni), másfelől a város régi traumatikus emlékezetének újra-előhívásaként. A Csonka torony modernizálása a régi traumák feletti győzelmet, a gyógyulást hirdette – az új történelmi traumák azonban feltépték a régi sebeket.

(Arany János és a nagyszalontai hagyomány)

Arany János – számos példát hoztunk eddig – a szalontai történeti és néphagyomány jó ismerője volt. Eddig ennek a tudásnak az epikus-történeti rétegeiről beszéltünk csupán. Holott itt egy jóval gazdagabb hagyományismeretről lehetett szó. Erről tanúskodnak az Arany család meséi, melyeknek kritikai kiadása a mesék jó részének nagyszalontai eredetét valószínűsíti.¹³² Erről tanúskodik Arany 1874-es *Dalgyűjteménye*, amelyben olyan népi és társasági dalokat ír össze, melyekre gyermekkorából emlékezett.¹³³ S végül erről tanúskodnak a nagyszalontai néprajzi gyűjtések 20. század eleji adatai. Olosz Katalin balladakiadása szövegei mögött számos Arany-szöveg felsejlik.¹³⁴ A *Honnan és hová?* című kiállítás ebből az anyagból a legismertebb találatot mutatta be, s helyezte Arany egyik közismert balladája, az *Ágnes asszony* mellé. A *Sára asszony* szövegét Szendrey Zsigmond 1919 márciusában jegyezte le, a 68 éves Fekete Jánosné énekelte el neki. (Szendrey a véghajrában talált rá az adatra, mert a következő hónapban végleg elhagyta Nagysza-

131 A szalontai sajtóhíreket idézi: DÁNIELISZ 1984d: 209; 210. Az idézett cikkek: „Csonkatornyot kap végre az Arany Emlékmúzeum”, *Az Újság* 8, 55. sz. (1936. március 8.); BAKOS Imre, „Csonkatorny”, *Szalontai Lapok* 48, 57. sz. (1936. március 10.). A hír az országos sajtót is megjárta: „Háborúskodás a híres szalontai csonkatorny körül”, *8 Órai Újság* 22, 62. sz. (1936. március 14.): 9.

132 Lásd DOMOKOS–GULYÁS 2018 kritikai jegyzetapparátusát.

133 ARANY János 1952. Ezekről lásd RUDASNÉ BAJCSY 2017; CSÖRSZ 2017a. Arany zenei tudásához lásd TARI 2017.

134 Lásd Szilágyi Márton recenzióját: SZILÁGYI Márton 2018d.

lontát.) Igazi irodalomtörténeti szenzációt jelentett a két szöveg párhuzamossága. Még akkor is, ha Vargyas Lajos „itt-ott romlott népi verset” lát benne, amely minden bizonnyal valamikor a 19. században keletkezett (ám mindenképpen függetlenül Arany versétől, így előképe lehet annak).¹³⁵ Merthogy valami nagyon fontosat mutat meg a két vers különbsége. Arany ugyanis – bár nyilván dallammal ismerte a költeményt – formát vált, s feltehetően egy másik dallamra képzelte azt át. Másrészt e rövid verset inkább ötletnek vette, s jócskán túlírta annak szövegét (miközben a balladai ellipsziseket megtartotta). Kijelenthetjük tehát ismét, hogy Arany János a hagyományt nem lezárt anyagnak, hanem költőileg megformálандó nyersanyagnak tekintette. Így lesz az egyik legnagyobb magyar költő művészetének alapja az, amit otthonról hozott.

Sára asszony

– Mit mosogat Sára néném a kuton?
„Az uram ágylepedőjít, azt mosom;
Beleejtöttem a ruca víribe,
Ki kell mosni a hónapi ünnepre.”

– De sok víre vót annak a rucának,
Talán még több, amennyi az urának!
„Pedig én csak rucavírbe ejtöttem,
A hónapi ünnepre dörzsölgetem.”

– Sára néni, hát az ura mēre van,
Tán a rucát koppasztja a konyhába?
„Favágni mēnt öccsivel az erdőbe,
Én mēg jöttem tisztálni az ünnepre.”

Sára asszony tömlöcbe is azt hajtja:
Adják oda lepedőjít, hagy mossa,
Beleejtötte a ruca víribe,
Ki kē mosni a hónapi ünnepre.¹³⁶

¹³⁵ VARGYAS 1976: II, 765. Olosz Katalin mérlegeli a vers autentikusságát: Olosz 2018: 385.

¹³⁶ A szöveget Szendrey Zsigmond kiadásában idézzük (így van a kiállításban is): SZENDREY Zsigmond 1924: 20. Kritikai kiadása: Olosz 2018: 205–206.

ÉN IS ÉLTEM...

Az életrajzi hagyomány

Arany János életének történetéről a forrásaink meglehetősen korlátozottak, így e fejezet elején, még mielőtt megkezdénénk sétánkat életének tárgyai között, érdemes számot adni mindarról, amit az Arany-kutatás eddig használni tudott és felhalmozott. Milyen forrásokra támaszkodhat hát Arany életének kutatója? Arany – szerencsénkre – 1855-ben megírta életrajzát Gyulai Pál felkérésére. E hosszú levél volt az alapja szinte minden, Arany életében megjelent életrajzi szövegnek, s azóta is a legtöbbet hivatkozott forrás.¹ Az elsődleges források sorát gyarapítja az immár teljes Arany-levelezés,² Arany ismerőseinek személyes élményeken is alapuló emlékezései,³ némely családi

¹ „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565.

² AJÖM XV–XIX.

³ Rozvány György már Arany életében, az 1870-es években – Márki Sándor kérésére – papírra vetette emlékeit, ezek közléséhez azonban Arany nem járult hozzá. (A dokumentumok: „Rozvány György levelei Márki Sándornak, 1879–1899”, MTA KIK Kt., Ms. 5165/156–205.) A kéziratból Márki közölt néhány részletet: MÁRKI 1917. Talán Arany tiltakozásának az is oka lehetett, hogy Rozvány – igaz, csak szűk körben, ám mégiscsak nyomtatásban – egy verses elbeszélést is közölt Arany ifjúkoráról: ROZVÁNY 1879. (Példánya: MMAJ, Dos. 153; RÓZSAFALVI 2018: 256.) Rozvány utóbb rengeteg adatot beépített várostörténeti monográfiájának harmadik kötetébe: ROZVÁNY 1892. Illetve utóbb egy cikksorozatot is publikált (ezt újraközzölte: ROZVÁNY 1960.). Arany sógora, Ercsey Sándor rögtön Arany halála után megírta visszaemlékezéseit: ERCSEY 1883. (Ercsey hatvan levelet is közölt.) Rozványból, de egyéb nagyszalontai forrásokból építkezett: GYÖNGYÖSY 1901; KOLOSVÁRI 1897 (második, bővített kiadása: KOLOSVÁRI 1907). Gyöngyösy kritikájához: SÁFRÁN 1960a: 24. Ide sorolható Debreczeni István munkája is. Ő Nagyszalontán szolgáló református lelkeszként az Arany Emlékegyesület és Emlékmúzeum alapítói között volt, s idősebb korában, 1961-ben írta meg átfogó, ám nem jegyzetelt, így verifikálhatatlan munkáját: DEBRECZENI 1968. (Debreczeni,

dokumentumok,⁴ illetve egyéb nagyszalontai helyi illetőségű mondák, legendák.⁵ Az első nagy szintetizáló Arany-életrajz, a Voinovich Gézáé nem megnyitotta a kutatókat, hanem speciális helyzeténél fogva lezárta azokat.⁶ Mint már volt róla szó, az Arany-hagyaték jelentős része Arany László budapesti villájába került, s Voinovich Géza, minekutána elvette feleségül Arany László özvegyét, gyakorlatilag a saját lakásában kutathatott az értékes kéziratok, jegyzetelt könyvek és egyéb tárgyi emlékek között. Ez az anyag a második világháborúban megsemmisült. Így Voinovich háromkötetes életrajza maradt a számunkra az egyetlen forrás, amely számot adhat erről a hagyatékról, s nincs módunkban az általa nem idézett dokumentumokhoz nyúlni, s az általa idézetteket visszaellenőrizni, miközben sokszor az sem világos, hogy volt-e az állításainak kézzelfogható dokumentálható alapja.⁷

Így történhetett, hogy az Arany János után maradt hagyaték legjelentősebb gyűjtőhelye a szülővárosban nyitott múzeum lett. Itt őrzik a legtöbb Aranytól ránk maradt emléktárgyat, illetve e múzeum igen gazdag kéziratos dokumentumgyűjteménnyel rendelkezik. Utóbbi tartalmaz néhány értékes irodalmi kéziratot is (például a *Murány ostroma* vagy a *Szentivánéji álom* fordításának autográfjait), de ennél számban jelentékenyebbek a mindennapi élet írásos dokumentumai, éttermi számlák, hajójegyek, társasági meghívók, díszoklevelek, barátoktól kapott fényképek és metszetek. Emellett a múzeum a 20. században szisztematikusan gyűjtötte Arany János nagyszalontai hivatalnokoskodásának dokumentumait: az általa írt jegyzőkönyveket, kiállított járatleveleket, leadott számlákat. Ily módon az Arany János Emlékmúzeum nemcsak a legfontosabb emlékhelye a költőnek, hanem egyúttal a legfontosabb kontrollforrások őrzője, mellyel a költő életét be lehet mutatni.⁸

A *Honnan és hová?* című emlékkiállítás első emeletén arra tettünk kísérletet, hogy Arany életét néhány kiemelt tárgyon és a mindennapi élet dokumentumain keresztül mutassuk be. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy Arany életének minden fontos állomásához rendelkezünk tárgyakkal-dokumentumokkal. A tárgyak mindegyike az Arany János Emlékmúzeum tulajdo-

amikor elhagyta Nagyszalontát, a múzeumból magával vitt értékes dokumentumokat, s ezeket csak a 20. század második felében juttatta vissza. – Dánielisz Endre szóbeli közlése alapján.)

4 MÓRICZ[?] 1932; ROLLA 1944; „Rozvány Erzsébetre vonatkozó levelezés”, in SÁFRÁN 1960: 76–127.

5 SZENDREY Zsigmond 1914b.

6 VOINOVICH 1929; VOINOVICH 1931; VOINOVICH 1938.

7 Az Aranyt övező biografikus tudás kultikus használatának részletes analízise: MILBACHER 2009: 17–145.

8 A tárgyi hagyaték katalógusa: TÖRÖK-ZEKE 2018; az itt őrzött kéziratos és egyéb dokumentumok katalógusa: RÓZSAFALVI 2018; Arany könyvtárának katalógusa: HÁSZ-FEHÉR 2019; a múzeum történetéhez lásd DÁNIELISZ 1984a.

na, a dokumentumok esetén is törekedtünk minél többet megmutatni az itt található iratokból.

A tárgyak látszólag *önmagukért beszélnek*. Ez persze csak látszat. A kiállítás a mindennapi élet tárgyi emlékeit mutatja be – s ezzel akarva-akaratlan ahhoz az irányhoz csatlakozik, amely a biográfia írásában valamiféle léptékváltást tart szükségesnek. E léptékváltást a történeti időhöz való viszony és a történelem felé forduló figyelem perspektívája felől érthetjük meg, de a tárgyak kulturális használatának és muzealizációjának problémája oldaláról is vethetünk rá egy pillantást. Arany János esetében fordítottunk egyet az előző fejezet (a múzeumban: a földszint) kérdésfelvetésén, s immár nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nagy költő milyen forrásokból és hagyományokból merítette ihletét, s milyen hagyománytapasztalatot (a hagyományhoz való viszonyt) hozhatott szűkebb pátriájából, hanem arra, hogy a mindennapi életnek, társas kapcsolatainak kontextusában vizsgált történelmi ágens életének bizonyos pontjain milyen választási dilemmák elé került, számára milyen lehetőségek adódtak, s egyes döntéseinek milyen következményei lettek. Arany ebben az esetben nemcsak művészként áll előttünk, akinek mindennapi élete a művészetet kiegészítő mentalitástörténeti érdekességek halmaza. A művészlét ugyanis egy karrier választási pontján adódó egyik lehetőség volt csupán, s Arany számára nem is az egyetlen, nem is végleges – bár szemmel láthatóan nagyon fontos – opció. A léptékváltást itt az jelenti, hogy Aranyra nem egy korszak meghatározó reprezentánsaként tekintünk (aki maga is korszakalkotó bizonyos értelemben), hanem egy olyan figuraként, aki rendre olyan helyzetbe keveredett, amelyek saját társadalmi közegén belül atipikusnak mondhatók. A művészvilág professzionalizációjának megértéséhez e „kivételesen normális” történelmi ágens életének kutatásával is közelebb juthatunk.⁹

Erre a „közelebb lépésre” a tárgyak maguk kínálnak esélyt. A társadalomtörténeti érdeklődés élénkülésével a 20. század második felében a tárgyak iránti egyre fokozódó figyelem is erősödött. A tárgy ekkor válik pusztán eszközből egy olyan kulturális objektummá, mely mindig az ember és az anyagiség kölcsönviszonyában tétéleződik. A kortárs múzeumi diskurzusokat is régóta áthatja az a kérdés, hogy a tárgyak miként élnek, életrajzaik miként írhatóak meg (akár a múzeum intézményében eltöltött életük is ide tartozhat), s miként képesek akár a hétköznapi tárgyak kontextusváltásaik révén a kulturális örökség részeként feltűnni.¹⁰ Az

9 A *kivételesen normális* problémájához lásd MAGNÚSSON–SZIJÁRTÓ 2013: 19–20. A történetész látószöghöz: LEVI 2000: 129. Kísérlet egy magyar író pályájának mikrotörténeti felvázolására: SZILÁGYI Márton 2014.

10 E dilemmákról lásd SHELTON 2006.

Arany János Emlékmúzeum tárgyai legnagyobbbrészt hétköznapi tárgyak, amelyek csak azért értékesek és érdekesek, mert valahai tulajdonosukat Arany Jánosnak hívták. A muzealizáció során értéké váló hétköznapiság problémáját ugyanakkor vissza is lehet fordítani: a kultusztárgyak ugyanis éppenséggel segítségünkre lehetnek egy mikrotörténeti elbeszélés megalkotásához.

Nem hallgathatom el, hogy a következőkben két viszonylag friss életrajzi elbeszélés is a segítségemre lesz: egy irodalomtörténeti/társadalomtörténeti és egy muzeológiai. Szilágyi Márton az emlékévben jelentette meg Arany-könyvét, melynek nyitófejezete – már korábban többször is publikált – Arany-életrajza. Ebben Szilágyi társadalomtörténeti szempontból nézi végig Arany pályájának fordulópontjait. (Monográfiájának igazi jelentősége pedig abban áll, hogy a továbbiakban ebből a kiindulópontból értelmezi újra Arany költészetének némely poétikai fogásait.) Saját vázlatom, bár olykor finoman korrigálja, Szilágyi elbeszélését követi: voltaképpen a nagyszalontai anyag kiváló kontrollforrás a jórészt írásos emlékekből felépülő narratívához.¹¹ Kalla Zsuzsa, a Petőfi Irodalmi Múzeum nagy Arany-kiállításának (*Őnarckép álarckokban*) kurátora a tárlat életrajzi részének összeállításakor olyan tárgyi anyagot válogatott össze, amely nemcsak színesítette Arany életrajzát, hanem rendre új és új kontextusokat nyitott hozzá. A tárgyakkal történő elbeszélés lehetőségei tekintetében sokat tanultam tőle. Persze egy efféle kiállítási koncepció, mint a Petőfi Irodalmi Múzeumé, szinte szükségszerűen futott bele a tárgyak társadalomtörténetének problémájába: ahogy Arany a nagyvárosba költözött, az őt körülvevő tárgyak (sokszor művészeti alkotások) száma robbanásszerűen növekedett. Ez részben Arany társadalmi státuszának emelkedésével, részben a 19. század társadalomtörténeti változásaival (urbanizáció, kapitalizálódó társadalom, a tárgyak fogyasztásának gazdaságtana) függött össze. A nagyszalontai anyag kettős értékű ilyen szempontból, s jól kiegészíti a Petőfi Irodalmi Múzeum tárlatát: egyfelől ide kerültek Arany budapesti tárgyai, másfelől a helyben gyűjtött anyag fel tud mutatni egy sajátosan nagyszalontai történetet is.¹²

A következő elbeszélés némiképp aránytalan lesz: bizonyos korszakokról többet, másokról kevesebbet fogok szólni. Ez az aránytalanság nem fogja tükrözni Arany János művészetének korszakait, bár természetesen ezeket is érinteni fogjuk (sőt, még egy-két irodalmi művet is elemzünk). Ez részben a már említett forrásadottságokkal magyarázható, részben pedig az Emlékmúzeum forrásadottságaival. Nyilván a nagyszalontai évekkel kapcsolatban komolyabb ismeretekre le-

11 SZILÁGYI Márton 2017a: 15–30. (Az életrajz változatai: SZILÁGYI Márton 2015; SZILÁGYI Márton 2016; SZILÁGYI Márton 2018b.)

12 KALLA-KASZAP-ÁSZTALOS-SIDÓ 2018: 55–163.

het szert tenni itt, s például a költő budapesti tartózkodásának is csak bizonyos vonatkozásai mutatkoznak meg itt. Születéstől halálig fogunk haladni, mégsem a Voinovich-féle életrajz teljességre törekvése fogja vezetni tollunkat.

(Nagyszalontától Nagyszalontáig: gyermek- és ifjúkor)

Arany János 1817. március 2-án született Nagyszalontán. Családjának nemesi mi-voltáról már az előző fejezetben esett szó. Arany örökölte tehát a család nemesi öntudatát és a nemesség elvesztésének traumáját. Az édesapa, Arany György (1762–1844) 1792-ben vette feleségül Megyeri Sárát (1772–1836), akitől aztán tíz gyermeke született. Közülük csak a legidősebb, Sára (1792–1853) és a legfiatalabb, János érte meg a felnőttkort.¹³ Ily módon a fiúra hárult a családi örökség és öntudat továbbvitele. Csakhogy vagyoni értelemben nem igazán volt mit továbbvinni: Arany Györgynek ugyanis nagyon szerény birtokai voltak, mindössze 10 kis hold, az is darabokban.¹⁴ Az önéletrajzi levélben olvassuk Arany apjáról, hogy „kevés földdel s egy kis házzal bíró földmives ember volt”.¹⁵ Arany tehát feltehetően a szegénységből való kitörés programját is örökölte.

A kiállításban a családi eredettel kapcsolatos tárgy az Arany család armális levelének (az eredeti után készített) másolata. Valószínűleg Arany László másoltatta le az oklevelet, mielőtt a romló állapotú eredetit a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta volna. A kalligrafikus írással készített változatot, melyen az Arany-címert is gondos kezek rajzolták újra, Arany László özvegye küldte el az emlékmúzeum számára 1899. április 22-én: „Ezt tán a falra lehetne tenni rámában?”¹⁶ Az előző fejezetben részletesen volt szó a nemesi származás jelentőségéről, s hogy a család miként próbálta meg érvényesíteni nemességét – sikertelenül. A szegénység mellett tehát az elvesztett nemesség ügye is Arany „öröksége” lehetett.

A fiú korai iskolázásáról viszonylag sokat lehet tudni. Ő maga is bőszegesen írt neveltetésének nagyszalontai szakaszáról önéletrajzi levelében, sorolta olvasmá-

13 ILLÉSSY 1900: 55. Anyakönyvi adatok alapján a gyermekek pontos keresztelési és halálozási adatait Dánielisz Endre gyűjtötte össze. A lista: 1. Sára (1792. december 11. – 1853. október 21.; 2. I. György 1795. augusztus 17. – 1802. május 31.; 3. Mária 1797. december 30. – 1802. május 24.; 4. I. Mihály 1800. augusztus 18. – 1801. november 14.; 5. Ferenc 1803. február 9. – 1807. november 21.; 6. I. János 1806. február 6. – 1813. augusztus 3.; 7. II. Mihály 1808. október 20. – 1810. október 1.; 8. III. Mihály 1811. február 13. – 1813. június 23.; 9. II. György 1814. március 12. – 1814. március 18.; 10. II. János 1817. március 8. – 1882. október 22. DÁNIELISZ 1992a.

14 1 kis hold kb. 1000 négyszögöl. Voinovich egy régi számadókönyvbe tett bejegyzésre hivatkozik: VOINOVICH 1929: 11.

15 „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 555.

16 „Arany Lászlóné Szalay Gizella Széll Kálmánnak, [Budapest], [1899. április 22.]”, in TÖRÖK-ZEKE 2018: 208–209, 208. Kézirata: MMAJ, Dos. 40. (RÓZSAFALVI 2018: 263.)

nyait a négyévesen olvasni kezdett Bibliától a ponyvákön át a klasszikusokig.¹⁷ Dánielisz Endre pedig a nagyszalontai iskolázás ügyét áttekintve rendszerezi az ismert adatokat, s kiegészíti részben a neveléstörténeti irodalomnak a Debreceni Református Kollégium partikularendszeréről írott vonatkozásaival, részben levéltári adatokkal.¹⁸ A legkorábbi írásos emlék Aranytól ehhez az időszakhoz kapcsolódik. Sajnos korai verskísérletei elkallódtak, de latin szótárába egy tréfás *ex librist* jegyzett be:

Ha akarsz tudni
Ez könyv kié legyen
Az Arany Jánosa
Ki sokáig éljen

Joanes Arany¹⁹

Valamikor 1825 táján jegyezhetette be, ugyanis ekkor kezdte meg a donatista osztályt, ahol már latinul is tanultak. Már az is kérdéses, hogy egyáltalán versről van-e szó, vagy a tréfa prózaként is megállja a helyét.²⁰ Ismernünk kellene a diákok körében szokásos possessor-i bejegyzések korabeli szokásrendjét, hogy meg tudjuk ítélni ennek a helyét. Mint az első írásos nyom Arany életéből, mégis felbecsülhetetlen jelentőségű e könyvecske. Mindenesetre Aranynek e korai időszakából ezen az egy bejegyzésen kívül más konkrét adat rendelkezésünkre nem áll. Voinovich Géza is csak az életmű partikuláris elemeit közrebocsájtó hatodik kötetébe emelte ezeket a zsenget, s ott is csak a függelékben merte elhelyezni. Ide került még a Dévai Bálintnak írott, egy köszöntő verset is küldő levél: bár az eredeti kézirat elveszett, mégis hitelesnek tekinthető szövege – ez tehát Arany János

17 Ennek hatásáról az életműre: Csörsz 2017b. Arany fiatalkori olvasmányaihoz még: SCHEIBER 1957.

18 DÁNIELISZ 1992b: 27–33. A nagyszalontai tanárokhöz lásd még GYÖNGYÖSY 1905.

19 Név nélkül 1823. Példánya: MTA KIK Kt, K 515. A kötetet Gyulai Pál adta át az akadémia kéziratárának 1899. november 27. – három hónappal a nagyszalontai múzeum megnyitása után. AJÖM VI: 197.

20 Voinovich Géza egyértelműen versnek tartja, és ő az, aki hozzáköti a *Bolond Istók* két sorához: „Az első zsenge »Kis-Tükör« modorban / Nyolczéves gyermek dadogása volt”. AJM, Elb: 402. (II. ének, 117.) Az azonosítás: AJÖM VI: 197. Ezt Dánielisz is átveszi: DÁNIELISZ 1992b: 31. Pedig az életkor sejtethető egybeesése itt semmit sem jelent. Losontzy István *Hármas kis tükör* című műve, mely 1773 óta volt az elemisták gyakran forgatott tankönyve, itt két dologra utal: egyfelől a száraz tankönyvi stílusra, másfelől arra, hogy Istók bizony semmi mást nem olvasott a tankönyvön kívül. A vonatkozó hely Arany tankönyvi bejegyzésére vetítése tehát meglehetősen problematikus.

első ismert verse és első ismert levele.²¹ (Ezen kívül még egy olyan költemény áll rendelkezésre, melyet nem a költő jegyzett le, hanem halála után mondta el valaki fejből.²²)

A nagyszalontai iskola ekkor már jó ideje a Debreceni Református Kollégium partikularendszerébe tartozott.²³ Ez azt jelenti, hogy Arany tanárai onnan érkeztek, s volt, aki oda is tért vissza. S adódott hát az is, hogy a tehetséges fiatalember itt folytassa tanulmányait. Diákládája, melyben személyes holmiját szállította, úgy lett kialakítva, hogy egy szekérbe éppen el lehessen helyezni. Hogy Arany-nak e korai tárgya még megvan, arra utalhat, hogy személyesen is kötődött hozzá. Debreczeni István szerint a ládát magával vitte később Nagykőrösre, majd onnan Pestre, ahol a konyhában tartották.²⁴ Hogy az utóbbit honnan veszi, nem mondja meg. Viszont az, hogy magával vitte egész életében, sejthető abból, hogy lakásán volt halálakor, hiszen onnan érkezett a láda „haza”, a múzeumba Arany László adományaként.²⁵ A láda mérete sokat elárul: a 43×90×46 cm-es láda nem túl nagy. Egy debreceni diáknak ebben kellett magával vinnie minden személyes holmiját, ruhát, írófelszerelését, könyveket (utóbbiak nem igazán férhettek el).

A ládával felszerelkezett Arany János 1833 őszén kezdte meg tanulmányait Debrecenben. Az első szakasz nem is tartott sokáig: 1834 márciusában elment Kisújszállásra tanítónak,²⁶ s csak 1835 áprilisában tért vissza a kollégiumba. Az önéletrajzi levél szerint elment a kedve a tanulástól – bár egy fél mondattal később mintha más dologra utalna: „Kedvem a tanulástól elment, s márcziusban Kisújszállásra mentem, ideiglenes tanítónak egy évre, hogy eszközt szerezzek tanulmányom folytatására.”²⁷ Az Arany-életrajzok itt rendre a fiatalember nyughatatlan természetét látják a Debreceni Kollégium gyors elhagyása mögött. Pedig érdemes azt is számításba venni, hogy a debreceni partikulák közül a nagysza-

21 A kéziratot az eredetiről Arany nagykőrösi tanítványa, Baráth Ferenc másolta le, s küldte el Arany Lászlónak 1862. június 17-én. Lásd AJÖM VI: 197–198; AJÖM XV: 499–500.

22 A gyűjtő, Gyöngyösy László szerint a szalontai diákok szavalták a költeményt gróf Tisza Lajos lányának temetésén. Most azon túl, hogy mennyire hiteles hallás után megjegyezni egy temetési verset (amely nem is különösebben jó), további gondot jelent, hogy Tisza Lajosnak sohasem született lánya. GYÖNGYÖSY 1906; AJÖM VI: 198–199.

23 Ennek iskolatörténeti háttere: amikor 1660-ban a török ostrom alá vette Váradot (Oradea, Románia), akkor a református teológia Debrecenbe menekült, s vitte magával korábbi partikuláit is. A törökök kivonulása után ez a viszony maradt fenn.

24 DEBRECZENI 1968: 112.

25 TÖRÖK–ZEKE 2018: 155–156 (66. tétel).

26 A kisújszállási évekre legutóbb – az ismert szakirodalom alapján – összefoglalót adott: MONOKI 2017.

27 „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 557.

lontai kimondottan jó helyzetben volt, amennyiben a poétikai és retorikai osztályt is vitte (azaz teljes képzést adott, s csak a teológiai és jogi pálya felé vezető utolsó lépcsőfokok hiányoztak). A belépő diákokhoz képest Arany tehetségesnek számíthatott: már eleve fiatalabban végzett el bizonyos osztályokat, ráadásul ő már a retorikai osztályt is elkezdte, mire Debrecenbe ment volna. Adódott hát a lehetőség, hogy anyagi helyzetén preceptor állás betöltésével segítsen. Már a nagyszalontai éveiben tanított az iskola mellett, így némi tapasztalata is lehetett. Az önéletrajzi levélben olvassuk erről:

Igy folyt le a szalontai tanpálya, mellynek pár utolsó éve már nem a jó szülék közvetlen felügyelete alatt telt el – mert hogy őket további költségtől megkíméljem (t. i. ruházatra és könyvekre) s a collegiumi tartózkodás első pár évét is lehetővé tegyem, a tanulás mellett tanítottam is, s mint ilyen az iskolában laktam, kevés előnyére akár szorgalmamnak, akár erkölcsömnek. Mert e *particulák* mind megannyi collegiumok akartak lenni, kicsinyben, férfiaságot keresven benne, ha a főiskola bravour-csinjait, mellyekről sok anecdotá szivárgott hozzánk, utánozhatják. Mindazáltal engem jó szellemem nagyobb kihágástól megőrzött, szorgalmam sem csüggedt szembetűnőleg: de anyagi reményem, miért a praeceptorságot felvállalám, igen szegényül ütött ki. Hogy is ne? rosz tartás mellett az egész évi jövedelem alig ment 100 vft-ra *strictissimo calculo*, s én nem tudtam ezzel gazdálkodni. Debrecenbe alig vittem annyit, hogy a *beöltözés* költségét fedezhessem, hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejük felül, s a pár köblös földet *sájajokból* el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem.²⁸

Debrecen tehát egyszerre volt vonzó tanulmányi lehetőség, de a szegény diákoknak muszáj volt kiegészítő kereset után nézni. A kisújszállási tartózkodás bő egy éve nem múlt el haszontalanul. Itt ismerkedett meg Török Pállal (ő még elő fog fordulni érintőlegesen a kiállításban), németül és franciául tanult, s nem utolsósorban innen is maradtak fenn alkalmi költeményei (feltehetően itt és feltehetően ő írta *A dévaványai juhbehajtást*).²⁹ Korai Arany-dokumentum az az egyházi beszéd, melyet az Arany János Emlékmúzeum őriz.³⁰

²⁸ „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7.,” in AJÖM XVI: 554–565, 556–557. Kiegészítő adatokat közöl ehhez: ERCSEY 1883: 7–8. Lásd VOINOVICH 1929: 27.

²⁹ Bár ezek textológiai szempontból meglehetősen problematikus esetek még mindig, Arany részvétele a közköltészetben már ekkor kitapintható. Lásd SZILÁGYI Márton 2017a: 45–58. Itteni munkásságához lásd még SZEREMLEY 1904; PERÉNYI 1912; KARDOS 1914: 31–32; DÉNES 1921.

³⁰ „Közönséges Tanítás. Leírta Arany János Kisújszállás nov 3^{án} 1834.,” MMAJ, Dos. 23. (RÓZSAFALVI 2018: 65.) A szöveg közlése: KOROMPAY H. János 2017c.

Debrecenbe visszatérően folytatja felső szintű tanulmányait, megélhetési gondjait enyhíti, hogy Erdélyi József professzor lányát tanítja.³¹ Ezúttal sem marad sokáig. Az önéletrajzi levélben így ír magáról:

Anyagilag is segítve lőn rajtam, egyik tanár (Erdélyi) kis leányát bízta tanításom alá, egyéb jelei sem hiányzottak a figyelemnek tanáraink részéről, – de én, kalandos életpályáról ábrándozva, únni kezdém az iskolai egyhanguságot, hosszallani a pályát, majd *festő*, majd *szobrász* vágytam lenni, a nélkül hogy tudnám, mint kezdjek hozzá: végre 1836. februárban önként, *minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül*, odahagyám a collegiumot, soha vissza nem térendő.³²

Rövid időt tölt összességében a Debreceni Kollégiumban, de az itt szerzett tapasztalat és tudás nem csekély. Bár az Arany-életrajzok a tanulmányok kudarcáról szólnak, debreceni kollégiumi társai életének fordulatainál – mint látni fogjuk – rendre feltűnnek Arany körül. Ami még figyelemre méltó, hogy bár eddig némi irodalmi aktivitást tudtunk Aranyhoz kötni, ekkor a maga részéről inkább más művészetek, s nem csupán az irodalom iránt van elkötelezve. Festőnek, szobrásznak készül³³ – végül színésznek áll. A Fánecs Lajos vezette társulattal Nagykároly (Carei, Románia), Szatmárnémeti (Satu Mare, Románia), Máramarossziget (Sighetu Marmăției, Románia) útvonalon halad, majd a felbomló társulatot odahagyván Debrecen érintésével (fel kell vennie a ládáját!) hazautazik.³⁴

A hazaköltözés személyes motivációját az önéletrajzi levél a szülők betegségével és az erkölcstelen színészek körében eltöltött hónapok (és egy szegénytelen színésznő hódítási kísérlete) okozta lelkiismeret-furdalással magyarázza.³⁵ Tizenkilenc éves – s végül a Debreceni Kollégium által kínált végzettségek egyikét sem szerzi meg: sem a hivatalnoki állásra a jogit, sem a lelkészi hivatalra a teológiaiit. Mindazonáltal nem üres kézzel érkezett: a Debreceni Kollégiumban folytatott tanulmányok ugyanis ekkoriban még hivatalos képesítés nélkül is garanciát jelenthettek – s mint látni fogjuk, jelentettek is – bizonyos állások betöltésére. Pár hónapig keresi helyét, majd volt iskolája veszi fel segédkorrektorként (azért így,

31 DÁNIELISZ 1992b: 48. A debreceni tartózkodásról lásd ERCSEY 1883: 11–17; GYÖNGYÖSY 1901: 39–51; PAP Károly 1912; KARDOS 1914; DERCZE 1930; VOINOVICH 1929: 28–47.

32 „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 557.

33 Arany és a művészetek kapcsolata igen összetett. Képzőművészeti kapcsolataihoz lásd Kovács Ida 2018; zenei műveltségéről lásd még SZIKLAVÁRI 2017. Irodalmi tapasztalataihoz lásd Csörsz 2017c–d.

34 A színész-kaland szakirodalma: BAYER 1888; BARCSA 1905; VOINOVICH 1929: 42–43; RAJNAI 2017.

35 „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 559.

mert mind a rektori, mind a korrektori hivatal be van töltve). Hogy erre mégiscsak lehetősége adódott, mutatja, hogy a nagyszalontai közösség (legalábbis annak egyházi része) továbbra is bízik benne és támogatja, illetve mutathatja azt is, hogy a városi iskola bizony kinőtte a debreceni partikula nyújtotta lehetőségeket.³⁶ Mivel Arany tevékenységének időszakából a nagyszalontai oktatási dokumentumok elpusztultak, a kortárs Ercsey Sándor vagy Rozvány György, s a kortársak emlékezéseire építő Gyöngyösy László Aranyt méltató történetei nem is ellenőrizhetők, hiszen azt sem tudni pontosan, hogy kiknek mit kellett tanítani.³⁷

Arany házassága még ezen időszak fontos eseménye. Ercsey Julianna (1818–1885) társadalmi státuszával a közelmúltig számos bizonytalanság adódott – még hozzá olyan ember terjesztette ezt, aki személyesen ismerte őt. Arról az adatról van szó, hogy Ercsey Julianna törvénytelen gyermek lett volna, akit apja csak utólag vett nevére. Honnan volt ez az információ? Az Arany kritikai kiadás XV. kötetében Sáfrán Györgyi közölt egy magántulajdonban lévő levelet Aranyné vejétől, Szél Kálmántól, ahol az egykori nagyszalontai lelkész azt állította, hogy az anyakönyvben az Ercsey gyerekek neve mellé ez van bejegyezve: „Szakmári Erzsébet fattya.”³⁸ Szilágyi Márton, akinek nem volt oka kételkedni az adat hitelében (hiszen Szél hozzáférhetett az anyakönyvekhez), messzemenő következtetéseket vont le Ercsey Julianna társadalomból való kitaszíttottságának „tényéből”. Szerinte ugyanis van jelentősége annak, hogy Arany csekély jövedelmei pótlását nem várhatta feleségétől, akinek származása mindenki által tudott tabu lehetett környezetében, s ez helyzetébe való bizonyos belenyugvást mutatja, s nem anynyira kitörési vágyát.³⁹ Az Arany család meséit publikáló Domokos Mariann és Gulyás Judit mentek utána a kérdésnek, s tisztázták, hogy a nagyszalontai anyakönyvekben a Széltől vélelmezett bejegyzések nem találhatók meg.⁴⁰ Az eset igazi rejtély: vajon Szél ezt kitalálta? S ha igen, miért? Az anyósával rossz viszonyban lett volna? Netán az információt kérő Ercsey-leszármazottaknak akart ártani? Ezekre a kérdésekre aligha kaphatunk választ. Mindennek alapján korrigálni lehet némiképp Arany János Szilágyitól kapott – amúgy jelen kutatásokra nézve alapvető és meghatározó – életrajzát. A további karrier építésében csekély esélyt látó, kevés ambícióval rendelkező Arany útja helyett egy már ekkor ambiciózus fiatalember képét vázolhatjuk fel.

36 Ennek mérlegeléséhez: DÁNIELISZ 1992b: 49–50.

37 ROZVÁNY 1960: 141–143; GYÖNGYÖSY 1901: 67–84.

38 AJÖM XV: 799. Átvételéhez lásd például Kovács Ágnes 1982: 500–501.

39 SZILÁGYI Márton 2017a: 20.

40 DOMOKOS–GULYÁS 2018: 49.

Arany 1839 januárjában mond le segédtanítói állásáról. Érvei között olvasuk: „Gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradvá pedig még mindig csak ott lések, a hol most vagyok, célomtól szintűgy távol.”⁴¹ Azaz már ekkor házasságot tervez, s ez szoros összefüggésben van lemondásával. S bár nem tudhatjuk, mi járt a fejében, mikor e lépést megtette, de bátran lépett ki állásából egy bizonytalan jövő felé. A főszolgabíró mellett szeretne írni lenni, kérvényt küld egy Arad megyei főszolgabíróhoz is.⁴² Ha ezek a kortársi visszaemlékezések igazak, akkor Arany ekkorra már határozottan a honorácior hivatalnoki pálya felé törekedett. Végül beköltözik a Rozvány család házába: a gazdag görögkatolikus Rozvány József fogadja fel leánya, Erzsébet (vagy ahogy a családban becézték: Betta) mellé nevelőnek 1839 márciusában. Ez az esemény természetesen biztosít némi megélhetést, de elodázza a tervezett házasságot is. Feltételezhető, hogy a Rozvány család már ekkor felkarolja, patronálja a pályakezdő és ambiciózus fiatalembert: erre utal, hogy náluk lakhat azután is, hogy sikerül állást szereznie.⁴³ Előbb írni, majd rendes segédjegyző lesz a városnál. Ercsey Juliannát akkor veszi feleségül, amikor saját lakást is tud biztosítani: 1840 őszén házasodnak össze.

A nagyszalontai tanítóskodás utolsó etapja Betta nevelése. Rozvány György, akit könyvünk már eddig is sokat emlegetett mint Nagyszalontai és Arany János emlékezetének szorgos munkását, Betta bátyja, ekkor kötött barátságot az ifjú Arannyal. Valamikor a századfordulón ő adományozott az Emlékmúzeumnak egy füzetet, mely Arany János által készített német nyelvű gyakorlatokat és egy szöszedet tartalmaz, s mely szerint a Rozvány Betta nevelésével kapcsolatos dokumentum. Az anyag azóta széthullott: a gyakorlatok eltűntek a múzeum átlományából valamikor Sáfrán Györgyi 1960-as közlése és a 2017-es revízió között, már csak a szótár van meg. (A gyakorlatok szövegét szerencsére Sáfrán megmentette, a szótárt pedig még nem közölte senki.)⁴⁴ Csakhogy a szótár – mely valóban eredeti Arany-dokumentum – valószínűleg nem Rozvány hűgának tanításához kapcsolódik, s így az is bizonytalan, hogy a nyelvi gyakorlómondatok neki készültek volna. Nem biztos az sem, hogy a szöszedet és a feladatok egy egészet

41 „[Arany János levele a Református Eklézsia Consistoriumának]”, in AJÖM XIII: 7–9, 8.

42 Előbbire: ERCSEY 1883: 24–25; utóbbira: ROZVÁNY 1960: 147; ERCSEY 1883: 25; GYÖNGYÖSY 1901: 81–82.

43 Arany évtizedekkel később versben emlékezik meg a legidősebb, vele egyidős Rozvány-fiú, András haláláról: *Kortársam, R. A. halálán* (AJM, KK3: 273–274.). Hogy a Rozványok mindig mellette álltak, mutatja, hogy amikor 1849-ben elveszítette állását (erről hamarosan), akkor is Rozványéknál húzhatja meg magát családja.

44 „Arany János német nyelvgyakorlatai Rozvány Erzsébet számára”, in SÁFRÁN 1960: 128–132; a szótár: MMAJ, Inv. 932. (RÓZSAFALVI 2018: 46; 65.)

alkotnak, hiszen csak az tartja össze őket, hogy mindkettő Aranytól van. Betta mindössze 10 éves, amikor Arany tanítja. Az Aranyról író Kolosvári Aladár 1898-ban még levelet vált az akkor már csaknem hetven esztendőss asszonnyal. Ekkor Betta így ír: „Ő engemet inkább beszélve tanított, meséit németül mondta el, melyet nekem aztán magyarul kelle elmondanom. Én most úgy vélem, hogy ő ezzel magát is gyakorolta, mivel ő folyton tanult.”⁴⁵ Tehát annyi biztos, hogy Bettát tanította németre is Arany János. Mi az, ami mégis a szójegyzék illetén használata ellen vall? A benne található példamondatok és szavak. Nem is az a kérdéses, hogy elvárhatunk-e viszonylag magas szintű német nyelvtudást egy 10 éves lánytól, s a költőtől szótárázott szavak is olyan könyvre utalnak, amely aligha illeszkedik a helyzethez. Ugyanakkor a dokumentum a Rozvány család révén maradt fenn, ami mégiscsak megfontolandó. Így inkább sejthetjük, hogy vagy saját diákságának terméke, vagy – ami valószínűbb – segédkorrektori tevékenységének dokumentuma.

A nagyszalontai gyűjteményben található még egy Rozvány Bettához köthető dokumentum. Ez az egykori tanítvány emlékkönyve, bordó bársonyborítású díszes kötet, melynek borítójára egy lugassal benőtt keresztet, hátuljára a tulajdonos virágfüzérrel körülvett monogramját (R. B.) hímezték. A hímzés minden bizonnyal a tulajdonos saját munkája lehetett. Ebbe jegyezte bele Arany János valamikor az *Egykori tanítványom emlékkönyvébe* című költeményét:

Én láttam a bimbót, én láttam azt
Midőn érezve a nyájas tavaszt
Kezdett kifejlenni:
Örült a lelkem, és kéjjel telék,
És mint hiú kertész, sokat merék,
Sokat, reményleni.

De ennyit nem. Reményem balga volt,
Árnyékban sem mutatta a valót:
Milyen lesz a virág.
A természet rá csillogó mezet
Szövött: a sok kontár kertész kezek
El nem torzíthaták.

45 KOLOSVÁRI 1907: 24.

Hintsed, virágszál, most hintsd bájaid.
 A hervadásnak messze napjait
 Rettegnek nincsen ok:
 Érintsen bár a hervadás szele,
 Dús illatod, lényednek szebb fele,
 A szellem élni fog!⁴⁶

Hogy a kertész képes lehet eltorzítani a természeti szépséget, régi toposz (Arany másutt is alkalmazta később, jelesen az *Őszikék*-ciklus *Semmi természet!* című versében).⁴⁷ Önironikus a költemény tehát, hiszen a „kontár kezek” kifejezés nyilván magára a tanárra is vonatkoztatható. A mi szempontunkból most nem is az alkalmi rögtönzés képi világa vagy iróniája a lényeges, hanem annak a ténye, hogy Arany még évekkel később is találkozott tanítványával, a kapcsolatot a Rozvány család fenntartotta vele. Aranynek a tanítványaihoz való viszonya tekintetében áruklódó tehát ez a forrás, amely mellesleg a költő alkalmi költészettel való kapcsolatához is adalékul szolgál.⁴⁸

(Nagyszalonta: család, hivatal)

Arany János 1840. november 19-én vette feleségül Ercsey Juliannát. A fentebb már említett hosszú udvarlási szakaszra utal, s talán szerelmük kezdetét is pontosabban behatárolhatóvá teszi az a harminc évvel későbbi, a karlsbadi (Karlovy Vary, Csehország) fürdőben született töredék, melyet Arany feleségének címzett (*Nőmhöz*) 1869. július 12-én:

Ezernyolczszáz harminczkilencz –
 Irtuk már e levelet:
 Harmincz éves, Julim édes!
 Lelki frigyem teveled.

46 Arany Lászlónak Rozvány György küldte el a költeményt, így jelent meg a AJHIL-ben (AJHIL I: 387–388.), s innen közölte tovább Voinovich Géza is a kritikai kiadásban: AJÖM VI: 15–16. Rozvány 1850-et ad meg a vers keletkezési idejéül, Gyöngyösy 1847-et, és egy ellenőrizhetetlen anekdotát is leír, miszerint Arany ellopta az emlékkönyvet, és másnap a zsalu résein csúsztatva vissza. (GYÖNGYÖSY 1901: 169.) Sáfrán Gyöngyösy adatát fogadja el hitelesnek (SÁFRÁN 1960b: 45.). A könyvtárgy jelenlegi helye: MMAJ, Dos. 52. (RÓZSAFALVI 2018: 65.)

47 AJM, KK3: 265–266.

48 Lásd SZILÁGYI Márton 2017a: 31–41.

Ifju voltál, ifjú voltam,
 Árva voltál, én szegény:
 Nem volt messze olyan össze-
 Illó pár a föld-tekén.⁴⁹

Feleségével való kapcsolatára csak néhány személyes dokumentum enged következtetni. Inkább a források hiánya feltűnő vele kapcsolatban. Persze, ha egy másik irányból tesszük fel a kérdést, e hiány egészen másként tűnhet fel. A modernitás egyik nagy – máig ható – vitája volt a nők társadalmi szerepvállalásának kiterjesztése és átalakulása. Arany János, amikor az 1850-es évek író-*vitájához* hozzászól, maga is ahhoz az akkoriban közkeletű véleményhez tartja magát, amely a nők közéleti szereplését némi gyanakvással nézi.⁵⁰ Arany felesége – Domokos Mariann és Gulyás Judit összefoglalása nyomán⁵¹ – a forrásokban kitűnő gazdasszonyként jelenik meg,⁵² nőismerőseivel, testvéreivel rendszeresen levelezett, vannak nyomai annak is, hogy rendszeresen olvasott, s a társasági életben is részt vett (az Arany későbbi korszakából származó társasági meghívók neki is szólnak, számos kortárs dedikált neki könyvéből). S bár íráshasználata nem volt olyan következetes és letisztult, mint professzionális írástudó (hivatalnok, szépíró, szerkesztő) férjéé, autográfjai az adott kor íráshasználati szokásai tekintetében gyakorlott kézre mutatnak.

Ami az udvarlás korából közvetve ismert, nem csekély. Arany verseket másolt össze a lánynak (Vörösmarty Mihálytól a *Túlvilági képet*, Garay Jánostól a *Lánykám szemét*, Bajza József *Éjjélkor* című költeményét), irodalmi kéziratokkal bombázza őt (Schiller-verset, Kotzebue-vígjátékot küld – mások fordításaiban). Nem sokkal később *Emlény* címen egy egész kötetnyi saját verset ír. Ebből sajnos csak mutatványokat közölt Voinovich Géza (Arany László nyilván személyességük okán nem adta át egyetlen archívumnak sem) – mára az egész elpusztult.⁵³ Pedig több dolog is felsejlik a szórványos adatokból. Egyfelől sokatmondó, hogy Ercsey Juliannának versekkel lehetett kedveskedni. (Ha az udvarló férfihoz alkalmazkod-

49 AJM, KK3: 171.

50 VADERNA 2016.

51 DOMOKOS–GULYÁS 2018: 49–52.

52 Például 1847. február 28-án így ír Petőfinek: „az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, se nem öltözik tízszer napjában: de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony, t.i. a miből van. Majd főz olyan töltött káposztát, hogy édes anyád is *csak olyat* főzhetett s tudom, Pesten, nem ettél olyat, mióta verseid első füzetete megjelent.” „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. február 28.”, in AJÖM XV: 58–60, 60.

53 VOINOVICH 1929: 54–57. (Innen közölte újra: AJÖM VI: 7–9.)

va, ha egyéni irányultságtól hajtva – a költészet őt is érdekelte.) Másfelől talán első ízben sejlik fel az a tudatos törekvése Aranyinak – amely aztán pályáján végig fogja kísérni –, hogy verseit kompozíciókba, kötetekbe rendezze el.⁵⁴

A házasságból két gyermek született: 1841-ben Julianna (családi becenevén: Juliska), 1844-ben László (családi becenevén: Laci). A család fenntartásához Aranyinak bevételekre volt szüksége – ehhez a gyengébben fizető tanítói pályáról a hivatali pálya felé fordult. 1839 őszén lett Márkus Ferenc főjegyző mellett írnok. Márkus 1840 tavaszán lemondott hivataláról, s az addigi segédjegyző, Borbély Pál lépett a helyére, Arany pedig másodjegyző lett.⁵⁵ Ercsey Sándor szerint a fizetés 80 pengő, 12 köből búza, hat szekér széna, hat öl fa, pár font faggyú – a mennyiségekből ítélve évente (s bár a kapott pénz elég csekély, a kapott termények mennyisége azonban jelentékeny – legalábbis egy családnak elegendő).⁵⁶ S ami még fontosabb – s lehetőséget teremtett a családalapításra –, hogy Arany szolgálati lakást is igénybe vehetett, amely Voinovich szerint „a Csonka-toronytól jobb-kézt a harmadik ház, két kis szoba”.⁵⁷ (Mily közel lakott Arany János a mai emlékmúzeumhoz!)

A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum csak az alapítás után kezdett el begyűjteni hivatali iratokat. 1917-ben – az utóbb elmaradt – nagy Arany-ünnepre készülve, a városi levéltár anyagából is hoznak át dokumentumokat. Jelenleg a gyűjteményben 54 darab, Arany másodjegyzőségéhez kapcsolódó irat található meg, további 74-et pedig az 1970-es évek végén emeltek ki az állományból.⁵⁸ Természetesen kiállításunkba is került irat a vonatkozó anyagból, ám az iratmennyiség gazdagságát csak érzékeltetni tudtuk, teljességét bemutatni nem.

Hivatalnoki teljesítményét a nagyszalontai múzeumban fellelhető gazdag iratanyag alapján sem könnyű értékelni. Az iratok pontosnak és rendezettnek tűnnek, ám az egész irattár pusztulása miatt a hivatalnoki pályafutás teljessége ma már nem megítélhető. Az utólag visszaemlékező helyiek persze itt is egy-

54 Ehhez lásd SZILÁGYI Márton 2017b.

55 Ennek menetrendjét Arany jegyezte fel saját keresztlevelének hátuljára, ahol életének fontosabb állomásait sorolta fel a maga számára. A forrás elpusztult, idézi: VOINOVICH 1929: 58.

56 ERCSEY 1883: 33.

57 VOINOVICH 1929: 58.

58 Pontosan nem tudni, miért emelték ki az anyagot, mely jelenleg valamelyik levéltárban lappang. Feltehetően a tárolási körülmények elégtelensége lehetett a döntő ok – bár ez nem magyarázza, hogy a többi irat miért is maradhatott itt. A dokumentumok – legalábbis jelenleg így tudni – előbb a Román Állami Levéltár (Arhivele Statului) nagyváradi fiókjába, onnan a bukaresti központba, majd az Arad Megyei Állami Levéltárba kerültek. Ezek jelenleg lappanganak. Lásd RÓZSAFALVI 2018: 283. A dokumentumok katalógusa: uo., 303–318.

mással versengtek, hogy ki bírja jobban dicsérni a később országos hírnű poéta tevékenységét.⁵⁹

Milyen ügyekről lehetett szó? Dánielisz Endre a következőket sorolja elő: a város peres ügyeinek vitele (részben a hajdúperről van szó, amelyhez a hajdútelepülések külön ügyvédet fogadtak, de őt alkalmanként el kellett látni információkkal); a hadnagyi szék jegyzősége (mai szóval bírósági jegyzőnek mondanánk; itt többnyire helyi adóssági perekben és 10 pengő értékig bűnügyekben, azaz az apró lopások esetén);⁶⁰ birtokügyek nyilvántartása; tanácsülési jegyzőkönyvek vezetése; különböző állatok járatleveleinek kiállítása (ez az állatokat sújtó járványok esetén lehetett hasznos, illetve adásvételeket igazoltak vele).⁶¹ Az önéletrajzi levélben írja erről: „hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsházánál. Csak az est – a késő est volt enyém, s azt olly boldogul tudtam töltetni”.⁶² Arany életrajzírói talán túlon túl hangsúlyozzák, hogy Aranynak bele kellett tanulnia a hivatalába, hiszen ez akár természetes is adott körülmények között, s a jegyzőség (különösen a másodjegyzőség) inkább a napi robot, mint a szaktudás terepe. Arany korábbi rajztudása is jól jöhetett: a birtokügyekben szabályos rajzot tudott készíteni, s bizony némi földmérési tapasztalatra is szert tehetett ekkor. Ennek jelzésére helyeztük el a kiállítás egyik tárlójában Arany János colstokját. Nem bizonyos, hogy *éppen* ezt az eszközt használta munkája során, de *ilyen* eszközt kellett használnia. (Ily apró csalást minden múzeumi kurátor megengedhet magának...) A colstok általánosan ismert mérőeszköz a 19. század elején, számos iparos szakmában használják (szűcsök, asztalosok, tímárok stb.), az Aranyé azonban egy finoman munkált darab, mely inkább „értelmiségi” használatra utal.⁶³

Arany hivatali munkájához – mindaddig, amíg egy vállalkozó kedvű történész nem kezdi el összevetni különböző mezővárosok iratanyagát, s teszi komparatív módon elemzés tárgyává a segédjegyző tevékenységét – két bemérési pontunk adódhat. Az egyik a távoli jövő, az akadémiai hivatalnokoskodás ideje. Egyszer e fejezet is el fog jutni Arany életének e periódusához, most mégis előreugranék egy pillanatra. A Magyar Tudományos Akadémián őrzött hatalmas, szinte átlát-

59 Lásd SZENDREY Zsigmond 1914c. Rozvány György Arany Lászlónak írt feljegyzése, melyet Voinovich idéz, azt állítja, hogy Nagyszalontán közmondássá vált: „Amit Arany János itél, azt Isten is helybenhagyja.” VOINOVICH 1929: 59.

60 A hadnagyi szék tevékenységéhez lásd Szűcs 1846: 143.

61 MMAJ, Dos. 86; 166; 168–170; 172; 174; 177; 179; 188; 192–194; 197; 335. (RÓZSAFALVI 2018: 97.) Kiadásuk: AJÖM XIII: 431–432.

62 „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 560.

63 TÖRÖK-ZEKE 2018: 57 (5. tétel). E darab párja a kiállítás 3. emeletén, az Arany íróasztalán (uo., 52–54 [1. tétel]) található vonalzó (uo., 56 [4. tétel]). Eredetileg a colstok is itt volt.

hatatlan iratanyag feltárása csak a közelmúltban indult el, s ennek eredményei néhány éven belül várhatóak. Az előzetes mélyfúrásokból annyi mindenestre már most is látszik, hogy Arany valóban pedáns hivatalnok volt, aki saját kezűleg féltelmes mennyiségű iratot termelt. Az Akadémián például folyamatosan vezette a kis- és nagygyűlések jegyzőkönyveit, folyamodványokat írt, s mindemellett vitte az Akadémia levelezését is (segítségül ugyan kapott egy jegyzőt, de a felgyűlemlett adminisztratív feladatokkal így is csak nehezen lehetett megbirkózni).⁶⁴

A másik bemérési pont a nagyszalontai hivatal idejéről az, amikor a hivatalnoknak válsághelyzetben kell helytállnia. A hivatalnokoskodást gyakran nevezik robotnak – s minden bizonnyal joggal. Amikor a hétköznapi hivatali menetrend egy válság okán kibillen a helyéről, akkor méretik meg igazán a hivatali teljesítmény. 1847. április 17-én tűz ütött ki a városban. Leégett 790 ház, hét ember életét veszítette. A tűzben megsemmisült a városi irattár is, ezért új jegyzőkönyvet kellett nyitni. A másodjegyző első bejegyzése egy atipikus bejegyzés – személyes hangon foglalja össze a történeteket, s egyúttal indokolja is, hogy miért volt szükség új jegyzőkönyv nyitására. Idézzük az iratot:

Atya-, Fiu-, és Szentlélek- Istennek nagy Nevében. Amen. Miután tetszett a világot kormányzó Főhatalomnak népes városunkat egy irtózatost tűzveszélylyel ostromozni meg, elannyira, hogy füstfogta romok, összevissza dűledezett falak vesztgelenek most, hol azelőtt jóllétet és megelégedést tanúsító hajlékok fejrlettek, s az egész város, pusztúlt házaival nem mutat egyebet, mint egy kopár vidéket, mellyben, a rendetlenül szétszórt szikladarabok közt semmi élet, semmi tényésés nincs, – nem mutat egyebet, mint csatamezőt, kemény ütközet után, hol, a halt tömegek közül csak egy-egy elhaló nyögés szakasztja meg néha a sivatag romlásnak éji csendét, – elannyira hogy a keresztyén hiába keresi a megszokott helyet, Isten szent hajlékát, hogy ottan, mint meglátogatott hívő, mint megostorozott fiú, megcsókolhassa a kinyújtott atyai vesszőt, bünbocsánatért könyöröghessen, s lelki vigaszsal térhessen onnan vissza inségre jutott családjához, – elannyira, hogy a polgár nem leli fel többé a szokott helyet, honnan, ügye-bajában, törvényt és igazságot követelt, s hol a köz jólét és megmaradás biztosítéki, az oklevelet, hol a közigazgatás kormánygyeplői a mindenféle hivatalos irományok, őrizettek: nincs egyéb hátra, mint Isten akaratán való megnyugovással, s keresztyéni béketűréssel, zúgolódás és meddő panaszok nélkül a teendőik végetlen láncolatának első szemét megkezdeni, s mindazokat, mik e sz. Egyház és város jóllétének visszaállítására, felvirágoztatására szükségesek, egymás után határozatba és teljesedésbe venni; melly határo-

64 Átfogóan: GERGELY 1957; MÁZI 2018. Mélyfúrás az anyagban: GÁBORI KOVÁCS 2017.

zatoknak maradandóvá tételére jelen jegyzőkönyv, a borzasztó eset körülményes leírásával megnyittatik. –

1847-dik évi április 17-dikén déli 12 és 1. óra között, Szabó János helybeli adófizető lakosnak, Kis-Kölesér utca keleti végén, a kölesér szélén, legvégül álló háza, valószínűleg nőjének Ns Zempléni Klárának a katonasággali cimborálása, azok részére való sütés-főzés és feslett életű személyek befogadása, s az illyes házaknál szokott rendetlenség miatt, kigyulladván az északi, vagy kissé nyugot északi irányban fútt igen erős délkeleti szél hihetlen gyorsasággal és távolságra ragadta az égő perjét és lángdarabokat, úgyhogy harmadik és negyedik utcában is lángba borultak már a házak, mikor a közben maradt utcán lévő házak még épségben voltak. A város egyetlen tűzfecskendője az irtózatos vész ellen semmit sem ért, annál kevésbbé, mert nem is volt hozzá elegendő embererő, s mert azt épen szél alá vitték, hol semmi emberi erő nem segíthetett volna. Általában a hol a vész elvonult, ott az oltás, – sőt csak a megmaradás is lehetlen volt. Az ember nem javai, csupán élete megmentésén igyekezett, s rémületes volt látni, a lángbaborúlt ház sorok közül futva menekvő, házaikat, mindenöket a vész zsarnoki hatalmának átengedő kétségbeesett lakosokat. A még épen állott házak lakói aggódva várták magokra a kikerülhetlen csapást, s haszontalan erőlködéssel hordák javaikat egyik helyről másikra, hol azok semmivel sem voltak nagyobb biztosságban: másnak segítségül menni, vagy a középületeket oltalmazni senki sem sietett. Csakhamar lángba borult a város benső istállója és magtára, melly utóbbiban ugyan gabona sem lévén, boltozata sem szakadván le, a fedélen kívül kár nem történt; meggyult a városháza, melly náddal volt fedve, s levéltára is, jól lehet boltozatos volt de sem vastáblák sem vasajtó nem védelmezték, ablakain, s a törvényház felől ajtaján begyult, s minden hivatalos irományaink; törvény- és jegyzőkönyveink, számadási irataink, a várost érdeklő régi hasznos okleveleink, szóval minden a mi a város beligazgatására s jövője biztosítására szükséges vala, a város pecsétével együtt a pusztító vész marta-léka lőn. Kipótolhatlan kár és veszteség háramolt ez által városunkra, s egyes lakosinkra; ez utóbbiakat illetőleg különösen azért is, mert több évóta felbontatlan eredeti számos végrendelet, mellyeknek tevői közül sokan már meg is haltak, elégett. Az 1845/6-dik évi bírói és gazdai számadások elégeése szinte kipótolhatlan veszteség, minthogy a februárban tartatott számadás alkalmával mind a pénztárnok, mind a város gazda számadásai, a hozzájuk tartozó oklevelekkel együtt eredetiben bevétetvén, letisztázás végett a levéltárban voltak, minthogy azokat csak a f. é. júliusban tartandó adóegybevetéskor kellett a megyére bemutatnunk, letisztázásuk, s elkészítések nem volt annyira sürgetős, hogy más szorgosabb dolognak, adóvetésnek stb. elébe kellett volna tenni. A megelőzőtt évekről szóló számadások csak annyiban kiegészíthetők, a mennyiben azok már a főmlgú Uradalomhoz

beküldettek. Szinte érzékeny csapást ejtett rajtunk a földek felmérését s az egyéni birtokot kimutató könyveknek elége, mely újabb mérés által kipótolható lesz ugyan, de mivel ennek megtörténteig évek jöhetnek közbe, s az adó kivetésére az alatt semminemű kulcsunk, alap kimutatásunk nincs, nagy zavarok fenyegetnek bennünket a beligazgatás ezen ágában is. Régiebb okleveleink közül a főbbeket, úgymint a Toldi György örökvallását, 1625-ről, melyben Szalontát 1000 tallérért eladja a köleséri 300 Hajdúknak, s mely örök-vallásra Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, fejedelmi egyezését adá, nem különben I. Rákóczy György új-adománylevele Nagy-Vásári, Kis-Vásári, Répás Keszi és Simonkerék pusztákról a szalontai 300 hajdúk részére, 1631-ről, sőt talán azon jószágba igtatásról szóló jelentés is, (relatio statutoria) mely szerint az említett 300 hajdúk 1626-ban Szalonta birtokába ellenmondás nélkül, bevezetettek, s mely oklevél nálunk pergamenen írva s függő, de már összetört, s így zacskóba tett viaszpecséttel ellátva volt, – részint a Fejérvári, részint a N-váradai káptalanokban feltalálhatók s felkeresendők. – De alig lelhetni fel valahol azon határjárásról szóló levelet, melyet a 17-dik század közepe táján mezőgyáni lakosok Sipos János, Gazdag János és mások az orosi pusztá határjárásáról kiadtak, s mely nálunk eredetiben volt meg. Egyéb okleveleink nagyobb része a város és uradalombeli többi községeknek a főmlgú Uradalom ellen folyamatban lévő pereiből megszerezhető, s itt a veszteség nem felette nagy, minthogy a levéltárban is csak látozott másolatok, és nem eredetiek vagy káptalani átíratok voltak. Általában szükséges leend minden káptalanok és conventeknek kerestető parancs melletti felhányatása, hogy azokban netalán rejtvelevő okleveleink világozágra kerüljenek. – Későbbben gyúlt meg a templom zsindeyes tetője, mit nem lévén senki jelen, senki sem védelmezett, a vízfecskendő is távol, de a tűz közé szorult s a nélkül illy magas épületet alulról védni teljességgel nem lehetett, padlására menni pedig nagyon veszélyes volt, mert már jóval előbb megnémultak a vészharangok, s a harangozók, életüket óvandók meg, – elhagyták volt a tornyot. Nem sokára begyult a torony is: az óramutató egy és fél órakor megállott, a torony magas tetőalkotványa ropogva omlott össze, a harangok közül a két kisebb elolvadt, a második, az úgy nevezett ócska haragnak féloldala szinte elolvadván, maga a toronyba feljáró helyen keresztül, a torony alá leesett; a legnagyobbik pedig, koronája körül olvadva el, szinte leesett, de az alsó emelet boltozatán fenakadt. A templom benseje, minthogy ajtóit védelmezték, nem égett meg. – Leégett az egyik lelkészi lak, mely nagy utca végén volt, de benseje megmaradt; leégett két ócska fiú iskola, s a városház melletti leányiskola. Leégett a nemes megye raktára, raktárnoki, és katonatiszti laka. A tűztől csak a hidas utcai egész tized, – nagy utcából s az első várad utcából, keleti végeiken, néhány ház, Csegéd utcából keleti részen, szinte három vagy négy ház, ezen kívül, a város dél-nyugati részén, kölesér utcából

a kölesér szélén és a postaházon túl lévő egy két ház, Csegéd utca nyugoti végén szinte annyi, maradt menten. Tehát a tűzvész szélvonalja terjedt keleten kölesér utca szegletétől a megyei raktárig s városi cserépszinig, nyugoton a kölesér széléni házak vékonyan megmaradván, a postaházon kívül. Ezen vonalok közti tér merően rom és pusztulás. A leégett házak száma összeírás szerint 790-nek, mindenféle épületé 2400-nak találtatott. Ember-élet, a mennyiben felfedezhető volt, hét esett áldozatul, jószág, különösen kis borjú, számosan. Az aprómarhák jobbadán végveszélyre jutottak. Nagyobb része a házaknak, minthogy mindaddig, míg a tetők le nem égtek, nemhogy oltalmazni, de még köztük életben maradni sem lehetett, belül is megégvén, s igen sok lakostársunk, mind élelmétől mind ruházatától, bútortól stb. megfosztatván, – a kár és veszteség kiszámíthatatlan.

Melly szomorú esemény azon óhajítás mellett jegyeztetik be ide: vajha e rémitő romlás, mihez hasonlót városunk még nem szenvedett, jövődöbeli felvirágzás magvát hintette légyen el közöttünk, vagy legalább bennünket arra indított legyen, hogy a mennyire Isten az emberi észnek efféle veszélyek megelőzését, és elhárítását hatalmába adta, igyekezzünk mindent elkövetni hogy többé, ily általános szerencsétlenségnek hajlékaink áldozatul ne essenek.

bejegyezte
Arany János sk
Szalonta város
másodjegyzője.

Kelt Szalontán, april. 23-án 1847.⁶⁵

A helyzet drámai. A város újjáépítése természetesen nem egyedül Arany János segédjegyző érdeme, de az általa jegyzett iratok száma tetemes – s ez jelent valamit. Azonnal magánadományok gyűjtésébe kezdenek, illetve kölcsönöket kérnek. A város mozgósítja teljes kapcsolatrendszerét: a derecskei uradalomhoz fordulnak,⁶⁶ a Debreceni Kollégiumhoz,⁶⁷ báró Brémer László váradi (Oradea, Románia) püspökhöz,⁶⁸ báró Vay Miklóshoz, aki ekkor az ínséggel küzdő Felső-Magyarországra kinevezett királyi biztos,⁶⁹ sőt az uralkodóhoz⁷⁰ is ír folyamodványt Arany.

65 „[Jegyzőkönyv]”, in AJÖM XIII: 24–28. (RÓZSAFALVI 2018: 308.) A tűzvészről még: ROZVÁNY 1892: 38–49; MÓCZÁR 1906: 68–73.

66 AJÖM XIII: 28.

67 AJÖM XIII: 35–36.

68 AJÖM XIII: 32–33.

69 „[Szerződés]”, in AJÖM XIII: 31–32. Vayról lásd AJÖM XIII: 448.

70 AJÖM XIII: 33–34.

A város újjáépítése azonban lehetőség arra is, hogy építészetiileg megújítsák a városképet: a további várostüzek elkerülése végett a cseréptető építkezést teszik kötelezővé,⁷¹ az utcaszerkezetet keresztutcákkal teszik átjárhatóvá,⁷² pótolják az elpusztult telekkönyvet.⁷³

Egy ilyen válsághelyzetben azonban az újjáépítéshez a pontos adminisztráció, bár elengedhetetlen, de nem elégséges. Arany János olyat tesz, ami ekkor már eszközrendszerébe tartozik, de közel sem magától értetődő: országos hírnevét és a versírás során szerzett tapasztalatait aknázza ki. Már a tűz másnapján ír Csengery Antalnak, hogy a *Pesti Hírlap* közölje a tűz hírért, ír a *Debreczen–Nagyvárad*i Értésítő szerkesztőségének is egy segílyt kérő szöveget, április 25-én egy harmadik szöveg jelenik meg a *Budapesti Híradóban*.⁷⁴ Pár nappal később Petőfi Sándor barátjának ír hosszú levelet.⁷⁵ A hatás nem marad el. Május 14-én a *Budapesti Híradó* már sorolja a különböző felajánlásokat: Bohus János 500 forintot,⁷⁶ volt, aki 500 kenyeret adott, Brémer püspök kórházat alapított, Nagyváradon Sztaroveczky Károly vezetésével a gyűjtéshez takarékpénztárt hoztak létre, a bihari alispán, Sántha György társasági kört szervezett – nyilván azzal a céllal, hogy a társas események bevételeit a felújításra fordíthassák.⁷⁷ Talán ennek a folyamánya a hír a május 29-i *Életképek*ben egy jótékony előadásról Nagyváradon (bár az *Életképek* szerkesztőségét inkább az érdekli, hogy miért nincs egyetlen rendes levelező sem a jeles városban).⁷⁸ A *Budapesti Híradó*ban október 28-án arról írnak, hogy Léta (ma: Létavértes), Nagykároly, Pest, Böszörmény (ma: Hajdúböszörmény), Arad (Románia), Keszthely, Szoboszló (ma: Hajdúszoboszló) és Nagykőrös városai, Öcsöd község is küldtek több-kevesebb pénzt. Gróf Tisza Lajos fiai jótékony színielőadást tartottak Nagyváradon,⁷⁹ legidősebb fia külön is gyűjtött 38 forintot, gróf Feste-

71 AJÖM XIII: 29.

72 „[Jegyzőkönyv]”, in AJÖM XIII: 37–39.

73 „[Szerződés]”, in AJÖM XIII: 39–42.

74 „Arany János Csengery Antalnak, Szalonta, 1847. április 18.”, in AJÖM XV: 84; „Arany János a közvéleményhez, Szalonta, 1847. április 18.”, in AJÖM XV: 85. A két kérelemről lásd SÁFRÁN 1969. A Csengerynek küldött levelet lehozta: *Pesti Hírlap* 7, 869. sz. (1847. április 25.): 269. A harmadik, Sáfrántól nem ismert felhívás: „Nagy Szalontai tűzvész!”, *Budapesti Híradó* 3, 581. sz. (1847. április 25.): 275.

75 „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. április 21.”, in AJÖM XV: 85–87.

76 Erről az adományról több lap külön is tudósított: *Nemzeti Ujság* 40, 483. sz. (1847. május 7.): 289; *Honderű* 5, 19. sz. (1847. május 11.): 380; *Pesti Divatlap* 15, 20. sz. (1847. május 16.): 641.

77 *Budapesti Híradó* 3, 592. sz. (1847. május 14.): 326–327.

78 *Életképek* 5, 22. sz. (1847. május 29.): 4.

79 A 18 éves gróf Tisza László, a 17 éves gróf Tisza Kálmán (a későbbi miniszterelnök) és a 15 éves gróf Tisza Lajos (későbbi Bihar megyei főispán és közlekedési miniszter) játszhatott e darabban. A Tiszáknak a közeli Geszten volt kastélyuk.

tics Tasziló 21 forintot adott.⁸⁰ A figyelem a város iránt folytonos – a pénzek nem nagy összegekben, de folyamatosan érkeznek. Ennek több oka is van. A tűzvészekkel ebben az időben igen sokat foglalkoztak. Ha valaki csak belelapoz a korabeli sajtóba, látni fogja, hogy egyre-másra jelentek meg olyan cikkek, amelyek sürgették tűzkármentesítő alapok létrehozását. A nagyszalontaihoz hasonló tűzkárok kezelésének kérdése tehát ebben az időben napirenden lévő politikai kérdés is volt. Ezt csak tovább fokozta a korszak egyik legnagyobb tragédiája: 1847. március 23-án, tehát mindössze pár héttel a nagyszalontai tűzvész előtt a többnyire fából épült Bukarest (București) egyharmada égett le (ott körülbelül 2000 épület),⁸¹ s erről a magyar lapok is gazdagon tudósítottak. A bukaresti tűz után óriásivá növvő nemzetközi összefogás bontakozott ki, melynek kicsinyített tükré volt nagyszalontai segélyezés.

Hogy Arany mily tevékenyen vette ki részét a pénzgyűjtésben, csak sejtjük. Egyetlen példával járulnék hozzá a kérdéshez. 1847. június 8-án a következő közlemény jelent meg a *Pesti Hírlap*ban:

S z a l o n t a , jun. 3-án 1847. Alig hangzának el jajsavaink, mellyekkel tűzvész-okozta iszonyu romlásunkat a' hazának tudtára adtuk, már is mindenfelől nyilatkozott irántunk a' részvét, jóltevő harmatként ujitva meg csüggedt kebleinket. De mindennél öröndetesebben hatott lelkünkre koronaőr báró Vay Miklós ő nmlgának, mint az inséggel küzdő felsőmagyarországi vidékek' felsegélésére legfelsőbb helyről kegyelmesen kinevezett királyi biztosnak azon kegyessége, miszerint megértve szerencsétlenségünket, Debreczenből hozzánk máj. 12-ére személyesen leutazni 's romba-dőlt városunkat – ennek nagy részét maga is gyalog bejárván – megtekinteni méltóztatott. Ez alkalommal ő nmga, a' beérkezendő segélyadományok' czélszerű kezelése végett kinevezett megyei küldöttségnek városunkban épen az nap tartatott ülésében 's tanácskozásában is szíves részt vevén, a' küldöttség' elnökének, táblabíró Klobusiczky János urnak 1000 váltó forintot adott át a' szalontaiak' felsegélésére fordítandó; melly segedelem, mint később kijelentét [!] ő nmga, egy lelkes magyar főrangú hölgy, főkanczellár gróf Apponyi György ő excja' erénydus nejének áldott kezeiből jött, a' ki ezen nagylelkűen adott – részint gyűjtött – segélyösszeget újabban e z e r e z ü s t f o r i n t r a kegyeskedett kipótolni. Fogadja el a' nemes keblű grófnő e' helyen is szivünk' mélyéről fakadt hálaindulatunk' nyilatkozását, királyi biztos ő nagyméltósága pedig több rendű közbejárásiért 's a' buz-

80 „Folytatása a tűzvész által károsult N.-Szalonta városa részére tett adakozásoknak”, *Budapesti Híradó* 3, 686. sz. (1847. október 28.): 291.

81 GEORGESCU 1969.

galomért, mellyel nyomorunk' enyhítésében még most is olly szivesen fáradoz, legforróbb köszönetünket; kegyességének emléke soha sem lesz kitörölve sziveinkből, sőt, ha e' szivek elhamvadtak is, azon utca, melly a' mostani rendezés' alkalmával létet és V a y - u t c z a nevet nyer városunkban, unokáinknak is hirdetendi azt.

– Tanácsi megbizásból – A r a n y J á n o s város' másod jegyzője.⁸²

Ez a rövid közleménye arra utal, hogy Arany folyamatosan dolgozott az ügyben, s az országos sajtóba folyamatosan juttatott híreket (bár végül egy utcát sem nevezték el Vayról Nagyszalontán).⁸³ Vay látogatásáról volt a városi levéltárból is adatunk, az adomány mértékét azonban csak e cikkből ismerjük. Arany János mindenestre erős publicisztikai aktivitást mutatott az ügyben, s talán nem túlzás azt feltételezni, hogy az ő személye is hozzájárult az adományok folyamatos érkezéséhez, s az ő közreműködése is generálta az újabb és újabb sajtóhíreket. Merthogy Arany János ekkorra már volt valaki.

(a nagyszalontai író pályája viharos történelmi időkben)

A nagyszalontai évek meghatározó változása Arany János íróvá érésének folyamata. Szilágyi Márton így indítja a vonatkozó korszak elemzését: „Aranyt ebből a státusból [ti. a családos hivatalnok honorácior státuszából] két dolog mozdította ki: egyrészt az írói siker és népszerűség (a *Toldi* megalapozta ismertség), másrészt pedig az intézményrendszer hirtelen megváltozása 1848-ban.”⁸⁴ Nézzük mi is ebben a sorrendben!

Nagyszalontára 1842-ben új rektor érkezett: Arany korábbi kollégiumi társa, Szilágyi István. Ő végigjárta Debrecenben a jogi képzést, s egy évig teológiát is hallgatott, majd rövid ideig a poétikai osztályt tanította, mielőtt Nagyszalontára helyezték. Már 1840-ben nyert egy másoddíjat a Kisfaludy Társaság pályadíján egy balladájával, 1841-ben *Csák és a királyleány* című költői beszélye már elhozta a fődíjat (sőt a második helyezett művet is ő írta), 1842-ben „csak” dicséretet kapott egy szatírájáért.⁸⁵ Kettejük találkozása több szempontból is fontos lehet Arany életében. Egyfelől olyan intellektuális partnert talált, aki ösztönzőleg hathatott a helyét kereső fiatal hivatalnokra. Ráadásul ez az ösztönzés Szilágyi 1844-es távoztával sem lanyhult: levélben átbeszélték a német, francia, görög és angol irodalom fontosabb műveit, Arany több művet lefordított, Szilágyival beszélte meg

82 *Pesti Hírlap* 7, 893. sz. (1847. június 8.): 375. Kiadva: „Arany János a Pesti Hírlapnak, Szalonta, 1847. június 3.”, in AJÖM XV: 92.

83 BORDÁS 2009.

84 SZILÁGYI Márton 2017a: 21.

85 Vonatkozó művei: SZILÁGYI István 1836–1840; 1840; 1841. Lásd HAJDU NAGY 1885; SZIKSZAY 1899: 5–27.

irodalmi terveit, angol olvasmányait, Charles Dickens fordítására irányuló tervét és a készülő *Az elveszett alkotmány* és *Toldi* problémáit. Másfelől Szilágyi sikere is példát mutathatott: hiszen ugyanazon az úton, a Kisfaludy Társaság pályázatain révén kívánt belépni az irodalmi életbe. Szilágyi rendületlenül dolgozott nagyszalontai éveit alatt is: a magyar szókötésről írott dolgozatával – bár a Fábíán Gábor, Nagy János és Vörösmarty Mihály összetételű bizottságnak voltak fenntartásai – elnyerte a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti pályázatát,⁸⁶ s ismét elnyert egy díjat a Kisfaludy Társaságtól is (ezúttal egy prózai elbeszéléssel).⁸⁷ S ezen integrációs minták mellett érdemes volna egyszer számot vetni azzal a kérdéssel, hogy vajon Szilágyi hagyományhoz való viszonyulása miként inspirálta Aranyt. Szilágyi ugyanis – a kiírások is ezt kérték – előszeretettel nyúlt történeti témákhoz (például az utóbb említett *Bécsi napok* című gótikus novellája Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc raboskodását dolgozta fel).⁸⁸ Arany előbb drámákkal kísérletezik. Ezek vagy nem készültek el, vagy elvesztek, de témái jellemzőek: Perényi Gábor féltékenysége, illetve valamelyik András király.⁸⁹ S Arany indulásának sokműfajúsága is összefügghet Szilágyi műformák közötti csapongásával: Arany ugyanis a drámatörödékek mellett elbeszélésekkel indítja pályáját,⁹⁰ nem sokkal azután, hogy *Az elveszett alkotmány* már elhozott egy díjat a Kisfaludy Társaságnál.⁹¹

A *Toldi* sikere 1846-ban fordulópont a pályán (– ezt már érintettük az előző fejezetben). Poétikai értelemben és az ismertség szempontjából is így van, de jelen kutatás szempontjából sokkal fontosabb a Petőfi Sándorral való megismerkedés. Mivel ennek a barátságnak a története jól ismert és az irodalomtörténetben többször és kiválóan feldolgoztatott,⁹² csak röviden érintjük a problémát. Erdélyi János, a Kisfaludy Társaság titoknoka küldi meg Nagyszalontára a *Toldi* győzelmé-

86 Voinovich tévesen tudja, hogy nem nyert és nem jelent meg a mű: VOINOVICH 1929: 68. (Tévedésének forrása: VISZOTA 1912: 257–258.) Lásd SZILÁGYI István 1846. Az indoklás: TOLDY 1846.

87 Név nélkül 1843.

88 Kézirata ma is megtalálható a Kisfaludy Társaság iratai között: MTA KIK Kt., Kisfaludy Társaság pályaművei, 3.4. Lásd MÁZI 2006: 11. Lásd még KERÉNYI 2016: 13.

89 VOINOVICH 1929: 75. Lásd ERCSEY 1883: 22.

90 ARANY János, „Egy egyszerű beszélyke. Uti tárczámból”, *Életképek* 4, 1. félév, 13. sz. (1846. március 28.): 388–399 (AJÖM X: 7–20); ARANY János, „Hermina”, *Életképek* 4, 2. félév, 9. sz. (1846. augusztus 29.): 266–273 (AJÖM X: 21–30).

91 Erről: VOINOVICH 1929: 88–90. A bihari politikai viszonyokra is figyelemmel lévő elemzése: SZILÁGYI Márton 2017a: 59–74; VÖLGYESI 2017. A reformkori politika nyelvének Arany általi használatáról lásd SZABÓ P. 2018.

92 Például BARTA 2003a; MARGÓCSY 2011b; MILBACHER 2009: 147–167.

nek hírére 1847. január 23-án.⁹³ Az események innentől felgyorsulnak: Vahot Imre január 31-én hozza a hírt a *Pesti Divatlap*ban,⁹⁴ február 1-én már fel is kéri Aranyt munkatársul, ami az intézményrendszerben az alkalmi szerzőből, rendszeresen fizetett munkatárssá teszi.⁹⁵ Petőfi levele és verses üdvözlete 1847. február 4-én kelt, Arany február 11-én már válaszol is.⁹⁶ Közben a *Pesti Divatlap* lehozza a *Rózsa és Ibolya* meséjét.⁹⁷ A versváltás tavasszal már meg is jelent.⁹⁸ Mire ez megtörtént, Arany már el is kötelezte magát a Vahot-féle *Pesti Divatlap*nak.⁹⁹ A Kisfaludy Társaság lapja, a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. június 13-án óvja Aranyt a túlzott tömjénezéstől:

Arany Jánost V. I. néhány sornyi jegyzetkében vezeti fel olvasói elé, nagy pathosszal. Mi e buzgóságát a szerkesztőnek éppen nem csudáljuk, de dicséretét megsokaltuk, s okot ugyan nem látunk, hogy Aranyt szédüléstől féltsük, mindazáltal figyelmeztetjük Arany Jánost, hogy az efféle könnyen jött dicséretekre, s olcsó dicsőségre ne hajtsen. Experto crede Ruperto. V. Imrének az már szokása, hogy maszlagot hány írónak s nem gondol azon felelősségre, mely ilyenkor rajta feketik. Van már példa reá, hogy ő maga is megbánta több ily nemű okatlan lépését, de azért jóvá nem tehetette. – Egyébiránt Arany János nem az itt közölt meseért fog érdemelni dicsőséget, mivel ez gyöngébb műve lesz mindig, hanem másért, mit V. I. nem is ösmer.¹⁰⁰

Természetesen Petőfi sem volt elégedett barátja felesleges elköteleződésével. A további bonyodalmak ismertetésétől itt és most eltekintek. Azt hiszem, hogy az a

93 „Erdélyi János Arany Jánosnak, Pest, 1847. január 23.”, in AJÖM XV: 45.

94 *Pesti Divatlap* 4, 5. sz. (1847. január 31.): 155.

95 „Vahot Imre Arany Jánosnak, Pest, 1847. február 1.”, in AJÖM XV: 49.

96 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1847. február 4.”, in AJÖM XV: 50–51; „Arany János Petőfi Sándornak, Nagyszalonta, 1847. február 11.”, in AJÖM XV: 52–53.

97 ARANY JÁNOS, „Rózsa és Ibolya meséje”, *Pesti Divatlap* 4, 12. sz. (1847. március 21.): 356–367. AJM, Elb: 10–41; 795–807. Elemzéséhez: GULYÁS 2010: 203–209; SZILÁGYI Márton 2017a: 114–122; CHIKÁNY 2018.

98 Petőfi üdvözlő verse megjelent: PETŐFI Sándor, „Arany Jánoshoz”, *Életképek* 5, 16. sz. (1847. április 17.): 507–508. Arany válaszerse: ARANY JÁNOS, „Válasz Petőfinek”, *Életképek* 5, 19. sz. (1847. május 8.): 607. PSÖM 5: 22–23; AJÖM I: 5–6.

99 Lásd „Vahot Imre Arany Jánosnak, Pest, 1847. március 5.”, in AJÖM XV: 63; „Vahot Imre Arany Jánosnak, Pest, 1847. március 20.”, in AJÖM XV: 70–72. Ezt a *Pesti Divatlap* már március 28-án közli: *Pesti Divatlap* 4, 13. sz. (1847. március 28.): 413. Május 16-án pedig jön a *Lakodalmom jó!* című vers (későbbi címe: *A varró leányok*) (*Pesti Divatlap* 4, 20. sz. [1847. május 16.]: 629.), és ugyanebben a számban Vahot kiad egy nyilatkozatot, hogy Arany még megállapodásuk előtt adta át Petőfit üdvözlő versét az *Életképek*nek (*Pesti Divatlap* 4, 20. sz. [1847. május 16.]: 642.).

100 „A három divatlapról”, *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 1. félv. 19. sz. (1847. május 9.): 304–308, 307.

törekvés, ahogy divatlapok, költők és társaságok próbálják Aranyt a sajátjukként beállítani, illetve őt meggyőzni, már önmagában jelzi azt, hogy a *Toldi* mily döbbenetes hatást váltott ki a magyar irodalmi életben. A *Toldi* már 1847 júniusának elején meg is jelent.¹⁰¹ S innentől Arany Jánosra új élet várt. 1847 júniusában ő keresi meg Tompa Mihályt egy irodalmi szövetség ötletével.¹⁰² Szeptemberre pedig már a népies triumvirátus is feláll: az ifjú Szász Károly *Arany Jánoshoz* című versében (mely Petőfi köszöntőversére játszik rá) már a nyilvánosság előtt jelenti be az irodalmi szövetség létezését Arany János, Petőfi Sándor és Tompa Mihály között.¹⁰³ S innentől kezdve Arany – ha tetszett neki, ha nem – az irodalmi intézményrendszer egyik kulcsfigurája lett.

A Petőfivel való barátság több szempontból is igen lényeges a magyar irodalom történetében. Egyfelől Arany abban a pillanatban lett Petőfi barátja és irodalmi szövetségese, amikor sikerült belépnie az irodalmi életbe. Másfelől a magyar irodalom két legnagyobb tehetsége talált egymásra ekkor. S végül a kettejük közötti levelezés a magyar prózairodalom gyöngyszeme. Arany János olyan felszabadultan (és – teszem hozzá – zseniálisan) írt barátjának, ahogy talán soha nem lesz képes egész pályáján.¹⁰⁴

Egy kicsit borítva ismét az időrendet, tekintsük át a Petőfi–Arany viszony családi vonatkozásait. Petőfi először 1847. június 1-én látogatta meg váratlanul Aranyékát, s rögtön 10-éig maradt. Lánykérésből érkezett ekkor. Legközelebb már a mézeshetek után néz be: Szendrey Júliával együtt látogatja meg barátját a koltói nászút után (október 25–31.). A forradalom kitörése után Arany fog Pestre látogatni (erről hamarosan bővebben), ott találkoznak. Aztán 1848 telén Petőfi szorosabbra fűzné a családi kapcsolatokat: december 1-ére meghívja őket Debrecenbe, ahová várandós feleségét menekítette. A gyermek azonban később születik, mint várják. Aranyék öt éjjel alszanak Debrecenben, de a tetemes költségek miatt hazautaznak. Így amikor Petőfi Zoltán december 15-én megszületik, kijelölt keresztszülei nincsenek jelen. Ez az apróság azonban mintha fel sem tűnne: ettől kezdve Petőfi komámuramnak hívja Aranyt, s Zoltán fiának életrajzába nem sokkal később ezt jegyzi fel: „Keresztapja Arany János, a világ egyik legnagyobb költője s legbecsületesebb embere; keresztanyja Arany Jánosné, a milly egyszerű

101 Lásd az *Életképek* tudósítását: *Életképek* 5, 24. sz. (1847. június 12.): 783.

102 Lásd „Tompa Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1847. június 14.”, in *AJÖM* XV: 95–96.

103 Szász Károly, „Arany Jánoshoz”, *Pesti Divatlap* 4, 38. sz. (1847. szeptember 16.): 1190. Közvetlenül előtte a *Pesti Divatlap* Arany *Szöke Panniját* hozta: ARANY JÁNOS, „Szöke Panni”, *Pesti Divatlap* 4, 38. sz. (1847. szeptember 16.): 1189–1190.

104 Az *AJÖM* XV levelein és jegyzetein kívül lásd ARANY–PETŐFI 2018.

asszony, oly jó feleség és anya.”¹⁰⁵ Ekkor már háború dúl az országban. Petőfi bevetette magát a harcokba, s arra kérte Aranyékat, vegyék át Vörösmartyéktól felesége és kislánya felügyeletét, s vigyék át őket Nagyszalontára. A hideg tél és némi félreértés miatt Aranyné csak február végén hozza át őket magukhoz. Hogy mi történt ekkor, irodalomtörténeti rejtély: tartósan él az a legenda, hogy az elkényeztetett Petőfiné összezördült a puritán Aranynéval. Pedig sokkal prózaibb oka is lehetett, hogy gondot okozott a jelenlétük: a szabadságharc közepén Arany még állással ugyan rendelkezett, de fizetést nem kapott, s gondot okozhatott a kismama, a csecsemő és a dajka tartása. 1849 májusának elején érkezik vissza Petőfi, s május 5-én magával is viszi családját.¹⁰⁶ Arany ezután tud visszatérni Debrecenbe, s az oda menekült kormánynál állást keresni. Amikor Petőfi május 25-én visszatér Nagyszalontára, már nem találja otthon: mindenesetre sokat elmond a mindennapi megélhetés gondjairól, hogy Bemtől kapott hátszlovát Aranyak ajánlja – nyilván egyfajta kárpótlásként a vendéglátásért. Nem is találkoztak többé.¹⁰⁷

E barátságának két személyes tárgya látható kiállításunkban. Nem tudjuk, hogy Petőfi mikor hozta magával azt a réz kávéfőzőt, melyet az Arany család mindig nagy becsben tartott utána. Nem kicsiny darab, s nem is lehetett akkoriban túl sok belőle Nagyszalontán.¹⁰⁸ Feltehetően még békeidőben, s ezek szerint 1847-ben ajándékozhatta Aranyéknak a mives tárgyat. (Sajnos mára a kávéfőző gömb alakú, üvegből készült tartálya hiányzik.) Annyira megbecsülték, hogy ezt Arany László nem adta még oda apja halálakor az Emlékmúzeumnak, özvegye, Szalay Gizella 1899 áprilisában csak a múzeum megnyitására küldte el Arany unokahúgával, Ercsey Rózával.¹⁰⁹

Petőfi Zoltán 21 éves korában, 1870-ben hunyt el.¹¹⁰ Bár Arany Petőfi halála után nem ápolt túl jó viszonyt Szendrey Júliával, mivel nem értette, hogy miért ment férjhez oly korán férje eltűnte után (mikor annak halála még közel sem volt bi-

105 PETŐFI Sándor, „Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig”, in PSÖM V: 146–148, 147.

106 KERÉNYI 2008: 446.

107 Hogy Szendrey Júlia nem feltétlenül érezte magát rosszul Nagyszalontán, mutatja, hogy a szabadságharc bukása után is levelezett Rozvány Bettával. Ennek dokumentumai: MMAJ, Dos. 131–133. (RÓZSAFALVI 2018: 219.)

108 Debreczeni István leírása a kávézási szokásokról: „Kávéztak. Ez volt az akkori tanult, úgynevezett nadrágos vagy úriemberek életmódjának fokmérője, amit az egyszerű ember észrevett, kisé megcsudált. A kávézás magasabb életszínvonalat jelentett, azért tűnt fel a kézimunkázó kisleánynak is, és ezért jellemezte ezzel Aranyék életmódját hosszú évtizedek után is. A kávézás akkor meglehetősen új és ritka jelenség volt, legalább is vidéken.” DEBRECZENI 1968: 104–105.

109 TÖRÖK-ZEKE 2018: 119–120 (43. tétel).

110 Pályájának értékeléséhez lásd SZILÁGYI Márton 2007.

zonyos),¹¹¹ Petőfi Zoltánt annak ellenére keresztfiának tartotta, hogy nem tudtak jelen lenni a keresztelőjén.¹¹² S amikor Petőfi Zoltán elhunyt, ravatalán lefényképezték, s ehhez a fényképhez Arany is hozzájutott. (A kép kivágatának margóján arra utaló jelek látszanak, hogy valaha keretbe volt foglalva.) Arany László írja rá a feliratot: „Petőfi Zoltán / Arany Jánosék keresztfia”.¹¹³

Nem is annyira maguk a tárgyak vallanak Arany Petőfi iránt érzett kegyeletteljes tiszteletéről. Inkább az, ahogyan Arany e tárgyakat tartotta: a kávéfőző a család kultikus tárgya maradt, az elveszített barát után maradt emléket mindvégig megőrizték; a fénykép pedig a gyász jele, hiszen Petőfi Zoltánban nemcsak keresztfiukat veszítették el, hanem azt is, amivé régi barátságuk válhatt volna.

E ponton, a Petőfi-történet előrefutása után visszaugrik elbeszélésem 1847-be, a népies triumvirátus létrejöttéhez. A *Murány ostroma* című verses elbeszélés nem tartozik Arany legismertebb művei közé. Méltatlan elfeledésében része lehetett annak is, hogy mire megjelent a szöveg 1848-ban, a forradalom és a nyomában támadt felindulás nem tette lehetővé, hogy értelmes párbeszéd kezdődjék a művel kapcsolatban.¹¹⁴ Pedig maga Arany olyan kísérletbe fogott, mellyel új irányt kívánt adni a népies költészetnek. Önéletrajzi levelében írja:

Murányban olly nyelvet akarék megkísérteni, melly az irodalmi s népies nyelv közt mintegy közepet tartson – erős legyen, de ne czikornyás, olly nyelvet, melly szélesebb olvasó körrel bírhasson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egy részről a költészi nyelvnek nagyobb népszerűséget, szerezni, más részt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni. A cél úgy hiszem megjárja – sikerült-e nekem, az már más. Különben sokat ártott Muránynak, hogy a cselekményt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat apró részletekig festeni, mintha leírhatná azt a költő, mit a színész mimikájával ki tud fejezni, Mindazáltal e mű jobb fogadtatást érdemelt volna, mert 1848-ban jelenvén meg, a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták, – soha senki meg nem bírálta, tudtommal.¹¹⁵

¹¹¹ GYIMESI 2018.

¹¹² Arany, Szendrey Júlia és Petőfi Zoltán kapcsolatához lásd SZILÁGYI Márton 2019b.

¹¹³ A képet publikálták korábban: *Vasárnapi Újság* 46, 32. sz. (1899. augusztus 6.): 539. Megtalálható: MMAJ, Dos. 196. (RÓZSAFALVI 2018: 223.)

¹¹⁴ VÖ. KÁRPÁTI 1881; BARTA 2003b; TÖRÖK 2015.

¹¹⁵ „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 562.

A témát Arany ismét a Kisfaludy Társaságtól kapta – ők írtak ki pályázatot 1847 februárjában:

Készíttessék *költői beszély*, melynek tárgya Szécsi Mária.

Beküldés határnapja nov. 20. 1847.

Jutalma tizenkét darab arany Marczibányi-Motesiczky Vincenzia assz. alapításából.¹¹⁶

Arany már április 2-án jelzi Szilágyi Istvánnak, hogy ezúttal is nekifut a feladatnak. Már ekkor ír arról is, hogy Tompa indulása esetén ő nem fog nevezni (a Toldi pályázatán Tompa második díjat kapott a *Szuhay Balázsért*).¹¹⁷ Augusztusban már másképp ír Petőfinek, mégis indulna.¹¹⁸ Aztán váratlanul Petőfi is jelzi neki, hogy ő már meg is írta a maga verzióját: „Én megírtam Szécsi Máriát... el ne ájulj ijedtedben, nempályázok vele; az Életképekbe vagy a Szépek könyvébe adom.”¹¹⁹ Arany viszont lassan halad: minden erejét leköti a nagyszalontai tűzvész utáni helyreállítás, s Gyöngyösi István verses elbeszélése (*Márssal társalkodó Murányi Vénusz*) is csak szeptemberben jut a kezéhez.¹²⁰ (Tudjuk azt is, hogy ekkor még nem olvasta Gyöngyösi István vonatkozó verses elbeszélését, hanem Mednyánszky Alajos *Mátkásítás* című elbeszélését használta, annak is a Nyitske Alajos és Szebényi Pál általi magyar fordítását.¹²¹) Petőfi október végén látogatja meg Aranyékát,

116 Rendkívüli költői feladás, *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 1. félév, 6. sz. (1847. február 7.): 98. A hirdetés amúgy egyszerre jelent meg számos helyen: *Budapesti Híradó*, *Pesti Hírlap*, *Honderű*, *Pesti Dívatlap*, *Pesti Hírlap*, *Társalkodó*.

117 „Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. [április 2.]”, in *AJÖM* XV: 75–79, 77.

118 „Igaz hé! mondtam én neked, mit Tompa ír, hogy nem fogok pályázni Szécsi Marinkára? Ha mondtam, ne vedd nagyon szorosan, félig meddig álszeméremből lehetett mondván, mert nem mondom, hogy próbát nem teszek vele, ha csak azért is, hogy gyakoroljam magamat abban a nemben. Tompa ugyan azt írja hogy ő sem pályáz, de kutyát tegye bolonddá, igen, nem voltam én Murányvárban, mint ő.” „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. augusztus 25.”, in *AJÖM* XV: 124–126.

119 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Szatmár, 1847. [augusztus 29. – tréfából ráírva: szeptember 9.]”, in *AJÖM* XV: 127–128, 127.

120 „Lugossy József Arany Jánosnak, Debrecen, 1847. augusztus 31.”, in *AJÖM* XV: 133–134. Szeptember elején még panaszkodik, hogy nem ért oda az anyag: „Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. szeptember 6.”, in *AJÖM* XV: 136–138, 138; „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. szeptember 7.”, in *AJÖM* XV: 138–142, 139–140. Nem tudni, hogy Arany pontosan melyik kiadást kapta kézhez végül. A kritikai kiadás egy 1764-es kassai kiadást jelöl meg (*AJÖM* XV: 588.), ilyen kiadásról azonban nem tudunk. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (az egykori Debreceni Kollégium könyvtárában) több példány és kiadás is megtalálható (TRENK), mely Arany kezébe juthatott. Kurrens kiadása: Gyöngyösi 1998.

121 *AJM*, Elb: 828. Ezt *AJM*, Elb közli is: 830–834. Mednyánszky elbeszéléiséhez lásd még PÁLFY 2017. Arany forrásaihoz lásd még MOIRET 1913: 8–20; illetve KOLTAI 1886: 76–77.

s megmutatja neki elkészült művét. Időközben Tompa is befejezi művét,¹²² már csak Arany van hátra. 1847 decemberének közepére ő is a végére ér – a határidőről lecsúszott. Persze egyáltalán nem biztos, hogy beadta volna művét, mivel időközben – főleg Tompától – irodalmi pletykák terjednek a pályázatról: hogy előre eldöntött Garay János győzelme,¹²³ hogy kell valaki, aki barátilag ajánlja a művet a bizottságnak (mai szóval: protekcióra van szükség).¹²⁴

Arany művének kéziratát – talán mert ezt a hosszabb szöveget még itt írta – Arany László özvegye (férje végakarátát végrehajtva) a nagyszalontai Emlékmúzeumnak ajándékozta. Ez az itteni kéziratot állomány egyik legbecsesebb darabja. A barna márványmintás borító a budapesti akadémiai könyvkötészet terméke lehet, maga a kézirat pedig talán az utolsó előtti tisztázata. Arany – fentebb is láttuk – több etapban dolgozta ki művét, s feltehetően arról másolta le a füzetyszerűen összehajtott lapokra. (A másolás során még alaposan javította a szöveget.) Valószínűleg az erről a kéziratról született másolat lehetett az, amelyet Arany 1847. december 13-án elküldött Petőfinék:

Most pedig mulatságul küldöm neked Die Belagerung von Ostrom=Murány ostromát. Mulasd magadat vele, a micsodás. Szeretném egyébiránt, ha megmutatnád magadnál okosabb embernek és megírnád az ítéletet róla. Scholionkép saját ítéletedet is utána vetheted. Igyekezzél vele valamelly könyvárust behuzni, neked ugy is prakszisod van már abban. Ha olly formában adná ki mint János vitézed első kiadása, t. i. négy strophát egy lapra, elég vastag füzetke válna belőle, mert felül van az ötszázon. Ha azonban ezt nagy lopásnak tartaná a kiadó, ott a Tompa Szuhayja 5 versével, az igen tisztességes alak lenne; mert 6-ot már kár volna egy lapra vesztegetni, s különben is, a mit terjedségben vesztene a könyv, megnyerné azt vastagságban. Egyébiránt mindezt, (s minden egyéb fáradságot) a te bölcs belátásodra és erélyességedre bízom, tudván hogy te nagyon kapsz az efféléken. Jutalmul egy tiszteletpáldányra előre számolhatsz, a mi pedig legkevesebbet két fej-

122 „Tompá Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1847. december 1.”, in AJÖM XV, 153–155, 155.

123 „Petőfi azt mondá: Ő nem fog pályázni Szécsy Máriara, s hogy te sem, e szerint egyikünk sem. Majd jó lesz Garaynak! Tartsd szavamat titokban, de előre megmondom neked, hogy ő fog nyerni!” „Tompá Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1847. augusztus 1.”, in AJÖM XV: 106–109, 108.

124 „Egy Szécsi Mariat én is irtam, de minthogy a pályázásra, »dicsérő« kell, sőt kötetett ki világosan, enyém pedig inkább »lehordó« nem küldtem fel; és ugyan szűken irtak, három pályairat! boldog lessz valami patvarista vagy diákember!” „Tompá Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1847. december 1.”, in AJÖM XV, 153–155, 155.

ér huszast ér; s a pénzzel (T. i. Murányvár árával) uzsoráskodhatol addig, míg le-
küldésére alkalmat lelnél...¹²⁵

Petőfi aztán a kérésnek megfelelően közvetíti is a szöveget Emich Gusztáv könyvkiadónak, sőt a cenzúra ügyében is ő intézkedik – bár nem tudni, hogy mennyire kell komolyan venni tudósítását:

Az eső esik, a hó olvad, mind a mellett is nagy a sár. Bocsáss meg, hogy esőben sárban végeztem Murány ostoba ... akarom mondani ostroma ügyében. A censor három versszakot meg akart benne gyilkolni, ott a hol arról beszélsz, vagy beszéltetted Máriát, hogy nézzünk csak a szegény romlott cseh szomszédig stb, azt fogta rá, hogy ez allusio a mostani politikai viszonyokra, de én bizonyossá tettem, hogy nem lehet az, már csak azért sem, mert szerzője olyan számár paraszt, a kinek fogalma sincs politicáról és viszonyokról; denique a capacitatio köszörűkövén megtompítottam gyilkos szándékú törét, s kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt, nem hogy meg nem ölték, hanem még csak zsidóvá sem lett, azaz környül sem metéltetett. És ezt nekem köszönheted, mert a censor az öreg Rezseta volt, az öreg Rezsetával pedig csak én tudok beszélni. Tőle a nyomdába mentem, s ott is végeztem. Olyan formában nyomják, mint János vitéz első kiadása, ivét 22 pengőért s szép velinapíroson 1,000 példányban. A nyomtatási költség és a bekötés mind-össze mintegy 130 pengő, ára 40 p. cr. lesz, s így levonva a nyomdai költséget és a könyvárusi procentet, tiszta hasznod lesz, ha az 1000 példány elkel, körülbelül 400 pengő. Ha akarod, e 400 pengőt a legközelebbi alkalommal saját erszényemből elküldöm, csak arról az egyetlen egyről biztosíts, hogy addig a legközelebbi alkalomig megnyerem a nagy lutrit.¹²⁶

Petőfi végül 1848. április 18-án tájékoztatja Aranyt, hogy „Murány ostroma már régesrégén kijött.”¹²⁷ Ezek szerint Arany szövege a József napi vásárra jelenhetett meg (április 7.). A Kisfaludy Társaság pályázatán Szász Károly nyert.¹²⁸ S ismét elérkeztünk a forradalmi időkhöz.

Az Arany–Petőfi–Tompai szövetség amilyen gyorsan felállt, olyan gyorsan indult bomlásnak (úgy látszik, a történelemben minden triumvirátusnak ez a sor-

125 „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. december 13.”, in AJÖM XV: 157–160, 158.

126 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. február 10.”, in AJÖM XV: 181–186, 181–182.

127 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. április 18.”, in AJÖM XV: 197–199, 199. A megjelent mű: ARANY János 1848. Kritikai kiadása: AJM, Elb: 62–213; 819–847.

128 A pályázókról lásd KERÉNYI 2016: 12. Szász Károly műve végül soha nem jelent meg, kézirata kikerült a Kisfaludy Társaság irattárából. Lásd MÁZI 2006: 15.

sa). Petőfi egyre bizalmatlanabb Tompával szemben, miközben Arany lelkesedése is lohadni látszik vele kapcsolatban.¹²⁹ A Szécsi Mária-történet versebe öntése már a széthúzás dokumentálására is szolgálhat. Petőfi éppen itt látja a vele versenyre kelő barát kicsinyességét és kicsinységét. 1848. január 2-án így ír Aranyinak:

Hát Tompa Szécsi Máriáját olvastad? nem is Szécsi Mária az, hanem Panyó Panni. Isten látja lelkemet, nem irigységből beszélek nem is kárörömből.... de ő velem akart versenyezni és olyat bukott, a millyet csak a Rotschild-ház volna képes bukni, noha az én Marcsám is csak, a mint Miska mondta Adorján Bódinak „nagyon középszerű”. Meglásd, Tompát a versenyzés öli meg; ő velem akar minden áron futtatni, adja isten, hogy elhagyjon, de attól tartok, hogy megszakad.¹³⁰

Nem fogjuk nyomon követni, hogy miként egyensúlyozik Arany két barátja között.¹³¹ Annyi elég itt, hogy bár nem indultak el a Kisfaludy Társaság pályázatán, akarva-akaratlan mégis a versengés szituációjában találták magukat. Nem véletlenül szokták a két évvel később írott *Letésem a lantot* sorait ide érteni:

Nem így, magánosan, daloltam:
Versenyben égtek húrjaim;
Baráti szem, művészi gonddal
Függött a lantos ujjain;
Láng gyult a láng gerjelminél
S eggyé fonódott minden ága.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjúsága!¹³²

Arany jegyzősége, irodalmi sikere, Arany és Petőfi barátsága, a népies triumvirátus története – ezek a történetek mind a pesti forradalom és a nyomában érkező közjogi átalakulás és háborús helyzet miatt fordultak. A közigazgatási és kulturális intézményrendszer gyökeres átalakítása új helyzetet teremtett Arany életében is, így e rész zárásaként nézzük meg, miként hatott mindez a karrierjére. A kialakult helyzet egyszerre jelenti a lehetőségek beszűkülését és újak feltűnését. A honvéddő háborúba sodródó országban akadozik a közigazgatás, a másodjegyzői hivatal

129 Ennek történetéhez lásd VOINOVICH 1929: 204–205; VÁCZY 1913: 69–72.

130 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. január 2.”, in AJÖM XV: 162–163.

131 A barátság értékeléséről lásd SZILÁGYI Márton 2019a.

132 AJÖM I: 84–85.

nem tűnik már elegendőnek, és nem biztosít megélhetést a családos Aranyinak.¹³³ Időközben Petőfi próbálja rávenni barátját, hogy az újrarendeződő sajtóban vállaljon állást. 1848. április 18-án írt levelében veti fel először Arany Pestre költözését:

Ird meg rögtön, micsoda föltételekkel fogadod el a szerkesztést, úgy hogy feljőj lakni Pestre. Ha például biztosítanának valami öt évre mintegy 2000 pengő fizetéssel évenként? mi? tüstént írd, a föltételeket magad fogod legjobban tudni, több kell-e vagy kevesebb. Te Jankó, a lenne ám még az élet, ha feljönél! gyere föl, az isten áldjon meg. Ugy élünk, mint a Krisztus, ha egy kicsit szegényecskén is.¹³⁴

Arany májusban el is utazik Pestre, ahol nyolc napot tölt el Petőfi szállásán.¹³⁵ Meggyőzni azonban nem sikerül őt: a családos ember óvatos, egyelőre nem adná fel nagyszalontai állását. Feleségének – talán, hogy megnyugtassa – meg is írja Pestről: „Ily ingatag alapra nem fogom építeni magam és családom jövődjét, kivált a mostani zavaros világban.”¹³⁶ Petőfi csak annyit tud elérni, hogy Arany neve is rajta legyen a lapon: nyilván abban bízott, hogy hamarosan sikerül meggyőzni őt. A *Nép barátja* főszerkesztője így Vas Gereben lett.¹³⁷

A *Nép barátja* elsősorban nem irodalmi lap volt, bár forradalmi és később háborús témákban közölt buzdító irodalmi szövegeket, s rendre szépírók magyarázták benne a politikai eseményeket. A lap elsődleges célja nem a kultúra közvetítése, hanem az áprilisi törvények magyarázata lett volna. A kiadó a pesti Középponti Választmány volt, mely az új közigazgatás egyik szervezete lett volna (ám csak néhány hónapig működött valójában, így tevékenysége is nehezen ítéltető meg). A *Pesti Divatlap* 1848. május 13-i száma arról ír, hogy a *Nép barátja* félmillió példányban fog megjelenni – ez feltehetően túlzás, de a nagyszabású tervek érzékelteti.¹³⁸ Szükség volt ugyanis egy olyan fórumra, ahol a kormányzat intézkedéseit értelmezik, terjesztik – s ez nyilván nemcsak minőségi, hanem mennyiségi

133 Erről lásd önéletrajzi leveléből a következő sorokat: „a zűrzavaros időszak alatt alig kaptam meg valamit jegyzői fizetésemből, a város belügyei, mindinkább bonyolodtak, a hivatal, a körülmények miatt, mind terhesebbé vált.” „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7.”, in AJÖM XVI: 554–565, 563.

134 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. április 18.”, in AJÖM XV: 197–199, 198.

135 Arany Petőfi egyik levelére évekkel később, 1858-ban ezt jegyezte fel: „Pesten Petőfi vendége voltam 7-8 napi ott létem alatt. Ő akkor a Dohány utczában lakott, elég kényelmes szálláson, hol szülei is vele laktak, ő látta el asztal- s szállással őket.” „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. május 5.”, in AJÖM XV: 204–206, 206.

136 „Arany János Arany Jánosné Ercsey Juliannának, [Pest], 1848. május 18.”, in AJÖM XV: 209.

137 A lap történetéről lásd URBÁN 2003.

138 *Pesti Divatlap* 5, 22. sz. (1848. május 13.): 612.

kérdés is volt. A *Kossuth Hírlapja* novemberben 2711 postai előfizetőről tud mindössze,¹³⁹ ez a viszonylag alacsony szám azonban közel sem mutatja meg az előfizetések teljes volumenét. Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter 1000 példányt rendelt meg, hogy a lap a szegényebb településekre is eljuthasson.¹⁴⁰ Feltehetően az is az ő ötlete volt, hogy hasonló néplapot a nemzetiségi nyelveken is ki kell adni. Így született meg a szlovák *Priateľ Ľudu* Lukáč Mácai (Mácsai Lukács) szerkesztésében (1848. június 8. – 1849. május 31.), a horvát *Pučki Priatelj* Ivan Bujanović (Bujanovics Iván) szerkesztésében (1848. június 8. – 1848. december 7.), a román *Amiculu Poporului* Sigismund Pop (Pap Zsigmond) szerkesztésében (1848. június 15. – november 30.) és a német *Der Volksfreund* Alexander Czigler (Czigler Sándor) szerkesztésében (1848. június 8. – október 6.). A hungarus patriotizmus ezen utolsó dokumentumai nem voltak hosszú életűek, s arra sem voltak alkalmasak, hogy csillapítsák a nemzetiségek indulatait.

A magyar változat 1848. június 4-én indult, és egy bő évig, 1849. június 10-ig kitartott. Arany 1849 márciusáig volt segédszerkesztő, s bár a szerkesztés mindennapi munkájában részt vállalni nem tudott, szövegeket és irányelveket rendre küldött. Innen tudjuk, hogy ezt az alapvetően propagandacélokra létrehozott orgánusot Arany népies programjának megvalósítására is alkalmasnak vélte. 1848. június 30-án veti papírra, hogy mit kellene kijavítania Vas Gerebennek a lap szerkezetében és hangütésében. Miután felvázolta a lap ideális felépítését, így zárja gondolatmenetét:

Tapasztalásból szólok. Szerintem a jó nép lap csak abban különbözzék más jó politikai, vagy szépirodalmi laptól, hogy benne az irány czikkek, értekezések tárgya és nyelve a nép által érthető legyen, de azért azok folyvást a korkérdéseket fejtegetések; a versek a népiességig egyszerűek legyenek, de nem csupán népdalok, hanem kissé emelkedettebb költemények is, hogy általuk a nép izlése nemesedjék; végre a hírek szinte oly módonban közöltessenek, hogy megértésükre ne kívántassék egyéb a józan természetes észnél s iskolán kívüli tapasztalásnál; hogy a közlő ne tegye fel olvasóinál előleges ismeretét a körülményeknek, honnan hírét meríti.¹⁴¹

Két következtetés levonására is alkalmas a fenti idézet. Egyfelől innen nézvést is megragadható Arany népiességének programossága, melyet a *Toldi*-ban vagy a *Murány ostromában* is követett: a művelődés tárgyait a „természetes ésszel” fel-

139 „A budapesti hírlapok olvasó közönsége”, *Kossuth Hírlapja* 1, 122. sz. (1848. november 19.): 537.

140 VÁLI 1883: 553. Másutt 600 példány szerepel: KOSÁRY–NÉMETH 1985: 175.

141 „Arany János Vas Gerebennek, Szalonta, 1848. június 30.”, in AJÖM XV: 214–217, 215.

fogható körbe vonni, s a művelődést így terjeszteni. A versek például legyenek „egyszerűek”, de ez nem jelenti azt, hogy buták is legyenek. Másfelől nyilvánvaló az is, hogy a forradalmat Arany és Petőfi nem az idegen elnyomás politikai zsarnoksága elleni lázadásaként értelmezte, hanem a nép forradalmaként – olyan eseményként, amikor végre teret nyerhet tömegek akarata, és ahol lehetőség nyílik az eddig ostobaságba sülyesztett néptömegek művelődés révén történő felemelésére. Márpedig ez a program, amely minden bizonnyal romantikus is (amennyiben minden forradalmi mozgalom valamilyen mértékben az), a felvilágosodás utópiáinak örököse. Jelesül egy olyan társadalmi-politikai vízió áll a háttérben, amely a társadalmi felemelkedés útját a népnevelésben, s a zsarnokságtól (ettől az elvont entitástól) való szabadulást a nyomorból kultúra által kitörő emberek tömegeiben látja.¹⁴²

Vas Gereben természetesen nem Arany víziójának szellemében szerkesztette a lapot – ám emögött felesleges nézetbeli különbségeket keresni. A politikai megrendelés egyértelműen más irányba terelte a *Nép barátját*. Arany hamarosan maga is keserűen tapasztalta meg, hogy a képzelt népboldogítás politikai útjai rögszek. Amikor 1848 júniusában néhány nappal a fenti programvázlat előtt Biharban képviselőjelöltként léptették fel, ellenfele Toperczer Ödön megyei főjegyző volt, s Arany mindössze 17 szavazatot kapott. Név szerint ismerjük, hogy ki szavazott rá: Nagyszalontáról az orvos, a rektor, az aljegyző (korábbi kollégája), Rozvány György és egy másik ügyvéd. Mindez azt mutatja, hogy a helyi „értelmiség” körében méltányolták csak Arany János indulását.¹⁴³ A radikális Petőfi Szabadszálaláson bukik, a mérsékelt Csengery Antal Bihar csékei (ma: Magyarcséke/Ceica, Románia) kerületében – és még lehetne sorolni a mérsékelt és radikális reformerek kudarcait.¹⁴⁴

A sorozatos csalódások visszavonulásra készítetik Aranyt. 1848 novemberétől már nem ír a *Nép barátjába*, s innentől már Vas Gerebennel is csak fizetéséről tárgyal, a tartalmi kérdésekbe nem szól bele. Visszavonulni azonban már nincs hova. A Habsburg Birodalom egyre nyíltabban lép fel a magyarok lázadása ellen, s lassan háborúba, illetve a nemzetiségek elleni polgárháborúba sodródik az ország. A császári katonaság egységei nem mind álltak a forradalom oldalára: Arad erődtítményének kapuit Johann Berger várparancsnok bezáratta és a várost lövetni kezdte. A megalakuló önkéntes nemzetőrök nagyszalontai csapatával Arany

142 Érdemes összeolvasni Arany programját Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum* című értekezésével: BERZEVICZY 1809. Magyarul megjelent: BERZEVICZY 1979.

143 MÁRKI 1917: 129–130. Lásd Arany beszámolóját Petőfinek: „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. június 27.”, in AJÖM XV: 210–214.

144 Lásd SPIRA 1998: 299; Petőfi radikális körének kudarcához: KERÉNYI 2008: 364–393.

János is a vár alá vonult, két hetet töltött ott, majd – miután a képzetlen haderővel teljesen esélytelen volt egy várostrom – hazaengedték.¹⁴⁵ A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum őrzi Rozvány György (igen megrongálódott) festményét, amely a nemzetőr Aranyt ábrázolja: e képnek különös értéket ad, hogy egy kortárs szemtanúval pillanthatunk be a nemzetőr Arany világába.¹⁴⁶

A másodjegyzői fizetésétől eleső Arany augusztusban Pestre utazik, hogy a *Nép Barátja* utáni fizetését felvegye. Decemberben a feleségével együtt ismét Pesten van (ezúttal legalább egy váltót szerez Vas Gerebentől). Ekkor – a legrosszabb pillanatban – határozza el magát, hogy kormányzati állást szerez az új közigazgatásban. December 30-án Kossuth Lajos bejelenti, hogy a teljes kormányzat Debrecenbe költözik, s Arany oda már nem is kíséri el őket – inkább hazamegy Nagyszalontára. A tétlenség hónapjai következnek. Végül 1849 májusában – amikor úgy tűnik, a kormányzat tényleg és hosszabb távra Debrecenben ragadt – fogalmazói állásért folyamodik (s ezzel együtt véglegesen és hivatalosan lemond nagyszalontai jegyzői hivataláról).¹⁴⁷ A hivatali élet azonban már akadozik, ami azt jelenti, hogy Aranynak tennivalója alig akad.¹⁴⁸ Így aztán többnyire írókkal találkozik: Vörösmartyval, Sárosy Gyulával, Vachott Sándorral, Kuthy Lajossal, Bajza Józseffel, Jókai Mórral, Erdélyi Jánossal, Pálffy Alberttel, Vas Gerebennel, Lévy Józseffel.¹⁴⁹ Villámgyorsan megjelenteti a *Szabadság zengő hárfája* című, forradalmi nótákat tartalmazó füzetét.¹⁵⁰ Még egy utolsó kísérletet tesz egy – a maga ízlése szerinti – néplap elindítására Gondol Dániellel, de ez a terv már nem valósulhat meg.¹⁵¹ Július elejére már világossá válik, hogy az összeomlás elkerülhetetlen – Arany ismét hazatér Nagyszalontára. (Ercsey Sándor szerint Jókai, majd később Vörösmarty, Bajza és Vachott is Nagyszalonta felé menekültek, s megszálltak Aranyéknál, de ez nem valószínű.¹⁵²)

Voinovich Géza közölte Arany László egy feljegyzését, melyben arra emlékezik, ahogy apja tűzbe dobálja Kossuth-bankóit (a forradalmi kormányzat által

145 Lásd levelét erről: „Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. november 19.”, in AJÖM XV: 232–234. Arany aradi tartózkodásához – a korábbi szakirodalomból építkezve – összefoglalót ad: Ujj 2017: 11–26.

146 KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 14–15; 66 (3. tétel).

147 „Arany János Nagyszalonta város tanácsának, [Szalonta, 1849. május 21.]”, in AJÖM XV: 251. (A levél elveszett, tartalma csak kikövetkeztethető. Lásd AJÖM XIII: 463.)

148 „Arany János Arany Jánosné Ercsey Juliannának, Debrecen, 1849. május 31.”, in AJÖM XV: 256. (A levél elveszett, a részletet eredetileg közölte: VOINOVICH 1929: 236.)

149 Lásd VOINOVICH 1929: 235–237.

150 ARANY János 1849. Történetéről, kéziratáról lásd SZILÁGYI Márton 2018c.

151 VOINOVICH 1929: 244–246.

152 ERCSEY 1883: 49.

kibocsátott pénzeket), mivel később azokat már veszélyes volt tartani.¹⁵³ Arany hagyatékából mégis előbukkant három papírpénz.¹⁵⁴ Ezek szerint mégsem az összeset égette el: egy párat megőrzött emlékül. A Petőfitől kapott forradalmi ereklyék¹⁵⁵ mellett e pénzek is családi emléktárgyakká váltak utóbb. Feltűnő hát a forradalommal kapcsolatos tárgyak gazdagsága.

Arany a szabadságharc bukását nyilván nehezen élte meg érzelmileg. Ám ami a helyzetet súlyosbította, szintén nem csekélység: állás nélkül maradt, s korábbi állásai és tevékenysége miatt nem is remélhetett sokat az új kormányzattól. Ráadásul a publikálás lehetőségei is meglehetősen beszűkültek, s a Kisfaludy Társaság tevékenységét is felfüggesztették.¹⁵⁶ Arany régi hivatali főnökétől, az új adminisztrációban is szerepet vállaló Kenyeres János szolgabírótól kap írnoki állást. Ebből a helyzetből, mely morálisan is kétes helyzetbe hozta Aranyt,¹⁵⁷ Kovács János, egykori debreceni iskolatársa segítette ki. Kovács már 1847 óta nevelősködött a közeli Geszten, a Tisza családnál. Az ő közvetítésével hívta meg gróf Tisza Lajos Aranyt az ifjú Domokos mellé. Arany 1851 májusától fél éven át élt Geszten, miközben családja Nagyszalontán maradt. A geszti magánszolgálat három szempontból érdemel figyelmet. Egyfelől Arany vissza tudott térni karrierjének egy korábbi lehetőségéhez (tanárkodás), s ily módon ki tudta kerülni, hogy tovább kompromittálódjék politikailag. Másfelől Tisza Lajos Bihar megye adminisztrátora volt korábban, császári és királyi kamarás, aki 1848-ban önként mondott le pozíciójáról, s soha többé nem is tért vissza a politikába (csak fiai lépnek majd közpályára később). Így egy olyan emberhez állt be, aki nem állt a forradalom oldalára, hanem – a korabeli arisztokrácia több tagjához hasonlóan – visszavonult birtokaira, s aki – ugyanakkor – az udvar iránti lojalitását sem tagadta meg. S végül Arany ebben a helyzetben is komolyan vette feladatát: Tisza Domokossal, mint későbbi meghitt levelezésük tanúsítja, igazi meleg és atyai barátságot alakított ki. A tinédzser Tisza később elküldte Aranynak költői próbálkozásait, aki tanári módon javította verseinek esetlenségeit. Nem véletlen hát, hogy az ifjú, tüdőbajban elhunyt arisztokrata¹⁵⁸ verseinek posztumusz kiadására is Arany vállalkozott 1857-ben. A kötetet a kiállításban az Aranytól való elválás elégiájánál nyitottuk ki:

153 VOINOVICH 1929: 251.

154 MMAJ, DOS.122. (RÓZSAFALVI 2018: 220.)

155 TÖRÖK-ZEKE 2018: 78–80 (19–21. tétel). A forradalom emlékezetéhez lásd az egész fejezetet: uo., 73–84 (19–25. tétel).

156 Kerényi Ferenc összefoglalása: KERÉNYI 2005: 45–116.

157 Ennek megítéléséhez lásd még VÖLGYESI 2007: 21.

158 Tisza Domokos halálához lásd VOINOVICH 1931: 362–366.

Bucsú hangok.

(A. J.-hoz.)

Míg elválnál tőlem, a ki ugy szeretlek,
S gyermek, de hű szívvel atyámnak nevezlek,
(Életem reményi' jóltevő atyjának)
– Hallgasd bús szavát a bús fiu dalának!

Rövid volt az idő, melyet együtt éltem
Veled, de az alatt hosszúkat reméltem,
S e tündér remények, mint borostyán a fát,
Célukat, szeretve, te benned karolták.

Hidegnek tetszettem szemeidben, – érzem,
– Visszatartóztatott gyermekes szemérem,
De szerelmem ölelt szellem karjaival,
Szívem mélyén hintett forró csókjaival.

Elméssz! – s fájó szívem csak az emlékezet
Fél-kedves mezején találkozik veled.
Akkor is bánattal tűnsz csak majd elébe,
– Édes, keserű is a multak emléke!

Midőn távol innen zajgó barátidnak
Örülő sorai nyílt karral fogadnak
– Emlékezz meg arról, a ki szintugy szeret,
A ki mellől a sors oly messzire vetett.

Vagy midőn, bajodban enyhülést keresve,
Atyai nézésed esnék gyermekedre,
– Jusson eszedbe, hogy egy, a ki távol van,
Éltét adná, hogy ha részt vehetne abban.

– De elég! lantomnak bánatos panaszsa
Sietős utadat tovább ne halaszsa,
– Áldásom kövessen, áldásom kísérjen,
Áldásom, balsorsot soha ne ismérjen.¹⁵⁹

Nemcsak Tisza Domokos búcsúzott Arany Jánostól 1851-ben. Az Arany család véglegesen elköltözött Nagyszalontáról, s többé nem is tértek vissza.

(a nagykőrösi tanár)

Mentovich Ferenc 1851. október 8-án írott levelében kéri fel Aranyt, hogy legyen a Nagykőrösi Gimnázium tanára.¹⁶⁰ Egyúttal mellékeli a Nagykőrösi Református Egyháztanács hivatalos felkérő levelét.¹⁶¹ Október 10-éről datálva a Kecskeméti Református Egyháztanáctól is érkezik felkérés az ottani gimnáziumba.¹⁶² (Mind a két felkérő levél az Emlékmúzeumban található ma.) Az egybeesés nem pusztán véletlen: a református iskolák nem veszítették el szabad tanárválasztási jogukat, így a beszűkülő lehetőségek mellett szinte válogathattak a jobbnál jobb tanárokból. (Erdélyi János például a Sárospataki Kollégiumba vonult vissza ekkor.)¹⁶³ Ráadásul a két város, Nagykőrös és Kecskemét fejleszteni kívánta iskoláját, s egymással is versenyben álltak. Végül a nagykőrösi tanári kar összetétele döntött: Arany itt olyan közeget remélhetett, amely nemcsak anyagilag, de intellektuálisan is kiragadja őt elszigetelt helyzetéből.¹⁶⁴

A nagykőrösi tartózkodás idejéről három mozzanatot emel ki kiállításunk: a tanártársak ösztönző hatását, Arany tanári teljesítményét, s végül Arany nagykőrösi korszakának irodalmi termését.

Az a tabló, mely kiállításunkban szerepel, utólagos konstrukció. Hiszen nemcsak a Schrecker Ignác fényképe után Rohn Alajostól készített 1866-os Arany-metszet¹⁶⁵ mutat jóval idősebb férfit, mint aki valójában a gimnáziumban tanított, hanem a többiek esetén is a reprezentatív és elérhető képekből lehetett válogatni. Ez a tanári tabló tehát nem annyira azt mutatja meg, hogy milyenek voltak a professzorok, hanem hogy mivé váltak. Vessünk egy futó pillantást a képekre!¹⁶⁶ (Akit untat a karrierlexikonszerű összefoglalása, nyugodtan ugorja át ezt és a következő bekezdést!) *Warga János* (1804–1875) volt a nagykőrösi gimnázium újra-

¹⁶⁰ „Mentovich Ferenc Arany Jánosnak, Nagykőrös, 1851. október 8.”, in AJÖM XV: 390–391.

¹⁶¹ „Nagy-Kőrös város Ref. Egyháztanácsa Arany Jánosnak, Nagykőrös, 1851. október 8.”, in AJÖM XV: 391–392. Kézirata: MMAJ, Dos. 108. (RÓZSAFALVI 2018: 168.); Arany válaszáának fogalmazványa: MMAJ, Dos. 27. (RÓZSAFALVI 2018: 168.).

¹⁶² „A kecskeméti Ref. Egyház és iskola előjáróságától Mikó László Arany Jánosnak, Kecskemét, 1851. október 10.”, in AJÖM XV: 392–393. Kézirata: MMAJ, Dos. 109. (RÓZSAFALVI 2018: 168.)

¹⁶³ T. ERDÉLYI 2015: 311–321.

¹⁶⁴ BENKÓ 1897; NOVÁK 1982a: 85–134. A nagykőrösi Arany-hagyaték gazdag bemutatása: MÉSZÁROS 2017.

¹⁶⁵ KASZAP-ÁSZTALOS-SIDÓ 2018: 73 (27. tétel).

¹⁶⁶ A tanári kar kimerítő elemzése: TÖRÖS 1982. Az életrajzi adatok forrását többnyire innen vettem, a kiegészítő adataim forrását esetenként jelölöm.

alapítója. Sárospatakon végzett, majd 1833-ban került a nagykőrösi gimnáziumba (akkor még líceumba), ahol kisebb megszakításokkal húsz esztendőn keresztül szolgált. 1835-ben lett a Magyar Tudós Társaság levelező tagja.¹⁶⁷ *Jánosi Ferenc* (1819–1879) Nagyenyeden végzett teológiát és jogot, majd német peregrinációja során a természettudományokban, elsősorban a kémiában mélyedt el. A szabadságharc után Törökországba menekült, s onnan visszatérve lett a Nagykőrösi Gimnázium tanára. 1850 és 1853 között volt itt, majd Pestre távozott, ahol újságíró és az *Országos Törvénytár* szerkesztője lett.¹⁶⁸ *Mentovich Ferenc* (1819–1879), aki Aranyt is a gimnáziumba csalta, Nagyenyeden Jánosi kollégiumi társa volt. Ő is tett egy hosszabb tanulmányutat német nyelvterületen. 1850-ben lett a gimnázium tanára, ahol 1856-ig maradt. Innen Marosvásárhelyre ment, az ottani református gimnáziumba, melynek hamarosan igazgatója is lett.¹⁶⁹ *Weiss János* (1818–1869) a német nyelv, majd 1856 után a természettan tanára volt. Eperjesen végzett, majd német egyetemeken tanult. Róla nem sokkal tudunk többet. (Végre egy szürke eminenciása a pedagógiának...) ¹⁷⁰ *Szász Károly* (1829–1905) a tanári kar legfiatalabb tagja, már régóta Arany és Petőfi híve (idéztük is korábban egy versét ezzel kapcsolatban). Arany későbbi baráti körének (Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor) ő már az 1840-es évek végén tagja. Apja Nagyenyeden tanította Jánosit és Mentovichot. 1851-ben Arannyal együtt érkezett, s a mennyiségtant tanította Nagykőrösön. Két évvel később távozott. 1858-ban levelező, 1869-ben rendes tagja az Akadémiának, ott vezetőségi tag, amiként a Kisfaludy Társaságban is. Időközben egyházi karrierjét is építette: 1884-től a dunamelléki egyházkerület püspöke.¹⁷¹ *Kiss Lajos* (1813–1867) a Debreceni Református Kollégiumba járt, ahol korábban apja rajztanár volt, majd ő is német peregrinációt járt. 1851 és 1859 között volt a Nagykőrösi Gimnázium latin- és történelemtanára, utána tanfelügyelőként folytatta pályáját.¹⁷² *Csikay Imre* (1820–1892) Kecskeméten végezte tanulmányait, majd Bécsben tanult tovább. Őt Kecskemétről csábította el Nagykőrös 1851-ben, ahol 1856-ig maradt a teológia tanára. Utóbb Dunavécsén lett lelkész.¹⁷³ *Ács Zsigmond* (1824–1898) Kecskeméten végzett, majd ott tanított görögöt, latint, hébert és exegesist. Onnan csábította át a Nagykőrösi Gimnázium 1852-ben a görög tanítására. 1855-ig maradt, utóbb több helyen lekipásztor (Foktő, Laskó [Lug, Horvát-

167 SZINNYEI XIV: 1427–1431; AJÖM XVI: 1226.

168 SZINNYEI V: 398–401; AJÖM XVI: 1169.

169 SZINNYEI VIII: 1087–1090; AJÖM XVI: 1183.

170 AJÖM VI: 24; AJÖM XVI: 1226.

171 SZINNYEI XIII: 427–437; AJÖM XVI: 1198–1199.

172 SZINNYEI VI: 364–365; AJÖM XVI: 1175.

173 SZINNYEI II: 352–353; AJÖM XVI: 1145.

ország]).¹⁷⁴ És végül *Móricz Sándor* (1820–1882) volt az, aki leginkább kompromittálódott a szabadságharc alatt. Ő ugyanis professzionális katona volt, aki 1849. augusztus 6-án a zsigó (Jibou, Románia) szorosnál tette le a fegyvert, majd bebörtönözték. 1852-ben szabadult, majd hét éven keresztül a Nagykőrösi Gimnázium rajz- és számtantanára. Csak a kiegyezés után folytathatta katonai karrierjét, egy rövid ideig a Ludovika igazgatója is volt.¹⁷⁵

Azért volt érdemes egymás mellé tenni e karrierek történetét, mert ennek alapján kirajzolódhat egy minta, s tanulságos, hogy Arany ebbe miként illik vagy nem illik bele. Ha ide vesszük a tablón nem szereplő, de később érkezett tanárokat, e kép még pontosabban felrajzolható. A teljesség igénye nélkül folytatva a sort: *Szilágyi Sándor* (1827–1899) Kolozsvárott (Cluj-Napoca, Románia) tanult, hivatali pályát indított el (eddig Arany karriermintáját követte), majd a forradalom után Pestre költözött, s megpróbált az új intézményrendszerben helyet találni (itt már bátrabb Aranynál). Az 1850-es években ő dolgozott a legaktívabban sajtóvállalkozásaival (*Magyar Emléklapok*, *Pesti Röpirvek*) a forradalom emlékezetének fenntartásán. 1853 és 1867 volt a Nagykőrösi Gimnázium földrajz- és történelemtanára. 1857-től az Akadémia levelező, 1873-tól rendes tagja. Nagykőrös után a Magyar Történelmi Társulat elnökeként kifejtett tevékenysége (a *Századok* folyóirat alapítása) érdemel szót.¹⁷⁶ *Ballagi Károly* (1824–1888) Debrecenben tanult, majd a pesti egyetemen jogot végzett. A szabadságharc alatt nemzetőrként vett részt Buda visszafoglalásában, ahol megsebesült. 1852-től Kecskeméten tanár, majd innen érkezik 1856-ban Nagykőrösre, ahol német nyelvet oktat. Ő 1869-ig maradt. Utóbb tanfelügyelő, királyi tanácsos.¹⁷⁷ *Salamon Ferenc* (1825–1892) Nagyenyeden id. Szász Károly tanítványa. Őt is a forradalom hozza Pestre, részt vett a csatákban, meg is sérült. 1854-ben lett a Nagykőrösi Gimnázium tanára, de csak rövid időre: forradalmi múltja miatt nem ment át a tanárképesítési eljárás. Újságíró, szépíró, az ún. irodalmi Deák-párt meghatározó tagja. 1859-től levelező, 1871-től rendes tag az Akadémián, a Kisfaludy Társaság tagja.¹⁷⁸ *Szabó Károly* (1824–1890) Debrecenben tanult, majd Késmárkon (Kežmarok, Szlovákia) folytatott jogi tanulmányokat. Fiumében tengerésznek készült, majd nemzetőrként több csatát megjárta 1849-ben. A szabadságharc bukása után a Teleki család levéltárát rendezte. 1855-ben érkezett Nagykőrösre, ahol 1859-ig maradt a görög nyelv tanára. 1858-tól levelező, 1871-től rendes tagja az Akadémiának. 1859-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárnoka,

¹⁷⁴ SZINNYEI I: 52–53; AJÖM XVI: 1129.

¹⁷⁵ ÜMÉL IV: 856.

¹⁷⁶ SZINNYEI XIII: 911–921; AJÖM XVI: 1208.

¹⁷⁷ SZINNYEI I: 436–437; AJÖM XVI: 1133–1134.

¹⁷⁸ SZINNYEI XII: 58–68; AJÖM XVI: 1195.

majd a kolozsvári egyetem tanára, rövid ideig rektora.¹⁷⁹ *Lengyel Dániel* (1815–1884) Kolozsvárott tanult (ahol apja bölceleti professzor volt), majd Pesten végzett orvosként, Világosnál (Sírja, Románia) érte a fegyverletétel mint őrnagy törzsorvost, utána orvosként tovább dolgozhatott. 1854-ben érkezett Nagykovácsi Gimnáziumba, ahol természettant és németet tanított, több természettudományi és orvosi társaság tagja, utóbb a fehértemplomi (Bela Crkva, Szerbia) főgimnázium igazgatója.¹⁸⁰ A görögkeleti vallású *Tomori Anasztáz* (1824–1894) Pesten tanult mérnök volt. 1853-ban hívták meg a mennyiségtan tanárának Nagykovácsra, ahol 1854-ig maradt. Hatalmas vagyont örökölt, s később az irodalom és kultúra bőkezű mecénása volt (például ő támogatta az Arany által szerkesztett Shakespeare-összkiadást, melyről még lesz szó).¹⁸¹ *Losonczy László* (1812–1879) Kecskeméten tanult filozófiát, majd felsőbb osztályba már Debrecenbe járt, ahol jogot és teológiát is végzett. Debrecenben a poétikai osztályt vitte egy ideig, később diétai fogalmazó lett Bihar megye követi mellett. 1849-től tanított latint és magyar irodalmat Kecskeméten, majd 1853-ban Nagykovácsra őt is átcsőbította. 1870-ben elborult az elméje.¹⁸²

Feltűnő, hogy a tanárok egy nemzedék tagjai: azé a nemzedéké, amely tagjainak induló karrierjét törte ketté a forradalom és a nyomában kibontakozó háború. A tanári kar tagjai különböző mértékben ugyan, de mindnyájan érintve voltak a szabadságharcban. Az akkori hivatali pálya és értelmiségi tevékenységek azonban nehezen is lettek volna elkerülhetőek (mindössze egy tanár volt, aki hivatásos katona volt, néhányan nemzetőrnek álltak). Ebbe a mintába Arany tökéletesen beleillik – láttuk, hogy Arany útja is bizonyos értelemben kényszerpályán mozgott, s feltehetően tanártársai is hasonlóképpen jártak. Figyelemre méltó, hogy többségük a szabadságharc bukása után rövid időre magánnevelőséget is vállalt. Mindnyájan több nyelvet beszélő, világjárta emberek voltak. S ebben különbözött tőlük Arany János pályája: hiszen Arany – tudjuk – autodidakta módon magától tanult meg több nyelven, s nem állt módjában külföldi tanulmányutakat tenni. Sőt, Arany voltaképpen az iskolát sem fejezte be, s annak ellenére futott be előbb hivatalnok, majd tanári karriert, hogy ezekre képesítéssel nem is rendelkezett. Mindenesetre e pályák kimenete is mintha konvergálna: amikor a nemzedék tagjai végre ismét kaptak némi mozgásteret, a tudományos intézményrendszer kulcspozícióit szerezték meg az egyetemeken, az Akadémián és egyéb intézményekben. E tekintetben – hamarosan látni fogjuk – Arany is követi a min-

179 SZINNYEI XIII: 237–241; AJÖM XVI: 1197.

180 SZINNYEI VII: 1055–1056; AJÖM XVI: 1178.

181 SZINNYEI XIV: 285–286; AJÖM XVI: 1214–1215.

182 SZINNYEI VII: 1417–1419; AJÖM XVI: 1180.

tát, bár – már itt hozzáteszem – az általa birtokolt pozíciók messze kiemelik még ebből az erősnek mondható mezőnyből is.

Arany számára inspiráló lehetett e közeg mind társasági, mind pedagógiai szempontból. Előbbire bizonyítéku Aranyinak a Tarjányi Esztertől parodisztikusnak nevezett hagyományhoz való kapcsolódása lehet a példánk.¹⁸³ A társas szórakozás lenyomatai azok az alkalmi költemények, melyek a tanártársakhoz szólhattak,¹⁸⁴ illetve az ekkor rajzolt, csak belső körben terjesztett élclapok. (Az Arany által rajzolt ún. *Contra Charivari*, melyet a költő Mentovich Ferenc élclapjának ellenpárjaként írt és rajzolt, a 19. század végén még megvolt az ELTE Egyetemi Könyvtárban Budapesten, ma azonban lappang.)¹⁸⁵ Bár utóbb a pesti társasélet gazdagsága jóval felülmúlta a nagykőrösi éveket, érdemes számításba venni azt is, hogy Arany esetében ezen intellektuális szórakozási formák közvetlen környezetében mindenképpen lehetőségeinek gazdagodását jelentették.

Arany – láttuk már korábban is – lelkiismeretes pedagógus volt. Nemcsak a tanártársak közössége volt közege ekkor, hanem magától értetődően diákjai is.¹⁸⁶ Az oktatás rendjét ekkoriban az osztrák állami terv, *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* szabályozta.¹⁸⁷ Ez az oktatási szabályozás tette lehetővé a protestáns iskolarendszeren belül a hangsúlyok áttételét, s így közvetve Nagykovács felemelkedését is, amennyiben az egységesen nyolc osztályossá tett rendszer ún. főgimnáziumok létrehozását eredményezte. (Megjegyzem, a korábbi partikularendszert ez az intézkedés voltaképpen megszüntette, s ez a nagy-szalontai négyosztályos algimnáziumot is elszakította Debrecentől.) A tanárok, akiknek igazolniuk kellett alkalmasságukat,¹⁸⁸ általában tizennyolc órát tanítottak. Mindenkinek volt egy fő tárgya, de egyéb tárgyak oktatásában is részt vehettek. (Ezért is láthattuk fentebb, hogy az iskola több tudományokban jártas tanárokat alkalmazott.) Arany a felsőbb osztályokban tanított magyar irodalmat, de oktatott latint és görögöt is.¹⁸⁹ Tanári lelkiismeretességét nemcsak az egykori diákok emlékezései (melyek akár Arany kultuszának is betudhatók), hanem az általa ja-

183 TARJÁNYI 2013.

184 Ezekről lásd SZILÁGYI Márton 2017a: 31–41.

185 KASZAP-ASZTALOS 2018: 378–379.

186 A tanítványok listáját lásd AJÖM XIII: 514–519.

187 Név nélkül 1849.

188 Arany öngazolását először közölte (a tanártársakéval együtt!): BENKÓ 1908: 24–28. Az öngazolást kiadta még: „A Cs. Kir. Tanhatóságához”, in AJÖM XIII: 102–103; „[Életrajzi pótlás]”, in AJÖM XIII: 104–106.

189 BENKÓ 1897: passim., VOINOVICH 1931: 264.

vített dolgozatok és szépirodalmi szövegek is mutatják.¹⁹⁰ Arany 1858-ban Lévy Józsefnek írja le módszerét, aki ekkor Miskolcon tanár:

Kérdéseidet a mi illeti: a magyar nyelvet tanítom a 4 felső osztályban. Az ötödikben verstant és iránytant gyakorolnak. Semmi §-ok, semmi szabály nem taníttatik. Veszem az olvasókönyvet: egyik órán (két óra egy héten) verset, másikon prózát olvasatok. A vers olvasáskor figyelmezzünk a formára: mérték, rím versalakok mind így gyakoroltatnak be. A mértékes versek begyakorlása tekintetéből egyet-egyet minden (: az olv. könyvben előforduló:) alakból könyv nélkülölznek is. Így jobban megragad. Fenszóval scandálják az osztály előtt. De hogy szajkó beszédhez ne szokjanak: ugyanazon darabot szavalva is felmondják. – Különben, 2 hetenkint szaval is 3–4 fiú, általa választott, de nekem előre bemutatott darabot. Szinte két hetenkint irnak otthon. Versre is adok fel tárgyat, buzdítom őket, de nem kényszeríték senkit, hogy verset írjon. Nem akarom bottal verni ki belőlök az isteni lángot. Nehány így is akad, és legalább a formákat ügyesen kezeli.¹⁹¹

Ezek szerint az olvasókönyvvel (ami valószínűleg Toldy Ferenc *Magyar Chrestomathiája*)¹⁹² elégedetlen, ezért Szilágyi Sándorral saját gyűjtemény kiadására készülnek.¹⁹³ Le is szerződnek Heckenast Gusztávval, de végül nem kapnak engedélyt a megjelentetésére.¹⁹⁴

Aranynak VII. osztályban kellett irodalomtörténetet és általános esztétikai ismereteket oktatnia. Nyilván a maga számára is lehetőséget teremtett a feladat: összegezhette és újragondolhatta elvi alapállását mind a történeti hagyományra, mind az esztétikai kivitelezésre nézvést. A filológiai bizonytalanságok mellett is felbecsülhetetlen az anyag, mely ránk maradt. Az irodalomtörténeti előadásokat a 20. század elején Pap Károly gyűjtötte össze még az egykori tanítványoktól, néhány szórványos posztumusz publikációból¹⁹⁵ és Aranytól származó eredeti kéz-

¹⁹⁰ Ezeknek kiadása: AJÖM XIII: 122–203.

¹⁹¹ „Arany János Lévy Józsefnek, Nagykovács, 1858. február 24.”, in AJÖM XVII: 159–162, 159.

¹⁹² VOINOVICH 1931: 266. A Toldy-féle olvasókönyv: TOLDY 1853a–b.

¹⁹³ Erről lásd Szilágyi Sándor saját emlékeztetését: SZILÁGYI Sándor, „Arany János tanári pályája”, *Fővárosi Lapok* 19, 266. sz. (1882. november 19.): 1656–1657.

¹⁹⁴ Kézirata, melyben magyarázatokat is illesztettek a szövegek mellé, a Voinovich-villában semmisült meg, előszavát Szilágyi Sándor adta ki Arany halála után egy másik, azóta lappangó kéziratból. VOINOVICH 1931: 267; SZILÁGYI Sándor, „Arany János tanári pályája” (AJÖM X: 443–445).

¹⁹⁵ Például: „Arany János kortársairól”, *Nemzet* 1, 54. sz. (1882. október 23., reggeli kiadás): [6.]; BENKÓ 1897: 73–75.

iratos forrásokból,¹⁹⁶ s rakta össze kis könyvecskéjében.¹⁹⁷ Pap három tanítványtól (Márton Andrástól, Szüle Ferentől és Losonczy Lászlótól)¹⁹⁸ gyűjtött be jegyzeteket, s ebből kompilálta művét – forrásai azóta elkallódtak. A másik mű, a *Széptani jegyzetek* közel sem biztos filológiai alapokon álló szövege pedig csak 1934-ben jelent meg először (szintén Pap Károlytól).¹⁹⁹ Ez a szöveg is kompiláció: Pap Márton András jegyzetét vette alapul, mellette Szakács Lajos és Bakos János egykori tanítványok szövegeit látta, illetve Aranyak ekkor még Voinovichnál meglévő kézirat töredékét. Figyelemre méltó az is, hogy Arany műve kéziratok másolatokban már ismert volt: Pap tud legalább három ilyenről (Négyesy Lászlónál, Liszka Nándornál és Beöthy Zsoltnál is volt példány).²⁰⁰ Az utókor továbbra is szórványokra volt utalva, amikor Arany esztétikai és irodalomtörténeti nézeteit kívánta összegezni. Ráadásul a kritikai kiadásban előbb jelentek meg maguk a törzsszövegek (a X. kötetben), mintsem feldolgozták volna az ezzel kapcsolatos iratanyagot (a XIII. kötetben) – s a kettő összerendezése mind a mai napig nem történt meg. Ráadásul a XIII. kötetben Dánielisz Endre csak a nagyszalontai jegyzőség iratait adta ki, pedig a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum is gyűjtött az egykori nagykorösi diákoktól anyagokat.

Arany, amikor elhagyta a Nagykorösi Gimnáziumot, irodalomtörténeti kéziratait Szilágyi Sándornak hagyta (nyilván azért, hogy utódja felhasználhassa azt). Innen jelent meg néhány részlet, majd a kézirat egy darabja az ELTE Egyetemi Könyvtárába került Budapesten. A Pap által használt, diákoktól származó kéziratok szintűgy elkallódtak. Ezért van óriási jelentősége, hogy a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum őriz három kéziratot töredéket is a műből. Mindegyik kétségtelenül eredeti, tanórai munka – s mindegyik hitelesíti a Paptól kiadott, s utóbb a kritikai kiadásba is felvett szöveget. Az egyik lejegyző Szilády Mór volt. Róla szinte semmit sem tudunk. A kritikai kiadás szerint Szilády Áron és János öccse volt.²⁰¹ Jogot tanult a pesti egyetemen a Nagykorösi Gimnázium

196 Szilágyi Sándor hagyatékából került az ELTE Egyetemi Könyvtár birtokába egy kézirat töredék (jelzete: ELTE EK, H83). Lásd AJÖM X: 629–631.

197 ARANY János 1911. A kritikai kiadás – tehát filológiailag meglehetősen bizonytalan – változata: AJÖM X: 446–531.

198 Utóbbi a névazonosság miatt gyanús, hogy a tanártárs Losonczy László fia lehetett.

199 PAP Károly 1934.

200 Lásd PAP Károly 1934a: 25. Négyesy és Beöthy irodalomtörténészek voltak, Liszka a Debreceni Kollégium tanára.

201 AJÖM XIII: 517. A három fivér közül Szilády Áron (1837–1922) munkássága már előkerült az előző fejezetben: ő rendezte sajtó alá Ilosvai Selymes Péter *Toldiját*. Nagykorösi tanulmányai után teológiát hallgatott Debrecenben, majd Törökországban és Kis-Ázsiában keleti nyelveket tanulmányozott. Halasi (ma: Kiskunhalas) lelkész, közben országgyűlési képviselő (1865–1878),

után,²⁰² majd hazaköltözött Halasra (ma: Kiskunhalas).²⁰³ 1879-ben halt meg.²⁰⁴ A másik lejegyzőnk, Hajnal Albert (1841–1915 vagy utána) édesapját, Hajnal Ábel (1802–1882) békési református lelkészt Aranyék szegéről-végről ismerték. Így kerülhetett Albert Aranyékhoz kosztos diáknak, amikor VII. éves diák volt Nagykőrösön 1856–1857-ben. Hajnal utóbb orvosi egyetemet végzett, számos helyen szolgált, végül Ókígyóson (ma: Szabadkígyós) települt le, és Békés megye főorvosa lett. 1908-ban ő szervezte az ötvenéves osztálytalálkozót,²⁰⁵ 1914-ben megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.²⁰⁶ Halálának pontos időpontja nem ismert.²⁰⁷ Hajnal aktívan ápolta Arany János emlékét: Benkó Imre ötvenlapnyi emlékezőst kapott tőle, melynek anyagát beépítette iskolatörténeti monográfiájába.²⁰⁸

A három kézirat összetétele a következő. Szilády Mór első lejegyzésének hátulján a következőt olvashatjuk: „Tekintetes Arany János úr alatt írta Szilády Mór 859 junius 20^{dikán} VII. osztály”. A kézirat az elejéről indítja az irodalomtörténetet, a *Második szakasz* 13. §-ig jut, amely a 8. lap versóján váratlanul félbeszakad. A 9. lap már a Harmadik szakasz közepén jár, az újraindult számozás szerint a 14. § felénél indul újra, s eljut egészen a 23. § végéig (a 24. § már hiányzik). Ezenkívül még az első szakasz 27. §-a van egy kisebb méretű papírlapon betoldva a füzetbe. Szilády Mór második lejegyzése 1860-ból való. Ez a kézirati egység tartalmazza az irodalomtörténet *Negyedik szakaszát*, azaz a „legújabb kor” irodalomtörténetét. Szilády a befejezés dátumát a kézirat végére jegyezte: 1860. július 30.²⁰⁹ Hajnal Albert jegyzete korábban készülhetett, hiszen ő VII. osztályba az 1856/57-es tanévben járt, s ha ez a jegyzet feltehetően a VIII. évfolyamon készült is, min-

a Dunamelléki Református Egyházkerület főjegyzője. 1861-től levelező, 1876-tól rendes tagja az Akadémiának, 1867-től a Kisfaludy Társaság tagja. Arannyal tehát volt alkalma a későbbiekben is találkozni. Szilády János (1840–1890) költői tehetségéhez Arany nagy reményeket fűzött. A teológiát Pesten végezte, majd egy pár év párizsi tartózkodás után lelkészi pályára állt. Verse iskolai pályája után nem ismert.

202 Két nyomtatott listában is szerepel a neve. Ezek szerint 1863-ban iratkozott be, ami azt jelenti, hogy a gimnázium és az egyetem között valahol máshol járt (talán teológiát tanult): név nélkül 1864: 26; név nélkül 1867: 29.

203 Lásd például az alábbi hírt, amikor a szabadkai ügyvédi kamarából a budapestibe lépnek át a halasi ügyvédek: *A Hon* 15, 231. sz. (1877. szeptember 6.): [2.]

204 Lásd *Budapesti Közlöny* 13, 114. sz. (1879. május 16.): 3847.

205 Ehhez hirdetést adott fel: *Budapesti Hírlap* 28, 129. sz. (1908. május 29.): 8.

206 Erről lásd *Budapesti Közlöny* 48, 160. sz. (1914. július 16.): 1.

207 Az utolsó általam talált sajtóhír, ahol előfordul a neve: „Adakozás”, *Budapesti Hírlap* 35, 134. sz. (1915. május 15.): 12. Még az 1917-es tisztí címtár is hozza a nevét, bár ők nem feltétlenül értesülhettek esetleges elhalálzásáról: név nélkül 1917.

208 BANNER 1970. Idézi: AJÖM XVI: 1162.

209 Mind a két kézirat: MMAJ, Dos. 119. (RÓZSAFALVI 2018: 219.)

denképpen megelőzte Sziládyét. Az ő jegyzete a Második szakasz Harmadik időszakával és a 23. §-sal indul, s innen jut el egészen a szöveg végéig.²¹⁰

A *Széptani jegyzetek*ből szintén csak kézirat töredékek maradtak fenn. Szél Farkas hagyatékából került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába az a kéziratvariáns, amely a szöveg elsődleges kidolgozását tartalmazza.²¹¹ A szöveg egy jelentős részének autográfja a Voinovich-villában semmisült meg,²¹² s a Darnay Kálmán magánmúzeumából egy töredék a Petőfi Irodalmi Múzeumba került a második világháború után (ez az 1–7. §-okat tartalmazza).²¹³ Lényegében tehát itt is Pap Károly kiadására kellene hagyatkoznunk – ha nem maradt volna fenn egy másolati példány Hajnal Albert hagyatékából. Ez a kézirat jellegét tekintve is más, mint Hajnal másik, irodalomtörténeti lejegyzése, jóval később született tisztázata, s a kéz olyannyira eltér a diák Hajnalétól, hogy abban sem lehetünk bizonyosak, hogy ő maga másolta át.²¹⁴ Azonban a kézirat forrásának eredetiségében nincs okunk kételkedni. Összevetvén a változatokat, elmondható, hogy Hajnal kézírata csak a szöveg nagyobb első egységét fogja át – nem tudni, hogy megvolt-e valaha a folytatás. Pap Károlyéval rokon (az autográf töredékből hiányzó egyik bekezdés mind a kettejükénél megvan), apróságokban viszont inkább Arany autográfjára mutat. Mindez azt sejteti, hogy az összövegük lehetett egy közös, egységes kidolgozás.

E kéziratok finom tartalmi vizsgálata textológiai kihívás, melyet itt és most nem fogunk elvégezni, de már előzetesen is levonhatunk néhány hevenyészett következtetést. Egyfelől úgy tűnik, hogy Arany tankönyv híján írni kényszerült egy jegyzetet, melyet diákjainak nem felolvasott, hanem másolásra átadott. A kéziratok ugyanis inkább másolási, mint diktálási hibákat tartalmaznak. Az a tény, hogy Pap Károly több diák anyagából tulajdonképpen ugyanazt a szöveget gyűjtötte be, s ezek ma ismert kézirat variánsai is szinte egyezőek, arra utal, hogy egyetlen összövegből másolták őket. Másfelől feljegyzésre méltó tény, hogy mily sokan eltették e jegyzeteket. Ha belegondolunk, akkor nincs is ebben semmi meglepő, hiszen Arany már életében kultikus figura volt, s a diákok nyilván tudták értékelni, hogy ki a tanáruk. S végül a *Széptani jegyzetek*, egy összefüggő esztétika összeállítása olyannyira egyedi Arany pályáján, hogy a másolatokról az utókorban újabb másolatok készültek.

210 Kézirata: MMAJ, Dos. 107. (RÓZSAFALVI 2018: 219.)

211 Közli: „Széptani előismeretek”, in AJÖM X: 635–658. Kézirata 1962-ben még megvolt, az 1982-es, Sáfrán Györgyitől összeállított katalógus azonban már nem tartalmazza: SÁFRÁN 1982.

212 Létezéséről adat: VOINOVICH 1931: 274–275.

213 PIM Kt., V. 4713/46

214 MMAJ, Dos. 335. (RÓZSAFALVI 2018: 219. – Egybevonja a másik Hajnaltól való kézirattal.)

Arany irodalomtörténete – miként a szakirodalom is rámutatott – nagyrészt Toldy Ferenc munkáit követi végig.²¹⁵ Persze az már más kérdés, hogy a saját olvasókönyvet szerkesztő Arany miként illusztrálta szövegekkel ezt az irodalomtörténeti ívet. S másrészt az is figyelemre méltó, hogy túl is fut időben Toldy irodalomtörténetén. Annak idején Toldy Ferenc is a saját generációjához vezette el az irodalomtörténet fonalát, s ilyen értelemben Arany is a követője: ő is saját nemzedékéig látja a történetet. Ennek az új történetnek a kulcsfigurája magától értetődően Petőfi Sándor lett. Arany első ízben foglalta össze Petőfi életrajzát (ebben cáfolta például, hogy Petőfi tanulatlan lett volna), s a „legújabb iskola” legfontosabb eredményét abban látta, hogy Petőfi képesnek mutatkozott „nemzeti-népszerű”-nek lenni:

Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik. Az új iskola emberei megrótták pongyolaságát s néhol még aljasságot is vetének szemére. Ami az elsőt illeti: igaz, hogy Petőfi nem törődött kicsinységekkel és sehol a tartalmat a formának fel nem áldozta, de épen ezáltal megóvta líráját az egyhangúságtól, mert szigorú mérték helyett magyar ritmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekelteni. Az aljasságot illetőleg: Petőfinél az eszme sohasem aljas, ha egy-két kifejezése a szokottnál erősebb is, azokat ott használja, hol általuk a jellemzés teljesebb lesz. Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármily szép költeményekkel gazdagítja az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, mely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak, de a Petőfi által megérintett húr, egyszersmind magyar szívnek legbensőbb húrja, s kétségkívül nincs költőnk, ki a *nemzeti* nevet annyira megérdemelné, mint ő. Az újabb líra nagyrésze őt vette előképül, de többnyire külsőségeit majmolja, a nélkül, hogy szellemét bírná.²¹⁶

Nem véletlen, hogy a *Honnan és hová?* kiállításban éppen itt nyitottuk ki és helyeztük el egy vitrinben Szilády Mór másolatát. Arany nem írja radikálisan újra vagy át Toldy elbeszélését – csak továbbírja. S ebben két mozzanatot mindenképpen érdemes rögzíteni. Egyfelől azt, hogy a Vörösmarty és Garay nevével fémjelzett „új iskola” itt egy másik iskolával szembesíttetik. Arany követi Toldy nemzedéki elbeszélését, s voltaképpen ugyanazt teszi, mint amit Toldy tett az előzményekkel:

215 Lásd PAP Károly 1911: 22–23. Maga Arany is írja Gyulainak: „Az irod. történetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldi [!] igen rövid extractusa, nincs miért elküldenem.” „Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1858. december 22.”, in AJÖM XVII: 259–262, 262.

216 ARANY JÁNOS, „A magyar irodalom története rövid kivonatban”, in AJÖM X: 446–531, 522–523.

Toldy a 18. századot nevezte meg „nemzetietlen kor”-ként, Arany Vörösmartyékat fogja azzal jellemezni, hogy „némi idegenszerű” volt költészetükben.²¹⁷ Másfelől Arany valamiféle organikuságot tulajdonít Petőfinek, amely mind az idegenszerű újaktól, mind a céltalan aljasságtól és nyersességtől távol áll. Ily módon saját népi programjának megalapozásaként is olvashatóak e sorok.

A *Széptani jegyzetek* elvont szinten tesz kísérletet arra, hogy esztétikailag is kifejtse álláspontját. Nemrégiben Balogh Piroska nagyszerű tanulmányban mutatta be, hogy Arany mily eredeti módon használta fel forrásait (elsősorban Greguss Ágost esztétikáját és az általa is közvetített esztétikai hagyományt), hogy végül rámutasson egy olyan elemre, mely Aranyt egyedíti az esztétikatörténeti hagyományon belül. Arany így ír a *Széptani jegyzetek*ben:

Azon tehetségünk, mely által a tárgyak szépségét, mintegy ösztönszerűleg megérezzük, *izlésnek* mondatik. Az izlés kisebb nagyobb mértékben minden embernek veleszületett tulajdona; de tanulmány és szép tárgyak összehasonlítása által fejlik ki. Ha izlésünket annyira kifejtettük, hogy nem csak megérezzük a szépet, de az okát is adhatjuk, miért szép s a szép tárgyak közt éles megkülönböztetést tehetünk, akkor izlésünk már *ítészetté* (kritika) magasult.²¹⁸

Balogh kommentárja szerint azzal, hogy Arany itt unikális módon összekapcsolja egymással az esztétikaelméletet és a kritikai gondolkodást, egyrészt „hermeneutikai eszközt ad a diákok kezébe”, másrészt az esztétika nála eszköze annak is, hogy kritikát generáljon.²¹⁹ Ezáltal az elvont elmélet gyakorlati irányba mozdul el. Ez részben pedagógiai cél is lehetett (a kritikai szellem nevelése), részben viszont része annak a programnak is, amelynek legjelesebb megvalósítóját Arany Petőfiben látta. Ha ugyanis ebből a perspektívából olvassuk a *Széptani jegyzetek* további részleteit, még akár a művészeti szép klasszikusnak tetsző meghatározása is sajátos fénytörésbe kerülhet. Például a benső formának a műfajok által megszabott szabályait az eszme mindig tekintetbe veszi, s ilyenformán Arany eszme és forma hegeli dialektikáját mondja fel, ugyanakkor az idommal (külső és belső formával) való egyesítés létrejöttét már csak a spontán vagy tudatos értelmezés képes észlelni – így szükségszerűen az ítésetre utalt. Talán merésznek tűnik, mégis megfontolásra ajánlom az összefüggést: Arany a praktikus kritikai gondol-

217 Lásd VADERNA 2017: 18–47.

218 ARANY János, „Széptani jegyzetek”, in AJÖM X: 532–565, 533.

219 BALOGH 2018: 27.

kodást és a népiesség organikus költői hangját egyazon művészeti paradigma részeként láthatta és tanította.

A nagykőrösi évek olyan intellektuális közeget jelentettek Arany számára, ahol alkotói pályája is új irányt vehetett. Az ekkor átgondolt esztétikai szabályok (melyeket aztán egész életében megejtő következetességgel képviselt kritikai normában is),²²⁰ szinte követelték a művészt, aki a szépség megtestesülését, saját költészetét adja például diákjai kezébe. A nagykőrösi évek lírai termése mégis a csalódásé. Egy csalódott nemzedék hangja, mely valaminek a végét érzi, s új hangot keres a modernitás tapasztalatainak kifejezésére. A nagykőrösi évek lírájában a régi költői hagyományok elégtelennek bizonyulnak a helyzet leírására, a szabadságharc bukásának történelmi traumáját magyarázandó születik meg. Az az allegorikus beszédmód, illetve az az olvasói elvárás, amely (függetlenül attól, hogy erre az irodalmi szövegek szolgáltattak-e bármilyen kapaszkodót) szinte bárhol képes volt történelmi példázatokot észlelni, ugyanakkor nem volt kielégítő Arany számára. Ezért is kísérletezik lírájában folyamatosan új formákkal – s miközben a csalódottság hangját keresi, maga is csalódott marad.

A világoosi fegyverletétel után a magyar irodalomban kevésbé a poétikai formák, mint az olvasói szokások és a professzionális irodalomértés átalakulása következett be. Egyfelől létrejött egy olvasási mód, mely érzékelhetően csak a nemzeti bárd szerepét tartotta elképzelhetőnek a költészet számára,²²¹ s még a más szerepekben megfogalmazott lírai darabokat is a magyar nemzeti sorskérdéseket tárgyaló allegóriaként olvasta.²²² Arany, akire Petőfi eltűnése után e szerepvállalásának kötelessége nehezült, nem igazán érezte magát jól e szerepben. Költészetének korabeli befogadását is sajátos kettősség jellemzi. Egyik oldalon áll a kétségbevonhatatlan tekintély, sőt olykor a nemzet bárdjának Petőfi eltűnése után betöltendő szerepéből adódó felelősség, másik oldalon található a lírai darabok iránti értetlenség, azok „hibáinak” a nemzet sorsa feletti elkeseredéséből való magyarázata. Arany nagykőrösi éve alatt jelentette meg *Kisebb költeményeit* (1856), talán nem túlzás kijelenteni, hogy a magyar irodalom történetének egyik legjelentősebb lírai kötetét.²²³

220 DÁVIDHÁZI 1994: 113–275.

221 A szerepről lásd VADERNA 2017: 387–456.

222 Az allegorikus olvasásról lásd KERÉNYI 2005: 141–151.

223 ARANY János 1856. Az emlékévben újra megjelent Szilágyi Márton sajtó alá rendezésében: ARANY János 2017. Az Arany-lírához általánosságban lásd BARÁNSZKY JÓB 1957; SZEGEDY-MASZÁK 1972; SZÖRÉNYI 1989; MILBACHER 2009: 225–265; SZILÁGYI Márton 2017a: 185–224.

Egyetlen példával szeretném illusztrálni az imént mondottakat. S ha már korábban idéztem, hát legyen ez a példa a *Letészem a lantot* című költemény.²²⁴ Ez a vers negatív ars poetica: valójában arról szól, hogy miért *nem* lehet verset írni. A retorikai felépítésben az első és hetedik versszakok keretes részei közé zárt érvelés csak kis részben módosítja a keret megállapításait. A második és ötödik strófa között a múlt képeit elemzi, a hatodik versszak a jelen lehetőségeivel vet számot, hogy aztán elérjen a könyörtelen konklúzióig. A hatodik versszaknak ugyanakkor összegző funkciója is van: a jelen lehetőségei a múlt tanulságaiból fejlenek ki. Ide tartozik az egyes strófák sajátos belső feszültsége is: többnyire egy elbeszélő vagy leíró szint után a szöveg a metaforizáció irányába indul el, hogy aztán a kiábrándult konklúzió hozza vissza a gondolatmenethez. Az első strófa, melynek sajátos feszültségkeltő effektusa az alany folyamatos váltogatása, egy előrevetett konklúzióval indul, hiszen a versszak saját, belső érvelésének végkövetkeztetésével nyit; a második strófa átírja az ellentétező szerkesztést, itt térbeli ellentétek és párhuzamok állnak az időbeliek helyére; a harmadiktól az ötödik strófaig az érvelés szempontjából egyazon gondolatmenet folytatódik, amit csak a refrén ismétlődése tör meg; a hatodik szakasz „most”-ja az időt az eddigieknél radikálisabban osztja jelenre és múltra; s végül az utolsó versszak, a keret második darabja leginkább azáltal nyeri el erejét, hogy módosít a refrénen, s annak költői kérdését elégikus kijelentéssé alakítja át. Talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy a vers retorikai szerkesztésmódja igen összetett, ugyanakkor e sokrétűség annak is köszönhető, hogy a retorikai érvelés kibontakozása folyton megtörik, illetve a vers már eleve olyan retorikai eszközökkel dolgozik, melyek az argumentációt bonyolítják. A szövegnek van egy nagy retorikus íve, de azáltal, hogy a refrén mindig előtör a versszakok végén, a gondolatmenet egyszerűen nem tud kibontakozni.

A vers egy olyan pillanat bemutatására vállalkozik, ahol az idő élesen oszlik ketté jelenre és múltra, s ahol a múlt költészeti szerepmintái és szerep-toposzai még rendelkezésre állnak, de éppenséggel már használhatatlanok a költő számára. Egy olyan aranykort ábrázol, melyben a költő eggyé válhatott a természettel: itt a költők egymással versenyre keltek (3. strófa), a költő szervesen építi fel a haza és nemzet történetét (4. strófa), s ezért cserébe önnön hírnevének örökkévalósága adataik meg a számára (5. strófa), költő és környezete állandó kölcsönhatásban állnak, mintegy egymást szellemítik át. Az organikus metaforákkal leírt múlttal szemben álló jelenben a dolgokból a szubsztanciájuk veszik ki: az ember „nem az, ki volt”, a „tűz nem melegít”. Az organikus metaforák sorozatában

224 Elemzéséhez lásd KOROMPAY H. JÁNOS 1972; MILBACHER: 2009: 232–244; SZILÁGYI Márton 2017a: 210–212.

ráadásul felsejlik a magyar költészet korhadófa-allegóriája.²²⁵ Arany azonban ezt sem bontja ki, hanem csupán ennek képi elemeire utal: a „friss zöld levél” múltbeli képzeete helyett a „reves fa”, a „kihalt törzsök” és a fa „fonnyadó virága” jelenik meg. A hatodik strófa, mely a jelenbeli lehetőségeket taglalja, bravúros metaforákkal érzékelteti a jelentés és jelentőség nélküli költészet értéktelenségét. Nem pusztán a szubsztancia vesz ki a tárgyakból, de még a pusztulás képzeetei is csak nyomokat hagynak maguk után: a kísértet és a szemfedél csak utal a halottra, de nem láttatja magát a halált, a pusztába kiáltott szó pedig nem a szavak kimondását vonja kétségbe, hanem a hatásukba vetett bizalom rendült meg:

Most... árva énekem, mi vagy te?
 Elhunyt daloknak lelke tán,
 Mely temetőből, mint kísértet,
 Jár még föl a halál után...?
 Hímzett, virágos szemfedél...?
 Szó, mely kiált a pusztaságba?...
 Hová lettél, hová levél
 Oh lelkem ifjúsága!²²⁶

Az időszembesítés nyomán itt is adódik az allegorikus olvasat lehetősége, s a szöveg recepciójában valóban érzékelhetőek a nyomai annak, hogy a szabadságharc leverése után a költészet közösségi szerepébe vetett bizalom megbomlásáról szólna a vers. Mindenesetre Arany nem ad egyértelmű útmutatást az olvasó számára, pusztán jelzi a hiány keletkezését és a közvetítés ellehetetlenülését.²²⁷ Erre a hiányra épül Arany költészetének nosztalgikus melankóliája, amely inkább közelíti verseit a borongós ossziáni világhoz, mint a homéroszi derűhöz:

Óh jer, *mulattass* engemet,
 Hunyó dicsőség lantosa;
 Érdekli mostan lelkemet
 Borongó ég, kihalt tusa,

²²⁵ VADERNA 2017: 441.

²²⁶ AJÖM I: 85.

²²⁷ És ebből következik Arany költészetének az a sajátossága, amit Riedl Frigyes „contemplatív realismus”-nak nevezett. (RIEDL 1920: 103.) Hiszen – bárhogya is ragadjuk meg e költészetet – a költészeti hagyományok ellehetetlenülése vagy a költői képek deformációja (SZÖRÉNYI 1970; SZÖRÉNYI 1972) a költői kép kontextusvesztéséhez vezet, s ilyenformán hang és kép elveszíti organikus kapcsolatát a szubjektummal, amely artikulálja, kimondja, megformálja őket.

Emlékhalom a harc fián,
 Ki az utolsók közt esett el;
 Remény nélkül... Jer Osszián,
 Ködös, homályos énekeddel.²²⁸

Ám még a most idézett *Összel* című vers is annak a tanulságával zárul, hogy az ossziáni bárdköltészet ideje lejárt, s annak csak reményvesztettsége maradt fenn:

Kinek sötétes éjjelen
 A hős apákhoz költözött
 Daliák lelke megjelen,
 Alánéz bús felhők között
 És int feléd: „Jer, Osszián,
 A holtakat miért vered fel?
 Nincs többé Caledonián
 Nép, kit te felgyujts énekeddel.”²²⁹

A nagykőrösi korszak egyik Arany által kedvelt műfaja a ballada. Gyakran idézik az irodalomtörténetek Gyulai Pál *bon mot*-ját, miszerint „Aranyt a ballada Shakspearejének nevezhetnők”.²³⁰ A kultikus megfogalmazás valóban nem túlzó: Arany a balladában egy műfajt igen kreatív módon szabott a maga képére, abban lírai dilemmáit sikeresen tudta közvetíteni. Másfelől persze Arany balladáinak gyors kanonizálása, az irodalmi kultusz körébe való vonása azt is eredményezte, hogy a műfaj azon a módon és abban a formában, amiként Arany művelte, az utókor számára – a nagy előd „utolérhetetlen” teljesítménye után – követhetetlen maradt. Ma már nem tudni, hogy a balladáinak Arany utáni gyors leáldozása vajon a népies költészet hanyatlásával áll-e összefüggésben, vagy valóban az Arany utáni hatásiszony eredménye-e.

A ballada mindmáig legismertebb definícióját Greguss Ágostnak köszönhetjük, a Kisfaludy Társaság 1865-ös pályázatára beküldött, s azt meg is nyerő pályamunkájában olvasható e rövid, szinte szállóigévé lett meghatározás: eszerint a ballada nem más, mint „tragédia dalban elbeszélve”.²³¹ A minimumra törekvő definíció nyilvánvalóan a műfaj paradox voltát állítja: olyan műnemek kevered-

²²⁸ AJÖM I: 115.

²²⁹ AJÖM I: 115–116. Az *Összel* elemzéséhez lásd még PETHŐNÉ NAGY 2018.

²³⁰ GYULAI 1883–1884: 304. (Utóbb: GYULAI 1890: 176.)

²³¹ GREGUSS 1865: 169.

nek itt, melyek a műfaji hagyományok szerint élesen elkülönülnek és igen messze állnak egymástól. Arany maga – *Széptani jegyzeteiben* – más meghatározást ajánl ugyan, ám a műnemek közöttiséget ő sem tagadja, amikor a balladát „lantos eposzként” definiálja.²³² (S megemlíthetjük még Dömötör Jánosnak a Kisfaludy Társaság pályázatán szintén díjazott dolgozatát, mely szintúgy kitér e szempont-ra.²³³) A ballada tehát olyan műfaj, mely átfogó jellegénél fogva képesnek tartott arra, hogy az irodalom teljességét átfogja, amelyben megvalósulhat a tökéletes művészi szabadság, s amelyben a képzelőerő átszakíthatja a műformák gátjait, hogy szabadon áramolhassék. Persze itt nem egyszerűen egy irodalmi *Gesamtkunstwerk* (‘összművészeti alkotás’) projektje jelenik meg, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy e műnemközöttség alkalmassá teszi a balladát arra, hogy anyag és szellem között közvetítsen, s ezáltal szerves folytatója legyen annak az irodalmi tradíciónak, mely a képzelőerő segítségével ver hidat a transzcendens és az evilági között. A klasszikus balladai témák ennek megfelelően a szellemi betörését ábrázolják az anyagi világba. Az életre kelő szellem – Hegel szép szavával – mintegy „átsugárzik az anyagon”, s a világunkba lépő kísértetek és szellemek felforgatják az emberi rendet, kísértésbe ejtenek, bűnre csábítanak vagy éppenséggel a nyomukban járó pusztulás által hoznak megnyugvást.²³⁴

Ágnes asszony című balladájának eredete a nagyszalontai néphagyományok világába vezet – láttuk az előző fejezetben is. A címszereplő egy leplet mos a patakban: a lepedőről férje vérének akarja eltüntetni, kit szeretője ölt meg, s ezt mossa akkor is, amikor a vérfolt valójában már nincs jelen. A bíróság elé kerülő asszonyt a bírák, tekintettel örületére, elengedik, s a vers végére a lepedő már csak „régirongy”, melynek „foszlányait / A szilaj hab elkapdossa”. A balladában a transzcendens világ nem jelenik meg a maga közvetlenségében, annak csak jelét látjuk. Ágnes asszony számára a gyilkosság pillanatában felfüggesztődik a földi időszámítás, s ő a transzcendens örökidejűségben létezvén akkor is ugyanazt látja, amikor már a jelentést hordozó jel is szétfoszlik. A személyét kísérő irgalom, melyre a refrén is figyelmeztet minden versszak végén („Oh irgalom atyja, ne hagyj el!”), megjelenik a bírák perspektívájában is, akik az isteni kegyelemre bízzák a megbomlott elméjű bűnöst (azaz kivonják a földi igazságszolgáltatás köréből), s erre utalnak a vers keresztényi megbocsátásra utaló képei is:

232 ARANY János, „Széptani jegyzetek”, in AJÖM X: 532–565, 555.

233 DÖMÖTÖR 1864–1865.

234 Lásd még TURÓCZI-TROSTLER 1961; Arany balladáinak elemzéséhez a továbbiakban lásd MILBACHER 2009: 199–223; 267–340; GREGUSS 1877; IMRE 1988; TARIÁNYI 2007; SZILÁGYI Márton 2017a: 225–263.

Nosza sírni kezd, zokogni,
 Sűrű záporkönnye folyván:
 Liliomról pergő harmat,
 Hulló vizgyöngy hattyu tollán.
 Oh irgalom atyja, ne hagyj el!²³⁵

A tisztaság e poétikus megfogalmazása ellentétezi a bűn mint mocsok képzetét, s létrehoz egy olyan nézőpontot, ahonnan Ágnes asszony evilági megítélése már lehetetlen, ahonnan nézvést ő már egy másik világ fennhatósága alá eshetik. Más-különben ezen átlépés igen kétségessé is válik a versben. Hiszen Ágnes asszony minden törekvése arra irányul, hogy a bűnt elfedje, de a bűnjeleket már *csak ő látja*, s miközben ezt a nyomot (a nyelvi jelöltet) igyekszik felszámolni, megsemmisíti az anyagot is, amin az átsugárzott (vagyis a jelöltöt). A tisztaság imént idézett metaforái is a pusztuló anyag képeivé deformálódnak, s a kegyelem és a poétikus szépség időnélkülisége meglehetősen mulékonynak bizonyulnak:

És ez így megy évről évre,
 Télen-nyáron, szünet nélkül,
 Harmat arca hő napon ég,
 Gyöngye térde fagyban kékül.
 Oh irgalom atyja, ne hagyj el!²³⁶

Ráadásul a vers történetének töredezettségét nemcsak az információk elhallgatása okozza, hanem az is, hogy az egyes megszólalások, beszédszólamok nézőpontja, azaz a lírai hang forrása bizonytalanodik el. A refrén például egyaránt lehet a történeten kívüli reflexió, lehet Ágnes asszony fohásza, de lehet az Ágnes asszony körüli közösség kollektív megszólalása is.

A balladák sajátos műfaji alcsoportja a történeti balladáké. Nemcsak témájukban különböznek e versek a többi balladától, de abban is, hogy segítségükkel a bárdköltészet képviseleti modellje is integrálódott a műfajba. Arany legismertebb közösségi versei éppenséggel balladák (*V. László; Szibinyáni Jank; Szondi két apródja; A walesi bárdok* stb.), s úgy tűnik, hogy nagyobb sikerrel pendítette meg közösségi költészetének húrjait balladában, mint egyéb lírai formákban. Ennek persze Arany költői adottságain és affinitásán túl létezik egy olyan oka is, hogy bizonyos

²³⁵ AJÖM I: 214–215.

²³⁶ AJÖM I: 216.

történelmi témák, illetve bizonyos témák feldolgozási módjainak a magyar költészetben komoly balladatradíciója alakult ki.

Istvánffy Miklós történeti munkájából és Tinódi Lantos Sebestyén verses krónikájából származó balladai vándortéma a Szondi-történet.²³⁷ Arany ismert verse mellett Szondi hősies (és tegyük hozzá, irracionális) haláláról írt verset Czuczor Gergely (*Szondi*) és Erdélyi János (*Szondi Drégelen*) is.²³⁸ A *Szondi két apródja* (melynek egy kéziratlapja tárlatunkban is látható) abban is különbözik ezektől, hogy a főszerepet nem Szondinak, hanem apródjainak szánja, így a vers fő témája Szondi történetének közvetíthetősége, elmondhatósága és hitele, végső soron a bárdszerep mibenléte lesz. Czuczor és Erdélyi versében az emlékezet fenntartása problémátlanul történik. Előbbinél nem a „kis dallosok” tartják fenn az emlékezetet, legalábbis erről nem esik szó, hanem az utókor:

Most a maradék magyar áldja nyomát,
S enyhítgeti mennyei béke porát.

Utóbbinál pedig a záró sorokban ezt olvashatjuk:

De a két énekes apród az örök hir,
De a szomszéd orom elenyészhetlen sir!

Végső soron mindkét vers az *athleta Christi* barokk toposzát – hasonlóan a Kont-történet 19. századi újrakontextualizálásához – a nemzetért mártíromságot vállaló hős példázataként értelmezi át. Ezzel szemben Arany a *Szondi két apródjában* az emlékezet megőrzésének lehetőségeit firtatja, Szondi történetét egymást kizáró perspektívákból láttatja, s így az emlékmunka határait mutat rá.

A szöveg nagy része az apródok és a török vezér, Ali követének felemás párbeszéde. A követ csábító beszéde a győztesek nézőpontjából kér alázatot, a fiúk eközben – egy krónikás ének mintájára – Szondi dicső tetteit zengik. Az apródok a klasszikus bárdszerepbe illeszkednek, általuk maradhat fenn Szondi emlékezete, ez az emlékmunka azonban a török követ perspektívájából is megmutatkozik. A követ a győztesek történetét mondja, sőt figyelmeztet arra, hogy az ifjú bárdok nem is voltak, nem is lehettek jelen a döntő ütközetnél, melynek emlékét építik. A csábító beszéd a török kultúrának azokat az elemeit veti be, melyek idegenek a

²³⁷ Arról, hogy Arany mit ismerhetett ezekből lásd AJÖM I: 498–499.

²³⁸ A két vers szövegét innen idézem: Czuczor Gergely: „Szondi”, in GREGUSS–BEÖTHY 1885: 84–87; ERDÉLYI 2007: 391–393.

keresztények körében („méz izü sörbet”, „füge, pálma, sok déli gyümölcs”, „jó illatú fűszer, és drága kenőcs”), s viláértelmezésének horizontja is az orientalizmus keleti motívumait kínálja fel az apródok egyetlen lehetőségként:

„Szép úrfiak! a nap nyugvóra hajolt,
Immár földi vállát bíbor színü kaftán;
Szél zendül az erdőn, ott leskel a hold:
Ide kinn hideg éj sziszeg aztán.”²³⁹

Másutt az apródok hitelét rontja beszédével. „Én láttam e harcot!” – veti közbe egy helyen, s az Aranytól mindig különös jelentőséggel bíró kurziválás is jelzi e szavak súlyát.

Az apródok identitásának és Szondi történetének elbizonytalanodása mégsem elsősorban a történetelbeszélés szintjén történik meg, s bár a vers olvasható úgy is, mint az önfeláldozó hűség példázata (főként az utolsó két versszak alapján), az egymásba íródó metaforák deformációja ezt némileg kétségessé teszi. A szöveg központi metaforája egy klasszikus toposzra épül: az emberi test, itt Szondi teste és a vár anyagisége kerülnek egymással metaforikus kapcsolatba:

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá viaszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-órom,
Tetején lobogós hadi kopja.²⁴⁰

A vár hanyatlása és Szondi halála már az első versszakban egymás mellé kerülnek, s a képet még bonyolítja a természeti metaforák párhuzama, amelyek szintén az áldozat nagyságára hivatottak utalni. Az apródok végső soron ezt a látványt értelmezik, amikor megpróbálják elbeszélni a történetet, s egyrészt elhelyezik a Krisztus katonája szerepben Szondit, másrészt továbbírják a vár romlásának és Szondi halálának összefüggésrendszerét.

Utóbbi esetben a klasszikus allegóriát elég radikálisan írják szét. A „Mint bástya, feszült meg romlott torony alján” hasonlat ugyanis radikálisan egybeírja az apródok elbeszélésének két említett elemét: egyszerre allegorizálják Szondit épületként, és utalnak újfent az *imitatio Christi* értelmére. Azaz anyag és szellem egymást átható egységében szemléltetik Szondit, de mindeközben e két jelentés-

²³⁹ AJÖM I: 262.

²⁴⁰ AJÖM I: 261.

réteg között egy sajátos feszültség is kialakul. Előbb ugyanis „Mint hulla a hulla! veszett a pogány, / Kő módra befolyván a hegy menedékét:” sorpárban a vár romlásának allegóriája átfordul a törökök elhullásába, azaz itt már nem Szondi romlik várként, hanem a törökök (mintegy elfoglalva a várat), s így a vár romlása nem veszélyezteteti képileg Szondi nagyságát (mintegy annak ellenére marad nagy). Majd a következő két sorban („Ő álla halála vérmosta fokán, / Diadallal várta be végét.”) Szondi mintegy saját magán kívülre kerül, amennyiben ő már nem bátya, hanem a vár a halál metaforájaként jelenik meg (s Szondi ennek áll mintegy felette). A képeknek ez az állandó elmozgása egy olyan paradox helyzethez vezet el, melynek során a brutális vereség („Felhőbe hanyatlott a drégeli rom”) éppenséggel diadalként, ám költőileg deformált diadalként fog feltűnni. Nemcsak az mutat erre, hogy a török hitelesebb tanúként áll előttünk, és bizonyos nyomok arra utalnak, hogy a fiúk nem tölthetnek be olyan vitézi szerepet, mint Szondi (hiszen valójában éppen a címbeli apród funkciójukról kell lemondaniuk), s az áldozatot nem ismételtetik meg („Lány arcotok a nap meg nem süti nála [ti. Alinál]” – mondja a követ, s ezzel az apródok gyermek mivoltára utal). Ezenkívül vannak bizonyos jelzések arra, hogy az apródok már e rövid megemlékezés során kezdik elveszíteni uralmukat a nyelvi emlékezetformálás felett. Egyrészt láttuk, hogy a vers képileg többszörösen deformál egy hagyományos allegóriát, másrészt annak a megszólalónak, akinek még nincs meghatározható diszkurzív pozíciója a világban (olyan férfi, aki *még nem* férfi), a megnyilatkozásai is ki vannak téve a környezetének. Erre utal, hogy az átok előtti utolsó megszólalásukban az apródok a keleti nyelv hangzását kezdik el utánózni, mintegy nyelvileg asszimilálódva a török beszédhez. Már erre utal a „hulla a hulla” paranomáziájának használata, de talán még nyilvánvalóbban két sorral később az „áll a halála” Allah-anagrammája. A vers utolsó két versszaka – egy Aranyról oly gyakori, poentírozó gesztussal – ezt az elbizonytalanodást vonja vissza, s az utolsó strófa átka az apródok beszédét mintegy visszarántja az emlékezésből abba a kontextusba, amelyben az elhangzik.

A nagykorúsi évek, miközben Arany János pályája felfelé ívelt, tekintélyét ekkor már nem lehetett megkérdőjelezni, s egy szellemi kihívásokkal teli környezetben dolgozhatott, egyszerre a szabadságharc utáni közéleti kudarcélmény, a kettőtört karrierjét megsínylő nemzedéki tapasztalat és a kezdődő modernség kihívásai okozta válság jegyében teltek el. Szinte sűrítőmánya e tapasztalatnak, amiként Tompa Mihálynak panaszkodik 1854-ben:

Az, a mit rendesen egészségnek hínak, megvan nekem. Fölkelek, eszem és iszom, mint más; alszom is, de álmaim nehezek. Fájdalmakat nem érzek, kivéve néha mel-

lebenben, de ez már nagyon régi, s annyira megszoktam, hogy nem törődöm vele. Azt is megengedem, hogy bajom hypocondria, de ha az, akkor e nyavalya koránsem olly nevetséges, mint állítják. Mert mi lehet borzasztóbb olly szenvedésnél, melly a szellemnek szárnyait szegi, az önbizalmat melly nélkül nemcsak nagyot, dicsőt alkotni, de még a közélet kíványainak megfelelni sem lehet, előli; hogy az ember magát mindig, mint gyámoltalan, életre nem való, semmi embert, képzelje; s ösz-szehasonlításban irigyelje sorsát azoknak, kik bolondot ugyan, de valamit mégis tesznek, mert erélyök van.²⁴¹

A tanártársak viszonylag gyorsan cserélődtek Arany körül, s egyszer eljött annak is az ideje, hogy neki magának lépnie kelljen. Ehhez egy olyan ajánlatra volt szüksége, melyet nem lehetett visszautasítani.

(a főváros: a társadalmi karrier csúcsán)

Arany Jánosnak számtalan panaszát ismerjük, ahol fizetésére és életkörülményeire morog, bajlódik egészségével, aggodalmaskodik gyermekei neveltetésén.²⁴² Többször is felmerült, hogy kilépjen e helyzetéből. Először 1854-ben Nagyszalonta hívja vissza az algimnáziumba tanítónak, ahol, bár jobb fizetést kapna, egyedül kellene tanítania az egész iskolát.²⁴³ Arany László is a gimnáziumba jár már ekkor, nem venné ki őt onnan. Aztán a Kecskeméti Főgimnázium is próbálkozik 1856-ban – oda sem megy.²⁴⁴ Pestre Pompéry János hívja meg tanítani 1857-ben,²⁴⁵ Kovács János Debrecenbe invitálja 1858-ban.²⁴⁶ A nehezen mozduló és lassan döntő Arany ellenáll és ellenáll – úgy tűnik, örökre marad Nagykovácsra.

A végső lökést a távozáshoz az intézményrendszer váratlan újraelalakulása adta meg. Eleddig ugyanis mind a Kisfaludy Társaság, mind az Akadémia gyakorlatilag szüneteltette működését. Ezeknek működési feltételeit az 1852. november 26-án kiadott királyi pátens, az ún. egylettörvény²⁴⁷ szabályozta, s hiába próbálták meg évekig a rendszabásokat ennek megfelelően átalakítani, a megerősítés évekig

241 „Arany János Tompa Mihálynak, Nagy-Kőrös, 1854. október 18.”, in AJÖM XVI: 492–495, 495.

242 Lásd VOINOVICH 1931: 256–297.

243 Lásd erről „Arany János Ercsey Sándornak, Nagy-Kőrös, 1854. június 21.”, in AJÖM XVI: 444–446, 445–446; „Arany János Tompa Mihálynak, Nagy-Kőrös, 1854. szeptember 27.”, in AJÖM XVI: 485–487. A felkérő levél: „Madass György Arany Jánosnak, Nagyszalonta, 1854. augusztus 14.”, in AJÖM XVI: 466–467. (Kézirata: MMAJ, Dos. 22; RÓZSAFALVI 2018: 168.)

244 Lásd erről „Arany János Tompa Mihálynak, Nagy-Kőrös, 1856. június 25.”, in AJÖM XVI: 713–716, 714–715.

245 „Arany János Pompéry Jánosnak, Nagy-Kőrös, 1857. június 14.”, in AJÖM XVII: 69.

246 „Arany János Ercsey Sándornak, Nagy-Kőrös, 1858. február 7.”, in AJÖM XVII: 149–151, 151.

247 Magyarországot illető Országos Kormánylat 4, 1. sz. (1853. január 31.): 14–21

késett, vagy éppenséggel visszautasítás érkezett. Végül 1858. december 18-án sikerült újra összeülnie az Akadémiának, melynek eseményeiről Toldy Ferenc levélben tájékoztatta Aranyt. A sebtiben írott, rövid levél törzsszövege mindössze ennyi:

A ma délelőtti ülésben „Toldi Estvéje” Marczibányi jutalmat nyert (50 #); az estveliben pedig Kd az akad. levelező, s fél órával utóbb rendes taggá választott.

Levelező taggá lettek Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Tudósítsa őket, kérem; s fogadja Kd legszívesb üdvözetemet!²⁴⁸

Aranyt tehát – máig példátlan módon – egy napon belül levelező és rendes taggá is választották,²⁴⁹ s azt a *Toldi estjét* jutalmazták meg, mely már 1847-ben késsen volt, s csak a forradalmi események miatt nem nyerhette el méltó helyét a magyar irodalomban. Ugyanazon a napon, mint Arany, levelező tagságot nyert Tompa Mihály, Szász Károly és Gyulai Pál is. Mintha csak egy nemzedék ült volna vissza arra a magaslatra, amely oly távolinak látszott csak pár hónappal korábban is. S ennek megfelelően, az események is gyorsulni látszanak. Arany levelezése megelégnül, s több nagyszabású munkába is belevág. 1859. május 31-éről datálva oklevelet kap tagságáról (ez a nagyszalontai Emlékmúzeumban van jelenleg).²⁵⁰ Október 27-én már ott van az Akadémia Kazinczy-ülésén, s 31-én megtartja székfoglalóját: a *Zrínyi és Tasso* című értekezését olvassa fel.²⁵¹ A társasági életbe is beleveti magát: Csengery Antaléknál lakik, jár Jókai Mór, Pakh Albert, Bérczy Károly íróknál, gróf Dessewffy Emil akadémiai elnöknel, báró Eötvös Józsefnél és Deák Ferencnél.²⁵²

Az akadémikusság ugyanakkor nem mozdította ki Aranyt, csak a korábbiánál mobilisabbá tette. A végleges távozáshoz egy újabb fordulat kellett. 1860 áprilisában a Kisfaludy Társaság új szabályzatát is megerősítették, így e nagy múltú szervezet is újjáalakulhatott. Áprilisban már meg is van a terv a folytatásra, Csengery írja meg Aranynak:

Sietve tudósítlak, hogy az Akadémia részéről fel fogunk kérni, irj egy költeményt Széchenyi halálára. Az Igazgató tanács e költeményért ma ajánlotta meg a 100 aranyat.

248 „Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1858. december 15.”, in AJÖM XVII: 257.

249 „Tudtommal első eset az academia történetében” – írta Ercsey Sándornak néhány nappal később.

„Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1858. december 28.”, in AJÖM XVII: 264–265, 265.

250 MMAJ, Dos. 340. (RÓZSAFALVI 2018: 225.)

251 Arany János, „Zrínyi és Tasso”, in AJÖM X: 330–439.

252 „Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. november 10.”, in AJÖM XVII: 350–352, 351.

Továbbá: kilátásunk van, hogy a Kisfaludy-társaságot rendezhetjük. Volna-e kedved elvállalni az igazgató-titoknokságot?

Az előbbire nézve, kérlek ne töprenkedjél, vállald el a felhívást. Elég idő van október elejéig, a mikor lesz a Széchenyi-gyászünnepe.

A másodikra nézve közelebb bővebben; erre még elég idő van, elhatároznod magadat.²⁵³

Talán nem véletlen, hogy Csengery a száz aranyas alkalmi felkérést csomagolta az állásajánlat mellé. Barátai ezzel jelezték Aranynak, hogy számítanak rá, s nem fog rosszul járni. Mellesleg az a toll, amivel Arany a *Széchenyi emlékezete* című versét írta, a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban kötött ki. Az, hogy külön eltette, külön őrizte, jelzi, hogy a számára is sorsfordító eseménynek tűnt fel ez az időszak. (Sajnos a tollat nem konzerválták időben, így elrágták a molyok, s ma már csak csonkját őrizzük a raktárban.²⁵⁴)

1860. szeptember elején megválasztják a Kisfaludy Társaság élére, szeptember 20-án beadja lemondását a Nagyköroői Gimnáziumban.²⁵⁵ Mily jellemző, hogy a *Széchenyi emlékezete* mellett ekkortájt írja meg *Az örök zsidó* című költeményét is. „Pihenni már. – Nem, nem lehet”. Aranyék október 2-án már be is költöznek pesti lakásukba, ugyanezen a napon alá is ír Heckenast Gusztávval egy szerződést a *Szépirodalmi Figyelő* című lap szerkesztésére és kiadására. Egy olyan értelmiségi kör áll össze a fővárosban, mely együtt támogatja Deák Ferenc politikáját. A szakirodalom által kissé hevenyészett módon csak „irodalmi Deák-pártnak” nevezett csoport azonban nem feltétlenül direkt módon lépett politikai térre, s Arany esetében kimondottan nehéz tetten érni, hogy a lojalitáson túl miként is mutatkozhatott meg politikai álláspontja.²⁵⁶ Húsz évvel később így emlékezett vissza Berezédj Etelka szalonjára:

Ott, mikor fordulón volt a *Haza* sorsa,
(*Bölcsé* ajakáról nekem is hullt morzsa,)

Hogy' kössük a múlttal a jövőndőt össze:

Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.²⁵⁷

253 „Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. április 18.”, in AJÖM XVII: 391–392.

254 TÖRÖK–ZEKE 2018: 57–58 (6. tétel). Arany Széchenyihez való viszonyáról lásd SZÖRÉNYI 2017a. Az óda értelmezéséhez lásd BARTA 2003c.

255 AJÖM XIII: 207–208.

256 Az ún. irodalmi Deák-pártról: SZAJBÉLY 2005: 199–216; Arany lapjának határozott politikai alapállásáról: DEÁK 2017.

257 ARANY János 1880: 397. (AJM, KK3: 377–379.)

A fővárosba érkezvén azonban rengeteg inger éri a költőt. Kezdeti lelkesültsége sem lohadt egyhamar. Tompának írja 1861. augusztus 25-én (s életrajzai rendre idézik is e sorokat):

Mind a mellett az a nagy csüggedés, melynek Kőrösön martalékja voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laczi végett is, Pesten kell laknom, s így vagy amúgy kiteremtenem a subsistentia módját. Várok az időtől, körülményektől. – S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhület nélkül. Naponkint, míg melegebb napok voltak – olcsó kirándulás a zöldbe családommal – s egyik másik jó ösmerősinkkel fűszerezte a pesti létet, – annyira, hogy elmondhatom – kilencz évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség tractákat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését, s önbizalmam erősbültét.²⁵⁸

Arany János fővárosi életének alapvető változása tehát abból a szempontból is megragadható, hogy ezúttal egy olyan – immár polgárinak mondható – társadalomba kapcsolódott be, melynek folyamatos társas alkalmai biztosították a mikrotársadalom tagjainak a kapcsolattartást, illetve a társas viszonyok szimbolikus kifejezését. Csak ebédre, estélyre, bála huszonnégy meghívója maradt fenn Aranynek (ezek az Emlékmúzeumban vannak).²⁵⁹ Egy idő után a legkülönbélebb társaságok, egyletek ajánlottak a számára tagságot – mondhatni, Aranyt tagként, pártolóként tudni mindenki számára megtiszteltetés volt (s persze így az egylet legitimációját, pénzszerzési esélyeit is növelhette Arany neve). Impozáns fel sorolás következik (csak a Nagyszalontán fennmaradt díszes oklevelek alapján):

A szalontai Casino Társaság Arany János számára kiállított tiszteletbeli tagságot igazoló oklevél, Nagyszalonta, 1857. május 20.

Díszoklevél a Nagykovácsi Dalárda Kör tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, 1860. november 1.

Díszoklevél a Bajai Olvasótársaság tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, 1866. május 14.

Díszoklevél a Müncheni Magyar Társaság tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, München, 1873. január 2.

²⁵⁸ „Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1861. augusztus 25.”, in AJÖM XVII: 572–575, 574.

²⁵⁹ MMAJ, Dos. 116; 120; 128; 149. (RÓZSAFALVI 2018: 220–222.)

Díszoklevél a Bécsi Magyar Társaság tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Bécs, 1876. január 28.

Oklevél a kecskeméti irodalmi kör tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Kecskemét, 1877. szeptember 30.

Díszoklevél a budapesti Petőfi Társaság tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Budapest, 1877. december 31.

Arany János számára kiállított oklevél a budapesti Concordia Jótékony Egyesület tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, 1880

Díszoklevél a Gráci Olvasókör tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Graz, 1879. május 1.

Díszoklevél az eperjesi Széchenyi Kör tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Eperjes (Prešov, Szlovákia), 1879. augusztus 1.

Díszoklevél a budapesti Nemzeti Társaság a Nőoktatásért tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Budapest, 1879. december 26.

Díszoklevél Nagyszalontától a *Toldi szerelme* írójának, Nagyszalonta, 1880. január.

Arany János latin nyelvű filozófiadoktori oklevele, Budapest, 1880. május 13.

Díszoklevél a Gyoroki Olvasótársaság tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Gyorok (Ghioroc, Románia), 1881. július 31.

Díszoklevél a Budapesti Egyetem olvasókörének tiszteletbeli tagjává való megválasztása alkalmából, Budapest, 1881. május 29.²⁶⁰

Ez persze csak a felszín. A baráti találkozók-megbeszélések, a számtalan levélváltás, a szóban áramló információk tengere – ebben kellett Aranynak fővárosi élete során eligazodnia. E viszonyok szórványos nyomai a nagyszalontai gyűjteményben is fellelhetők. Reményi Ede hegedűművész, aki ekkor épp egy Petőfi-szoborra gyűjt, még Nagykőrösön jártában dedikálja egyik litográfiáját Aranynak.²⁶¹ (Az elkészült szobor ma is Arany íróasztalán áll.²⁶²) Tompa Mihály 1868-ban küld magáról egy fiatakori portrét – szintén dedikálva.²⁶³ A gyűjteményben található fotók és litográfiák (Ponori Thewrewk Emil, Szilágyi István, Toldy Ferenc, Tomori Anasztáz, Török Pál) dedikáció nélkül is efféle ajándékok lehettek eredetileg.²⁶⁴ (Arról nem is beszélve, hogy a regisztrált háborús veszteségek között számos portré volt még – Csengery Antalé, Deák Ferencé, Kemény Zsigmondé vagy Gyulai Pálé mára már nincs meg.)

260 MMAJ, Dos. 106; 198–203. (RÓZSAFALVI 2018: 225–226.)

261 MMAJ, Dos. 208. (RÓZSAFALVI 2018: 222.)

262 TÖRÖK-ZEKE 2018: 121–122 (44. tétel). A szobor történetéhez lásd Kovács Ida 2018: 393–395.

263 MMAJ, Dos. 50. (RÓZSAFALVI 2018: 222–223.)

264 MMAJ, Dos. 117; 155. (RÓZSAFALVI 2018: 222–223.)

A szociális kapcsolattartás része volt tárgyak ajándékozása is. Az ajándékozás olyan társadalmi gyakorlat, ahol a kulturális tőke szimbolikus cseréje történhet meg. Ez kifejezhet alá- és fölérendeltséget is, de a polgári társadalmak ajándékozási szokásai már inkább a szociális kötelékek szorosságát voltak hivatottak jelezni.²⁶⁵ A Petőfitől kapott kávéfőzőről már esett szó. De említhetünk számos más példát is. Korábban megvolt a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban az a szőnyeg, melyet Gyulai Pál ajándékozott Aranyinak. (Ismeretes, hogy Arany nem volt hajlandó honoráriumot elfogadni, mikor hosszú hallgatása után néhány versét közölte a *Budapesti Szemle*, s Gyulai a szőnyeggel fizetett.²⁶⁶) Arany 1866-ban a „pesti hölgyektől” kapta íróasztalát, mely kiállításunk 3. emeleti enteriőr szobájának központi tárgya.²⁶⁷ S nem véletlen, hogy éppen nők ajándékaépp kapott a mindennapi életben fontos és mives bútorokat: a különböző egyetek és társaságok célja az is volt, hogy szabályozzák a nők és férfiak társadalomban betöltött szerepét. A társasági forma voltaképpen a nők közéleti szerepvállalásának terepe lehetett, s a nemzet nagy írójának tett szimbolikus gesztussal mintegy a női oldal is megerősíthette Arany társadalmi presztízsének jogosságát. Ennek a viszonyrendszernek a kifejezésére itt Arany János ún. *lantlábú asztalkáját* állítottuk ki. A líra alakzatú lábak nyilván a költészetre utalnak, míg lapjának levélmintás festett felülete a tárgyat egy polgári lakás intim vagy akár reprezentatív terében is elhelyezhetővé tette. A lantlábú asztalkát Arany Zirzen Jankától, a budapesti tanítóképző igazgatójától kapta ajándékba, valamikor 1874 után.²⁶⁸ Zirzen 1869-ben hozta létre – kimondottan nők számára – a Királyi Tanító Képezdét, s ezek után ő volt a női oktatás legnagyobb korabeli tekintélye. Van olyan feltételezés, hogy Arany unokája, Szél Piroska is nála vizsgázhatott.²⁶⁹ Mindenesetre aligha tarthatjuk ártatlannak az ajándékot. Bár a konkrét körülményeket nem ismerjük, annyi bizonyosnak látszik, hogy az értelmiségi kapcsolati hálók kulcsfigurái szimbolikus módon is kifejezték egymástól való függésüket.

Hasonlóan tanulságos egy másik nőtől származó kedves ajándék. Wohl Janka és húga, Stefánia a korabeli társas élet fontos figurái voltak: egyfelől a Wohl test-

265 Az ajándékozás antropológiájáról lásd HEAL 2014: 6–9.

266 Lásd AJHIL III: 451. Az Arany Lászlótól közölt tréfás számla szövege: „SZÁMLA. / Egy szőnyeg, a TÖLGYEK ALATT, A PESTI LIGETBEN, és HÍDAVATÁS című költeményekért. Még kérnék egy hosszabb, vagy ha az nem lehetséges, két rövidebb költeményt. Akkor aztán nem tartozunk egymásnak semmivel. / Budapest, október 3-án. / GYULAI PÁL, / a Budapesti Szemle telhetetlen szerkesztője.”

267 TÖRÖK-ZEKE 2018: 52–54 (1. tétel).

268 TÖRÖK-ZEKE 2018: 126–127 (47. tétel).

269 SÁFRÁN 1970: 1082. A kapcsolat mérlegeléséhez lásd TÖRÖK-ZEKE 2018: 127. Arany halála után Zirzen Janka is adományozott az Emlékmúzeum számára: MMAJ, Dos. 209.

vérek szalonja az 1870-es évek fontos találkozási helye, másfelől szerkesztőként, szerzőként, a női illem és viselkedés szakértőiként váltak a korabeli sajtónyilvánosság fontos szereplőivé. Wohl Janka 1858-ban, tizenkét évesen egy jótékony-sági bálon ismerkedett meg Arany Jánossal, akivel haláláig kapcsolatban állt.²⁷⁰ Ennek a barátságnak a tárgyi emléke az a néhány babérlevél, melyet Wohl Janka 1881-es itáliai utazása alkalmával szerzett be. November 3-án Nápolyban Vergilius sírjáról tépett le két levelet, majd 4-én Sorrentóban Tasso házának romjainál szerzett egy rózsát és szintén babért. A két borítékba helyezett ajándék fennmaradt az Arany János Emlékmúzeumban.²⁷¹

A társas kapcsolatok intenzitása a hivatali teendők mellett a visszahúzódo természetű Aranyynak roppant megterhelő lehetett. Ehhez járult hivatali működése a Kisfaludy Társaság igazgatójaként (1861–1867), majd az Akadémia vezetésében (1865–1879). A Kisfaludy Társaság iratait nagyrészt kiadták már, az akadémiai hivatali iratok felmérése és rendezése éppen elkezdődött.²⁷² Annyi már az előmunkálatokból is látszik, hogy Arany János hivatali működése során ugyanaz az aprólékos és pontos hivatalnok maradt, aki másodjegyző korában volt. A gyors beilleszkedéshez kapóra jöhetett, hogy Aranyynak már volt hivatali tapasztalata. Igaza van Szilágyi Mártonnak, amikor azt írja, hogy Arany honorácior értelmiségiből itt vált professzionális – polgári értelemben vett – értelmiségivé.²⁷³ Ugyanakkor ehhez azt is hozzátehetjük, hogy e kitörési kísérletet Arany már 1848–49-ben elindította – ám ekkor a körülmények nem tették lehetővé a váltást. Itt is igaz tehát, hogy Arany 1860-ban ott vette fel a fonalat, ahol 1849-ben kitépték a kezéből. Merthogy nemcsak hivatali teendőit számíthatjuk itt fel (előbb a Kisfaludy Társaságban, majd az Akadémián is), hanem lapszerkesztői munkáját.²⁷⁴ Arany itt végre a saját elvei szerint dolgozhatott – bár keserű csalódás lett a vége. A *Szépirodalmi Figyelő* professzionális irodalmi lap akart volna lenni (talán az előző generáció példája lebegett Arany szeme előtt, s a Bajza József szerkesztette *Kritikai Lapok* vagy a Kisfaludy Társaság *Magyar Szépirodalmi Szemléje* volt a példa), mely folyamatosan tudósít az irodalommal kapcsolatos legfontosabb fejleményekről. Tetten érhető itt az a pedagógiai cél, mely korábban Arany népiességgel kapcsolatos el-

²⁷⁰ Ennek mérlegeléséhez lásd Török 2012.

²⁷¹ MMAJ, Dos. 310. (RÓZSAFALVI 2018: 220. – A katalógus Vergilius Posillipo városrészben található sírját tévesen egy bizonyos „Virgil Posillipo” sírjaként azonosítja. A kísérőszövegben helyesen szerepel: uo., 182.)

²⁷² AJÖM XIV. Lásd GÁBORI KOVÁCS 2018.

²⁷³ SZILÁGYI Márton 2017a: 25.

²⁷⁴ Arany sajtóvállalkozásainak értékeléséhez újabban: FAZEKAS 2018. A korabeli sajtóviszonyok árnyalt és nagyszabású elemzése: DEÁK 2018.

képzeléseiben már jelen volt: a szövegek nyelvi érthetőségének s egyúttal kimunkáltságának kettőssége egyszerre elérhető a széles tömegek számára, s egyúttal csiszolja az ízlést is. A *Nép barátjában* ezen elveket Arany nem tudta képviselni (a szerkesztési munkából is kiszorult), itt viszont kipróbálhatta magát – és súlyosan csalódnia kellett. Az előfizetések elmaradtak, a lap pár év alatt csődbe jutott.

Az újrainduló sajtópiacon olyan értelemben is helyreállt a rend, hogy az egyre-másra megjelenő divatlapok és női közönséget célzó magazinszerű füzetek népszerű olvasmányokká váltak – vagy legalábbis a kortársak ezt így érzékelték. Csakhogy Arany, aki annak idején a *Pesti Divatlap* állandó szerzője volt, ezúttal már komoly minőségi követelményeket támaszt a divatlapok irányában, s második lapalapítási kísérlete, a *Koszorú* már kimondottan a divatlapok olvasóit célozza meg. Az igényesebb, szakavatottabb közönséget megszólító *Szépirodalmi Figyelő* után Arany a szélesebb publikumhoz fordult, s immár a divatlapok női olvasói felé próbált meg nyitni a *Koszorúval*. Gróf Mikó Imre a lap beköszöntőjében – bár természetesen mindenkit megszólít, akit csak lehet – talán nem csupán illendőségből helyezi első helyre a női olvasókat: „Végre ohajtom és remélem, hogy *e lap olvasó köre: hölgyeink és ifjaink, tudósink és művészeink a lehető legnagyobb számu pártoló honfi sereg díszes koszorúja lesz.*”²⁷⁵ A női olvasóra, női közönségre való állandó reflexió arra utalhat, hogy bennük nagyon is bízhatott a lap. Amennyiben a *Szépirodalmi Figyelő*höz képest határozzuk meg a *Koszorú* sajtótörténeti helyét, akkor minden bizonnyal üzleti megfontolások is állhattak a háttérben. A gazdagon burjánzó, elsősorban városi-női közönséget célzó sajtótermékek kapcsán gyakran hangzott el az az sikere, méghozzá túlon túl olcsón, könnyen kapott sikere, az igazi, mélyebb irodalomhoz képest.²⁷⁶ Hogy e tézis mennyire igaz, s mennyire nem, nehezen ellenőrizhető, hiszen – amennyiben most a sikert csak a fennmaradás időtartamában vizsgáljuk – sikeresnek mondható lapok működtek ugyan hosszabb ideig, mint a *Hölgyfutár* (1849–1864), a *Divatcsarnok* (1853–1863) vagy a *Családi Kör* (1860–1879), de a legtöbb hasonló próbálkozás viszonylag gyorsan bedőlt, mint például a hamar hamvába holt *Család Lapja* (1866) Ballagi Mór szerkesztésében, a három évfolyamot megélt *Család Könyve* (1855–1858) Greguss Ágost és Hunfalvy Pál szerkesztésében vagy akár ide sorolhatjuk a *Déliabót* (1853–1854) és a Vajda János által szerkesztett – talán nem is annyira – rövid életű *Nővilágot* (1858–1864).²⁷⁷ Annyi mindenesetre ebből is látszik, hogy az 1850–60-as évek fordulóján

²⁷⁵ MIKÓ 1863: 3.

²⁷⁶ „Lapunk szépirodalmi, de nem divatlap” – szögezi le Arany a *Figyelő* Előrajzában. ARANY János 1860: 2. (AJÖM XI: 14–16, 15.)

²⁷⁷ Megjegyzem, hogy a divatlap fogalma némileg körvonalazatlan marad a korban. Szűkebb értelemben azon lapok tartoznak ide, melyek divatképeket is közöltek, tágabb értelemben viszont

e téma napirenden volt: ekkor alakult ki a negyvenes évek divatlapjainak fényes diadala körüli mítosz, a rendkívül sikeres női írók körüli mítosz (melyet semmilyen irodalomszociológiai kutatás nem támasztott alá vagy cáfolt meg a mai napig), a női olvasóközönség tömegeinek mítosza (holott voltaképpen fogalmunk sincs, hogy ezeket a sajtótermékeket milyen arányban forgatták nők és férfiak).²⁷⁸

Az Arany lapjainak szemléletváltása mögött meghúzódó szempont világosan körvonalazódik, ha átfutjuk Arany levelezését ebből az időszakból. „A mulattató részt szaporítnom, a kritikait korlátoznom kellene” – írja Tompa Mihálynak a lap átalakításáról 1862. szeptember 24-én.²⁷⁹ Tompa rögtön tanácsokat is ad, hogy miként lehetne megőrizni a korábbi lap komolyságát, s mégis szélesebb olvasóközönséget megnyerni: „A mostani czimet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon, nem valami kaczér szóból pedig, hanem olyanból melly jellemző, tetszős és eléggé költői legyen. [...] Legyen kijelentve hogy a lap Szépirodalmi lap lesz, különösen Nő olvasmány is. Bizony jó lenne egyikét képecskét is adni!”²⁸⁰ Hogy Arany maga is a női olvasókra gondolhatott, mikor a „mulattató rész” szaporításáról beszélt, mutatja az így létrejövő lap tartalma. Mindenesetre Arany – nyilván valamilyen taktikai megfontolásból – az íróársaknak szétküldött felhívásában nem említi a női olvasmányok szerepét, csupán annyit ír, hogy olyan „tartalmilag jó szépirodalmi (s általános műveltség terjesztő)” lapot szeretne, „melyre a közönségnek, könnyebb olvasmányul, most leginkább szüksége van”.²⁸¹ Érdekes itt is figyelni arra, hogy Arany – ahogy Tompa is javasolta – miképpen próbál egyensúlyozni: a lap tartalma legyen igényes, ám olyan is, melyre a közönségnek „most” van szüksége, tehát pillanatnyi igényeket elégít ki. Jellemző módon Arany csak az egyik leendő női szerzőjének, Jósika Júliának írja azt, hogy női közönségre számít: „Aesthetikai szaklapomat, a Figyelőt, oly szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá készülök átalakítani, mely a hölgyvilágnak is több élvezetes olvasmányt nyújtson, mint a megszűnt folyóirat.”²⁸² S hogy nemcsak Arany és Tompa képzeletében létezhetett a siker efféle receptje, mutatja a prenumeránsokat gyűjtő Medgyes Lajos levele: „A nőknek az a kívánságuk, hogy legalább minden év-

ide értendő a női közönséget megcélzó irodalmi és műveltségterjesztő lapok, a *Familienblattok* sora is. Ehhez lásd SZABOLCSI 1979: 435–436.

278 Máig alapvető összefoglaló: NAGYDIÓSI 1958: 193–229. Kéri Katalin kiváló nőtörténeti monográfiája, elsősorban ugyan, de számos adalékkal szolgál e kérdésekhez: KÉRI 2008: 26–35. Arany érzékelése tekintetében árnyalt elemzés: GYIMESI 2016.

279 „Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. szeptember 24.”, in AJÖM XVIII: 131–132, 131.

280 „Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1862. október 1.”, in AJÖM XVIII: 135–136, 135.

281 „Arany János az íróársaknak, Pest, 1862. október 15.”, in AJÖM XVIII: 141–145, 142.

282 „Arany János Jósikáné Podmaniczky Júliának, Pest, 1862. október 29.”, in AJÖM XVIII: 153–154, 153.

szakban a Koszoru adjon egy divatképet s ha ez ígérve lesz, az előfizetők száma kétszerte több lett volna. Hijába! ez a nők multhatatlan szükséglete s maga is a szépzírléshez tartozónak vallom a csinos öltözetet, s ebben irányt adni a szépirodalom hivatásával nem ellenkezik.”²⁸³ E levél egy igény létezését dokumentálja, bár – tehetjük hozzá – Arany feltehetően nem értett egyet az utolsó megállapítással. És a lap tartalmi összetétele is ezt igazolja vissza. Ha e rövid életű vállalkozás lapszámait átlapozzuk, feltűnhet, hogy mily nagy mennyiségben foglalkozik e folyóirat a nőiség kérdésével. Részint megjelennek női írók művei, így Wohl Janka, Hajnalka, Dalma, Flóra (Majthényi Flóra) versei, Jósika Júlia beszélyei, novellái, részint pedig nőkről szóló fiktív szövegek (mint például Jókai Mórtól a *Milyenek a nők?*, Gyulai Páltól a *Nők a tükör előtt* vagy Tanács Mártontól *A költőnő* című hosszabb történet) és egyéb értekezések (itt jelenik meg például első ízben Madách Imre híres-hírhedt, közvetlenül halála előtt íródott tanulmánya, *A nőről, különösen aesthetikai szempontból*).

A lapszerkesztés természetesen nemcsak üzleti értelemben ítéltethető meg (úgy az újabb kudarc élményét jelentette Arany életében), hanem a társas viszonylatok tekintetében is. Akárhogy is nézzük, Arany társadalmi beilleszkedését lapszerkesztői mivolta tovább mélyítette, presztízsét emelte. Ennek jelzésére szolgál az a nyugta, melyet Jókai Mór adott az imént említett novellája után járó honoráriumának kifizetéséhez: az üzleti viszony olyan embereket hozott egymással kölcsönösen függő helyzetbe, akik a fővárosi értelmiségi térben egészen eltérő pozíciókat töltöttek be.²⁸⁴

Arany János életének nagy feszítő ellentmondása a hivatásossá váló értelmiség nagy belső paradoxona. Az intézményrendszer csúcsait ugyanis Arany úgy hódította meg, hogy ehhez elsősorban költői hírneve és tekintélye szolgálhatott alapozásul. Bár az olvasás 18. század végi forradalma után meg lehetett élni irodalmi termelésből is, a létrejövő intézményrendszer többnyire nem a jól eladható irodalmat pártolta, s némi gyanakvással tekintett az igazán sikeres alkotókra. Az intézmények által generált közösségi megbecsülés tehát csak ritkán esett egybe széles olvasótáborral. Érték és popularitás egyeztetésének dilemmája felől is újra lehet gondolni Petőfi Sándor pályáját, s innen nézve érthető, hogy miért gyanúsították professzionális irodalmárok Jókai Mór regényművészetét hatásvadászattal.²⁸⁵ Arany esetében e dilemmára rakódott az a probléma is, hogy a magyar társadalomban kivívott presztízs és megbecsülés, mely őt az intézményrendszer

283 „Medgyes Lajos Arany Jánosnak, Dézs, 1862. december 19.”, in AJÖM XVIII: 236–237.

284 MMAJ, Dos. 69. (RÓZSAFALVI 2018: 219.)

285 Erről lásd MARGÓCSY 2011a; SZAJBÉLY 2010: 318–323.

élére repítette, egészen más képpel rendelkezett a költőről és művészetéről, mint amellyel Arany magamagáról bírt.

Így történhetett, hogy Arany előtt olyan kötelességek tornyosultak, amelyeknek csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem tudott megfelelni. Ilyen volt többek között a *Toldi*-trilógia befejezésének terve, illetve – mintegy az epikus életmű megkoronázásaként – egy nagyszabású eposzi mű megalkotása a magyar honfoglalás tárgykörében. Kiállításunkban az utóbbi elkészült darabjának, a *Buda halálának* állítottuk ki kéziratát – foglalkozunk itt is ezzel.²⁸⁶

Arany János, aki egy nagy hun–magyar eposz megírását tűzte maga elé célul, *Naiv eposzunk* című tanulmányában (1860) nézett szembe az elveszett magyar eposz rekonstrukciójának lehetőségeivel. Némi melabúval említi azt, hogy a gyermekségből kinövő nép éppen gyermeki múltját tagadja, így az írott kultúra szinte semmit sem őrzött meg az eposzi kincsből, s azt az alapot veszítette el, „melyen a *nemzeti* költészet csarnoka emelkedhetik”.²⁸⁷ Ennek az alapnak az újraképzése azonban nem lehet a költői fantázia önkényének eredménye, hanem szervesen rá kell épülnie arra a néhány történeti forrásra, mely a rendelkezésünkre áll (Arany a magyar forrásokon kívül Amédée Thierry hun történelemmel foglalkozó könyveire támaszkodott), másfelől pedig a szerző óva int a sajátosan magyar „szellem” elvételétől, s az idegen minták pusztá utánzásától is: „azon idegen népi-beszélyek követésében annál nagyobb óvatosságot ajánlok, mivel félő, hogy azokkal idegen szellem lopódzik költészetünkbe; ami aztán semmivel sem jobb, mint akár az ó-klasszikai, akár más valamely poézis utánzásába rekedni.”²⁸⁸ Hogy vajon Arany mit is értett a saját és idegen illetén megkülönböztetésén, e tanulmányban meglehetősen homályban marad, ugyanakkor tervezett eposztrilógiájának elkészült részeiből mégis némi képet kaphatunk arról, hogy miként is képzelte a költő az énekmondás szituációjának megváltozása után felidézni az „ősök csatás emlékét”. A nagy eposznak több tervezete is készült, 1853-ban megjelent a mindössze 38 szakaszból álló *Keveháza*, mely a hunok pannóniai csatáiról szól, utóbb elkészült a *Csaba királyfi* két énekből álló töredéke, melybe a *Keveházát* is beolgozta, s végül 1863-ban megjelent az első rész, a *Buda halála*.²⁸⁹ A nagy mű itt félbemaradt, s ily módon csak sejtéseink lehetnek arról, hogy miképpen is torkollott volna Etele (Attila) bűne egész népének pusztulásába, miképpen teljesülhe-

286 A kézirat: OSZK Kt., Quart. Hung. 1535.

287 ARANY János, „Naiv eposzunk”, in AJÖM X: 264–274, 273–274.

288 Uo., 274.

289 Az elkészült részek kritikai kiadása: AJÖM IV. (A *Buda halála* vonatkozó helyeiből a kiadásból idézem.)

tett volna ki ez a nagyszabású eposzi konstrukció. (Arany az egyes részeket külön-külön nem is tartotta eposznak.)

A *Buda halála* azonban nemcsak a testvérgyilkosság bűnét teszi tárgyául, hanem az egész epikus mű bűnök sorozataként is felfogható.²⁹⁰ Az első énekben Buda, a hunok fejedelme megosztja hatalmát testvéröccsével, Eteleével, s e tette egy olyan eseménysorozatot indít el, mely végzetszerűen tart halála felé. Nem csupán a két testvér kizáró ellentéte vezet ebbe az irányba (Buda öreg és gyenge, Etele fiatal és erős), hanem az is, hogy a mű központinak tételezett értéke, a mérték tekintetében Buda maga is vétkezik. E mérték lényege ugyanis abban áll, hogy mindenkinek a természet rendje szerint neki rendelt szerepet kell betöltenie a világban, s ennek a megbontása szereptévesztésekhez, valamint a dolgok önazonosságának felszámolásához vezethet el. Buda egy oszthatatlan egységet (ti. a hatalmat) bont ketté, s ezzel voltaképpen a saját helyét számolja fel a világban. A felező tizenkettesekben írott, metaforákban bővelkedő szöveg nem véletlenül használja Budára oly gyakran az árnyék, a báb, s ennek szinonim képeit (az elszáradó fű, ág, fa mellett az élőhalottság és az akarat nélküli álom metaforáit). E metaforikus szerkezet a cselekménybe is beíródik, amikor Buda előző hibájánál nagyobbat követ el, ellopatja az istenek által Eteleének küldött kardot. Buda élőhalottságából ugyanis oly módon kíván kitörni, hogy újfent megszegi a természet rendjét, s ezúttal az idő haladását akarja visszafordítani. Feleségével, Gyöngyvérrel veszekedvén férfiasságát fitogtatja (X, 96. korábban megtudhattuk, hogy Buda meddősége miatt nincs gyermekük: IX, 249–256.), majd várost épít (mintegy új államközösséget szakít ki magának, s még történelmi perspektívában is meg akarja előzni az időt – vö. I, 13–16.), s mindemellett megifjodik (XI, 324.). Az Eteleével való végső párvialadásában azonban kiderül, hogy mindez szemfényvesztés volt csupán, s Buda újabb tettei éppúgy a látszatlét és leépülés részei voltak, mint a korábbi énekekben olvasható passzivitás:

Ott nem az Istenkard által Buda vivik,
(*Kezében acélja csak acél tudnillik*)
Emberül ő harcolt maga emberségén;
Bajnok vala ifjan, s bús élete végén. (XII, 281–284.)

E tragikus történetet Arany több szinten is bonyolítja. Az asszonyok konfliktusa egyfelől párhuzamként kínálkozik Buda és Etele konfliktusához, másfelől hangsúlyossá teszi a meddőség kérdését. A műben megfogalmazott természeti érték-

²⁹⁰ Elemzéséhez lásd NÉMETH G. Béla 1985; S. VARGA 2012b; SZILÁGYI Márton 2017a: 167–182.

rend szerint ugyanis a legnagyobb bűn a folytonosság megszakadása, másfelől e folytonosság éppen a saját hagyomány terheit is az utódokra rója. Gyöngyvér Buda halála után – utolsó szavaival – nem Etelét átkozza meg, hanem annak gyermekét, s a feleszmélő Etele valószínűleg hiába állapítja meg, hogy „Ártatlan a gyermek az apai tettben.” (XII, 318.) S mindemellett Ildikó (Etele neje) abban a tekintetben is külön figyelmet érdemel, hogy ő egy másik őstörténeti konstrukcióból idekerült vendégszereplő. A saját és idegen ellentéte ugyanis nemcsak az álnok Detre intrikái nyomán éleződik ki, hanem úgy is, hogy Ildikó voltaképpen nem lép át a hunmagyar történetbe, hanem „asszonyi szíve” „szerelme régi koporsója” (IX, 187–188.), s Etelét is csak eszközül használja arra, hogy Niebelungokon álljon bosszút.

A *Buda halála* egyik legfontosabb dilemmája az idegen és saját viszonya, a két fő közötti kapcsolat lehetőségei, valamint a sajáton belüli megosztottság kérdése. A „hun rege” világában e két dilemma egyenes utat mutat a kibontakozó tragédia felé. Ennek ellenpontosítására szolgál a hatodik ének betéte, az énekmondó kobzán felzendülő *Rege a csodaszarvasról*. Hunor és Magor két olyan testvér, akik nemcsak a sarvast úzik együtt (ellentétezvén a nyolcadik ének vadászjelenetét, ahol Etele védi meg bátyját, s mindeközben felmerül benne a gondolat, hogy jobb volna őt veszni hagyni – VIII, 191–192.), hanem képesek megosztozni Dúl leányain, s mindemellett feleségük idegenségét a termékenység által tudják sajátá tenni. Feleségeik ugyanis „Haza többé nem készültek: / Engesztelni fiat szültek” (VI, 191–192.), vagyis – akárcsak Vörösmarty *Zalán’ futásának* zárlatában a „hajnal ölü hölgyek” termékenysége – itt is a „szaporaság” lesz a nemzet jövőjének egyik legfontosabb garanciája. Itt azonban ez az engesztelő áldozat már magán az elbeszélt történeten kívül jelenik meg, annak mitikus előzményeként, s ily módon éppen a Hunor és Magor közti összhang és a Buda és Etele közti viszály eltérő volta válik hangsúlyossá. Vörösmarty honfoglalási eposzában Árpád éppen belépett a történelem idődimenziójába, s feltárultak előtte azok a tragikus távlatok, melyek a természeti népből civilizált országgá fejlődő nemzet előtt perspektivikusan állnak, de ő maga megőrizte az epikus hős attribútumait. Arany verses elbeszélése ezt a töréspontot jóval előbbre teszi, hiszen a történeten belüli kobzos énekmondás mitikus távlatokat nyerő hősi éthosza a mű világában már éppen nincs jelen, s ily módon a hunok már ekkor a *visszavonás* nemzeti bűnébe esnek.

Ez az oka annak, hogy a természet titkait kifürkészni vágyó ember egész egyszerűen félreolvassa a természet által küldött jelzéseket. Nagyszabású példája ennek az eseménysort indító jelenet, melyben Buda megosztja a hatalmát. Buda ugyanis „Isten szavára” hivatkozik (I, 73–74.), s mint a későbbiekben látjuk, tévesen. A természet által küldött jeleket olvasó és értelmező táltosok sem tévedhetetlenek. Bár az első énekben Torda megdöbben a felcsapó „vészharagos” lángok

láltán (I, 145–149.), de értelmezni a látottakat nem tudja, s ne feledjük, hogy végső soron az Istenkard világhódító erejének jóslata is csak időlegesen valósulhat meg, amennyiben Etele bűne – már az eposz ezen részletén túl – majd még akkor nyeri el büntetését, mielőtt az egész világot meghódította volna. Másutt az elbeszélő figyelmeztet arra, hogy a természet és az istenek ugyan folyamatosan kommunikálnak az emberrel, de a küldött jelek értelmezhetetlenek a hunok számára:

Sok csuda szörnyet szűl az asszony, az állat,
Forrás vize vértől iszony és útálat,
Kabala emlőjén vér szakad a téjjel,
Halványan a holtak kísértének éjjel.

Mert Hadur-Isten balgatat embernek
Buda elvesztéről adta bizony-jelnek,
Hogy Etelét intse, a népet is ója:
De nem érti a föld gyenge halandója. (XI, 289–296.)

A szöveget átszövő sűrű metaforikus hálózat is ezt érzékelteti. E trópusok ugyan olyan organikus képekre épülnek, melyek szorosan, mondhatni szervesen kapcsolódnak a hunok természetközeli életéhez (fa, virág, ló, nyíl, folyó stb.), ám e metaforák az emberek számára már nem önmagukért véve adottak, hanem értelmezésre szorulnak. Buda király első énekbeli nagy beszédében például a fa, a ló, a nyíl, a folyó természeti törvényeire hivatkozva bontja meg hatalmát, s a szász Detre ugyanezekkel a metaforákkal tudja majd szítani a viszályt a második és harmadik énekekben. Detre voltaképpen azáltal gyorsítja fel a konfliktus kibomlását, hogy e metaforák értelmezésének téves voltára mutat rá, s ezzel azt is kiemeli, hogy e világmagyarázó metaforák *már eleve értelmezettek* voltak.

Az elbeszélő pozíciója a fentiekhez képest határozható meg. A szöveg első szakasza így rajzolja meg a történetmondás szituációját:

Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tűnődve megálltam:
Egy régi levélen ezt irva találtam. (I, 1–4.)

Az elbeszélő tehát a természet jeleit olvassa, amikor az idő fájáról lehullott leveleket értelmezi. Ugyanakkor e levelek már elszakadtak az éltető fától, az allegória szerint a hagyomány szerves folytonosságában, az idő menetében szakadás tör-

tént. Így az elbeszélő pozíciója az elbeszélésben szereplő táltosokhoz hasonlatos, amennyiben a természet jeleit értelmeznie kell, ám ezáltal csak *egy lehetséges* magyarázatát hozza létre a hagyománynak. Arany nem hisz a bárdköltő régi dicsőséget visszaidéző erejében, hanem a hagyományt már eleve rekonstruálnak tekintti, ugyanakkor veszteségként éli meg e hagyománytörés tapasztalatát. A *Rege a csodaszarvasról* betéte a hagyománytapasztalat mikéntjét tekintve is megmutatja azt a lehetőséget, amely Arany számára már nem adott, ti. ott éppenséggel nem az írás és olvasás hermeneutikájában képződik meg a történet, hanem „szájruul szájra” hagyományozódik. A szerves hagyománytapasztalat énekének továbbörökítése szükségszerűen történik olyan formában, mely nélkülöz bármilyen interpretatív tevékenységet. A *Buda halála* sajátos módon a hagyománytapasztalat e dilemmáját az elbeszélő szituációban és magában a cselekményben egyaránt érvényesíti.

Az 1860-es évek nemcsak a nagy eposzi tervek kidolgozásának ideje. Először Petőfi Sándor kezdeményezte, hogy fordítsák le William Shakespeare összes műveit magyarra. Egy hónappal utána, hogy felkérte Aranyt a közreműködésre, kitört a forradalom.²⁹¹ Arany tehát ezt a tervet is mintegy örökségként vette magára, amikor a Kisfaludy Társaság igazgatója lett. Az 1860-as években ő lett az összkiadás főszerkesztője, s ekkor fordította le 1863-ban a *Szentivánéji álmot*, 1867-ben a *Hamletet* és a *János királyt*.²⁹² Ezek közül Arany László a *Szentivánéji álom* kéziratát ajándékozta a szülőváros múzeumának.²⁹³ Nem véletlenül. Arany János ugyanis – németből – már nagyszalontai éve alatt lefordította a darabot, amelyből műkedvelő előadást is tartottak. Arany László írja: „A Nyáréji álom egyes részleteit akkor tájban [1844-ben] Szalontán egy műkedvelő társaság által elő is adatta. Ő osztotta ki a szerepeket, ő tanította be s ő festette a decoratiokat is.”²⁹⁴ Úgy is mondhatjuk hát, hogy az újrafordítás készült el, melyet 1864. április 23-án a Nemzeti Színházban be is mutattak a Shakespeare születésének 300. évfordulójára tartott ünnepen.²⁹⁵

Az efféle feladatok mellett Arany pályáján a költészet mindvégig megmaradt alkalmi társasági formának is. Ennek érdekes nagyszalontai dokumentuma az a névjegy, amelyre névnapi köszöntőt írt Török Pál református püspök számára.²⁹⁶ Törökkel régóta ismerték egymást, hiszen éppen ő volt a Debreceni Református Kollégium kisújszállási partikulájának rektora, mikor Arany is ott volt korrektor,

291 „Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. február 10.”, in AJÖM XV: 181–186. Lásd BAYER 1909: 93.

292 AJÖM VII.

293 MMAJ, jelzet nélkül. (RÓZSAFALVI 2018: 65.)

294 AJHIL II: XX.

295 PARAIZS 2017.

296 Török pályájához lásd Kiss 1904.

utóbb ő eskette Arany lányát, Juliskát 1863. augusztus 9-én.²⁹⁷ Nem tudni, mikor írta rövid üdvözlését a névjegyre, mindenesetre az a tény, hogy egy másik névnapi köszöntője is ismert Törökhöz,²⁹⁸ azt mutatja, hogy az efféle köszöntések rendszerek lehettek.²⁹⁹ A nagyszalontai változat így hangzik:

PÁL, *fordulásod* forduljon mindig örömré!

PÁL, megtéréseid' hagyja sokára az ég.³⁰⁰

Arany budapesti évei nemcsak a sikerről szóltak, hanem a művészi léttel együtt járó folyamatos elégedetlenséggel teltek, s Aranyt nemcsak a hivatali teendők és társasági kötelességek kötötték gúzsba. Családos emberként egész életében azért küzdött, hogy családjának tisztességes megélhetést, gyermekeinek megfelelő neveltest tudjon biztosítani. Talán mert saját szüleinek tragikus sorsán okult, tudhatta, mit jelent a gyermekekért való folyamatos küzdelem. Ezért is vezethetett hatalmas érzelmi megrendüléshez leányának, Juliskának a halála.

Arany Julianna 1863-ban ment férjhez Szél Kálmánhoz, aki ekkor Nagyszalontán szolgált lelkészként. Ez a családi kapcsolat felelevenítette Arany honvágyát. Ercsey Sándorral és Jánossal telket vásárolnak, építkezést tervez. Nyilvánvalóan arra készül, hogy nyugalmazása után hazatérne, s a főváros zajától távol, nyugodtan éldegélne. A nagyszalontai gyűjteményben megvan az a kézzel rajzolt térkép, amely az anti (Románia) föld pontos elhelyezkedését mutatja.³⁰¹ 1865. július 24-én megszületik Juliska leánya, Szél Piroska. Arany mindeközben a távolból intézi a birtokügyeket, megszünteti a *Koszorút*, december 11-én avatják az Akadémia új palotáját.³⁰² Néhány nappal később Szél Kálmán táviratozik, hogy Juliska beteg.³⁰³

297 ROLLA 1944: 63.

298 Török Pálnak írott névnapi köszöntését őrzi még a magyar nemzeti könyvtár kéziratára: OSZK Kt, *Analecta* 244.

299 Kiss Áron Szél Kálmánnak írott 1917-es levelével küldi el a névjegyet, melyet ma ismerünk. A levél tanúsága szerint az efféle küldemények rendszerek voltak. Megjegyzendő, hogy Kiss két névjegyet is küldött, ám ma már csak az egyiket ismerjük. „Kiss Áron Szél Kálmánnak, h. n., 1917. augusztus 7.”, MMAJ, Dos. 130. (RÓZSAFALVI 2018: 265.)

300 MMAJ, Dos. 36. (RÓZSAFALVI 2018: 169.)

301 MMAJ, Dos. 302. (RÓZSAFALVI 2018: 177.) A térkép kötetünk hátsó belső borítóján látható.

302 „Arany János Szél Kálmánné Arany Juliskának, [Pest, 1865. december 12. körül]”, in AJÖM XVIII: 661–663. Az Akadémia épületéről lásd BICSKEI–UGRY 2018.

303 AJÖM XVIII: 664.

Arany feleségével és Laci fiával december 21-én már Nagyszalontán van, Juliskát még életben találja.³⁰⁴ December 28-án hajnalban Arany Julianna meghal.³⁰⁵

A családi tragédia épp akkor történt, amikor Arany elkezdte szervezni visszavonulási útját. A feldolgozási folyamat verses dokumentumai ismét egy szűkebb nyilvánosság számára készültek. Ennek személyes dokumentuma az a kéziratlap, melyre a beteg leány felé tartó aggódó apa írta fel költeményeit, s melyet emlékül utóbb Szél Kálmánnak adott (aki aztán az Arany Emlékmúzeumnak adományozta). A kézirat betűhív átírata:

Dec. 13.

Kórágyn ott, nagy-betegen,
Halálhoz is már tán közel,
Virágom, édes gyermekem!
Mily messze föld különöz el!

Röpülnék, mint az ércz fonál
Villáma, mely hirt hoz, viszen:
De akaratom lánczon áll,
Erős békón lábam kezem.

Mit ér, szünetlen mint a rab
Futkosni pányvám szűk körét,
Ha egy lépés sem hamarabb
Egy lépés sem közelb, feléd!

Mit ér, e zúgó roszt fejet
Széttörnöm a kalit vásán,
Ha gyötrő, távol fekhelyed
Nem enyhül e meddő tusán!

Szenvedsz – mióta? mennyi kint?..
Régen? sokat?... Oh, Istenem!

304 Lásd Arany drámai beszámolóját: „Arany János Csengery Antalnak, Szalonta, 1865. december 24.”, in AJÖM XVIII: 665–667, 665–666.

305 „Arany János Tompa Mihálynak, Szalonta, 1865. december 29.”, in AJÖM XVIII: 668. Arany Julianna halálának drámai körülményeiről lásd ARANY László 1900: 345–356.

.....

Dec. 19.
 Röpülök: látlak-é megint?!
 Vagy a pohárt
 Fenékgig kell ürítenem?!

.....

Arany János
 Kálmánnak
 a legszomorúbb emlékül
 Dec. 28-ára, 1865.³⁰⁶

A fájdalom nem múlt el egykönnyen. Ennek érdekes dokumentuma, a *Toldi szerelmének Hatodik éneke*, ahol a költő váratlanul előlép és kiönti lelkét. A műbeli szereplő, Rozgonyi Piroska és unokája nevének egybeesése ad alkalmat a számára, hogy egybejátszassa a két figurát. Ennek a résznek az autográf kéziratos másolata nem véletlenül került a nagyszalontai Arany Emlékmúzeumba (talán ez is Szél Kálmánnál lehetett). Itt a kéziratvariáns betűhív átiratát hozzuk (Arany saját javításainak jelölésével):

Hatodik ének.

„Gazdagsággal való rakott sírt felbonta.”

Ilosvay

Piroska.... ez a név! jaj nekem, ez a név!
 Hogy tipra keresztül egy boldogtalan év
 S közel a másiknak fele is már rajtam
 Mióta e dalra kulcsolva van ajkam!
 Még az se' merészelt – a panaszos ének
 Enyhületet hozni az apa szívének:
 Egy szomorú kőre űlt szárnyaszegetten
 S néma didergéssel gubbaszta felettem.

³⁰⁶ MMAJ, Dos.21. (RÓZSAFALVI 2018: 65.) A szövegváltozatokról: AJM, KK3: 653–656.

Piroska! leányom kis árva leánya!
Kedvesem egyetlen kedves maradványa,
Ki neved a költő ámaiból vetted,
Anyá így szólítván, csecsemő szülöttet:
Baljóslatu névvel jöttél te világra!
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka,
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászban
Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban.

Hamar elment tőled, kora előtt ment el,
Alig ösmerkedvén „a kis idegennel”;
S te nem ösmerhetted bús életed árát:
Amaz elporló sziv teljes egész tárát.
Sinyleni – oh, hogy ne! – már sinyled anyádat,
S veled együtt nő majd a csecsemő bánat;
Hanem, a mit vesztél, nem érted egészen:
Emléktelen emlék, egy üres hang lészen.

Egy üres hang!... ő! ő!... S hol ecset-, vésőnek
Mit emberi vad dölyf gúnyol teremőnek,
Hol van a toll, a szó művészi hatalma
Életre idézni, a mi neked halva?! –
Fogsz írni magadnak róla hiú képet
Összerakosgatván sok külön emléket:
Hanem az a kép már merő idegen lesz:
Boldogtalan gyermek! a te anyád nem lesz.

Mi haszna! mi haszna.... az a vidor élet;
A szép kis ablakból kisugárzó lélek
Mely, mint kicsi csillag, haj! rövid ösvényén
Beragyogta körét, egyedül ön fényén;
Az a komoly érzés³⁰⁷ játszi kedély mellett
Melyért idegennek is szeretni kellett; –
Nyílt szív, ajak és arcz, nevető nagy kékszem...
Róla vetett árnyék, – de nem ő az mégsem!

De talán még jobb így. Legyen inkább zárva
 Előtted az a sír, kedves kicsiny, árva!
 Te csak a fölszínen – virágain játsszál:
 Legyen a gyász³⁰⁸ könnyü, mely örökbe rád száll.
 Él j te.... hisz' ő jóslá haldokoló szájából:
 „Itt, itt a halál van: vigyék a halálból!”
 Soha ne értsd a bűt, mely ide van írva,
 Vigyük a te részed, mi öregek, sirba. –

Piroska, szegény sziv! egyedül s kietlen
 Maradott hogy Toldi fölverte kegyetlen;
 stb.³⁰⁹

(visszavonulás)

Arany Nagyszalontára történő visszavonulásának tervét az Arany Julianna halálának következtében előálló családi helyzet húzta át. 1868-ban Szél Kálmán ismét nősülni készül, s az Arany házaspár magára vállalja Szél Piroska nevelését, s e kötelesség újabb s hosszú távú terhet jelent az idősödő házaspárnak.³¹⁰ Tompa Mihály halála (1868. július 30.), saját betegségei nem könnyítik meg a helyzetét.³¹¹ A visszavonulás mégsem megy könnyen. 1876-ban próbál meg először lemondani, ám ekkor még meggyőzték a maradásról. 1877-ben is csak egyéves szabadságot engedélyeztek neki, melyet 1878-ban újabb egy évvel megtoldottak, s ilyen formán Arany csak 1879-ben vonulhatott nyugállományba.

Arany 1869 és 1876 között nyolc nyáron át járt a karlsbadi fürdőbe romló egészségi állapota miatt. A Habsburg Monarchia gyógyvizeinek szisztematikus fel-tárása és leírása már Mária Terézia uralkodása alatt megkezdődött, s bizonyos fürdőknek, gyógy- és ásványvizeknek igen jó hírük támadt a Monarchia orvosi kultúrájában.³¹² A 19. század végén már úgy tűnhetett, hogy megéri a hosszú és fáradtságos utazás, a drága szálloda, ha valamilyen javulásra esély mutatkozik. Arany biztosra vehette azt is, hogy a magyar elit tagjaival fog találkozni itt, így e turisztikai központban nem egyedül bolyongott, hanem mindig ismerősre lelt (többször is Csengery Antallal ment együtt). Arany nem fürödni járt Karslbadba,

308 Eredetileg: bú

309 MMAJ, Dos. 20. (RÓZSAFALVI 2018: 65.) Kritikai kiadása: AJÖM V: 110–111.

310 Lásd „Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. június 5.”, in AJÖM XIX: 197–198.

311 PÁL 1986; MILBACHER 2009: 97–124. A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum őriz öt orvosi receptet is: MMAJ, Dos. 6. (RÓZSAFALVI 2018: 220.)

312 Lásd KÓSA 1999; VADERNA 2013: 178–179.

hanem ivókúrát vett. Ennek lényege az volt, hogy naponta rendszeres időközönként szabályos mennyiséget kellett fogyasztania a gyógyerejű vízből. Nem tudni, hogy a szolgáltatás részeként kapott-e minden évben egy-egy ivópoharat, vagy maga vásárolt szuvenírként ilyeneket, mindenesetre a nagyszalontai múzeumban öt darab megtalálható az eredeti sorozatból.³¹³ Emellett nagy sétákat tett a fürdővárosban és környékén. Ennek is van tárgyi emléke: sétabotja, melybe monogramját véste.³¹⁴ S bár továbbra is a panasz hangjai erősebbek leveleiben, mégiscsak nagyrészt karlsbadi tartózkodása alatt fordítja le magyarra Arisztophanész összes vígjátékát.³¹⁵

Arany visszavonulása után megtarthatta akadémiai lakásának egy részét (erről a *Hogy itt éltem* című fejezetben lesz szó), ám ebben a helyzetben a család már nem érzi annyira jól magát. Egyfelől a város rohamosan fejlődik, s szinte körbenövi az Akadémia új palotáját és bérházát, miközben a zajos Duna-parti kikötő és zajos rakpart megmarad.³¹⁶ Amennyiben hivatali kötelességek nem kötötték már ide, akár ki is lehetett szabadulni e környezetből. Másfelől a szűkösebb terrek már nem voltak alkalmasak arra, hogy Arany társadalmi rangját kifejezzék, s kényelmesebb megoldást kellett keresni a család számára. Ezért is jött kapóra József főherceg meghívása a Margitszigetre, ahol az Arany család a nyári hónapokban a Nagyszálló vendége lehetett. A Margitsziget egy tervezett természeti idill a nagyvárosban. Ekkor ugyan nem zárt terület már, de nehezen, csak hajóval megközelíthető (a Margit híd 1876-ra készül ugyan, de csak huszonnégy évvel később lehet onnan bejutni a szigetre). Arany, aki egész életében visszavagyott vidéki életformájához, kényszerű városban ragadását a város közepén kiépülő természeti sziget idilljében éli át. Az itteni tartózkodás dokumentumai a nagyszalontai múzeumban számosak: ruhaeltárt készít, hogy mit vigyen magával, van itt hajójegy, s találunk rengeteg éttermi-szállodai számlát.³¹⁷ Az egyiknek a hátuljára egy Goethe-idézet (a *Venezianische Epigramme* mottója) került, s rögtön annak fordítását is papírra vetette:

Wie ich Zeit und Geld verthan,
Zeigt diess' Büchlein lustig an.
Goethe

³¹³ TÖRÖK-ZEKE 2018: 194–198 (98–102. tétel).

³¹⁴ TÖRÖK-ZEKE 2018: 169–17 (72. tétel).

³¹⁵ BOLONYAI 2017. Lásd AJÖM VIII–IX.

³¹⁶ GÉRA 2018.

³¹⁷ MMAJ, Dos. 6; 35; 96. (RÓZSAFALVI 2018: 65.)

magyarul:

Pénzt, időt hogy' vertem el?

Arra e kis könyv felel.³¹⁸

Különös dokumentuma e tartózkodásnak az a tájterkép, melyet Arany rajzolt egy Törökország-térkép hátuljára. Ebben Arany nemcsak a sétányokat és az épületeket jelölte, hanem a különböző növények elhelyezkedését is berajzolta. Azon túl, hogy alig ismerünk ehhez hasonló szubjektív tájkerti élménydokumentumot a szigetről, ez azért is különösen tanulságos forrás, mivel jól látszik belőle, hogy Arany számára valóban elementárisan fontos lehetett a Margitsziget tájképi környezete.³¹⁹

Ismeretes, hogy itt, a Margitszigeten jegyezte fel költeményeit az ún. *Kapcsos könyv*be. (A *Kapcsos könyv* mása a kiállításban is látható.)³²⁰ E könyvecskét Gyulai Pál még 1856-ban ajándékozta a költőnek, aki verseit jegyezte fel bele, s minden bizonnyal valamely ciklus kialakításán dolgozott – máig feladva a leckét az Arany-textológiának. Közismert az is, hogy a költeményeket először Arany László posztumusz kiadása tartalmazta, aki máig hatóan nevezte el *Őszikék*nek az itt található ciklust.³²¹ Annyi bizonyos, hogy e versekből csak néhányat publikált korábban a szerző (azokat is csak hosszas unszólásra adta ki kezei közül), s hogy készült összeállítani valamiféle költészeti kompozíciót (erre utalnak a *Kapcsos könyv* lapszéli jelzései). Szilágyi Márton nemrégiben megvizsgálta azt a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca) található kéziratot, amelyben Arany 1856-os *Kisebb költemények* című kötetének előkészületei zajlottak. Ebből az látszik, hogy Arany munkamódszere az lehetett (s már a *Murány ostroma* kapcsán én is ezt a sejtést fogalmaztam meg pár oldallal korábban), hogy szövegeinek különböző papírokon kidolgozott (sokszor összefirkált) nyersváltozatait egy tisztázati füzetbe írta össze. Mindez azért is fontos, mert a „tölgyek alatt” a *Kapcsos könyv*be verseit írogató költő képét immár a *Kapcsos könyv*be verseit *letisztázó* költő képével válthatjuk fel. Ennek tétje pedig az, hogy

318 MMAJ, Dos. 96. (RÓZSAFALVI 2018: 65.) A szöveg utóbb Arany László közlésében megjelent, ezek alapján vette fel a legutóbbi kritikai kiadás is (AJM, KK3: 414.), mely nem tud ez eredeti forrásról. Arany László a kéziratot 1882 őszére datálta, s úgy értelmezte, mint amely az éttermi számlák csomóját értelmezi (ARANY László 1889: XI.). Arany László egyik állítása sem ellenőrizhető vissza. A fenti közlés a kézirat alapján betűhív.

319 MMAJ, Dos. 340. (RÓZSAFALVI 2018: 65.) Lásd EPLÉNYI 2018. A térkép kötetünk hátsó belső borítóján látható.

320 A *Kapcsos könyv* megtalálható: MTA KIK Kt., K510.

321 AJHIL I.

bár nem tudjuk, Arany miképpen gondolkozott e versek megjelentetéséről, mindenestre ugyanúgy készítette elő kéziratát, mint azt korábbi köteteivel is tette.³²²

A ciklus címét (*Őszikék*) Arany ceruzával írta be a kötet élére, ám a címadó költemény csak később következik. Mindez arra mutat, hogy számára a ciklus felépítésének gondolata még folyamatban volt, azt életében sohasem zárta le. Így végső soron nincsenek arról pontos információink, hogy Arany pontosan hogyan is képzelte el a kötetet; a névadó költeményt a kiadások többnyire előre helyezik (s ezzel utólag mégiscsak létrehoznak egy egységesnek tekintett kötetet), sőt Voinovich Géza tematikai és formai okokra hivatkozva azt még egy párverssel is megtoldotta (az *Őszikék II.* címen ismert vers ugyanis nem a *Kapcsos könyvben* szerepelt, hanem cím nélkül egy másik kéziratlapon). E filológiai gesztusok egyfelől hagyják kibontakozni a gyűjtemény darabjai között fennálló belső viszonyítási rendszert, megkomponált verscsoportot állítanak össze, másfelől azonban ki is szakítják e költeményeket Arany lírai pályaképéből, ahhoz nem kapcsolják szervesen hozzá, amennyiben különállásukat hangsúlyozzák.³²³

Péterfy Jenő a versek megjelenése után nem sokkal írott tanulmányában (*Arany János Őszikéi*) ezt a következőképpen fejti ki:

E költeményeken nem szabad tompa érzéssel átsurranni; első sorban nem is a költőt kell keresnünk bennök, ki annyi más művében mutatta teljes erejét, hanem az embert, az öregedő embert, kiben az elmúlás gondolata kísért, melyet hol fájós érzéssel, hol megadó humorral dédelget, becéz, s a maga mulattatására, pillanatnyi könnyebbülésére, megénekel.³²⁴

Mindez a tekintetben válik fontossá, hogy a versek keletkezési körülményei igen szorosan beleíródtak a ciklus recepciótörténetébe, s ez azért is tűnik logikus értelmezői eljárásnak, mivel magukban a versekben *tényleg* megszólal az intimitás és az időskori nosztalgia „diszkréten fátyolozott lírája” (Babits Mihály),³²⁵ sőt önnön kéziratosaikra is utalnak (például a *Naturam furcā expellas...* című költemény a mellé rajzolt képpel együtt értelmezendő).³²⁶ Az *Őszikék* hagyományos értelmezései ugyanakkor nem figyelnek arra, hogy a lírai megszólalások mögött nem feltétlenül ragadható meg egy egységes lírai szerep, s Arany e kísérletező verscsoport-

322 SZILÁGYI Márton 2017b; SZILÁGYI Márton 2018e.

323 A filológiai problémák legutóbbi összefoglalása: SZMESKÓ 2018.

324 PÉTERFY 1901: 249–250.

325 BABITS 1978: 172.

326 EISEMANN 2010: 282–305.

jának összetartó ereje inkább könnyed játékosságában ragadható meg,³²⁷ mintsem tematikusan. Mi a továbbiakban e szemponttól eltekintünk, s arra figyelünk, hogy Arany milyen költői szerepeket rajzolt fel, s hogy milyen poétikai dilemmákig vezetett el a lírai hang megszólalási formáival kapcsolatos poétikai dilemmája.³²⁸

Szemben az ötvenes évek Arany-lírájával a költő az *Őszikék* darabjaiban már a nem létező szereplehetőségekkel vetett számot, hanem megkísérelt újabbakat magára öltetni. E szerepdilemma szorosan összekapcsolódik a lírai hang újraszituálásával is. Míg korábbi költészetében a költői hang érzékelhetőségének határait kutatta (elbizonytalanítván annak forrását), itt e probléma viszonylag ritkán jelenik meg (például a *Tengeri-hántásban*), mivel a hangot leválasztja a létrehozó instrumentumról. A *Tamburás öreg úr* lírai önarcképében a zene és a költészet összefüggésrendszerére utal, itt azonban hangszer és hang, a nyelv anyaga és a képzelet elválnak egymástól, s a nyelv nem feltétlenül azt a tapasztalatot közvetíti, amelyet az öreg zenész annak adni szándékozott:

Mindezt öregúr, nem mintha kihozná
Kopogójából – csak képzele hozzá;
S ha nem sikerül kivitelben a dal:
A két öreg szerszám *egymásra* utal.³²⁹

Naturam furcâ expellas... című versében pedig a gyermekkortól vágyott harangkongatás, amely mögött egyfajta biblikus metafizikum húzódik, megtörténik ugyan, de hangot nem ad ki, s miképp a versszakokban a sorok fogyatkoznak, akképpen a hang sem érkezik meg:

Így kongatom most untalan
E verseket – bár hangtalan.³³⁰

A lírai hang visszavonása mellett Arany ismert poétikai műformákat is újrahangol. Természetesen vannak olyan versek is, melyek jól, szinte problémátlanul illeszkednek korábbi műfaji kódokhoz. Ilyenek például a különböző alkalmi versek (*Kortársam R. A. halálán*; *Növünk együtt*), a Petőfi hangját imitáló *Népdal* című vers, mely a negyvenes évek népies műdalait idézi. Külön kell szólnunk a ballada

327 BARTA 2003d.

328 Az eddig idézetteken túl lásd még Kerényi Ferenc kommentált kiadásának jegyzeteit: ARANY János 1993; illetve SZILÁGYI Márton 2017a: 264–279.

329 AJM, KK3: 213. A vers elemzéséhez lásd még KUCSERKA 2018.

330 AJM, KK3: 208.

műfajának újragondolásáról. Találunk persze olyat e versek között, mely klasszikus balladai témára, klasszikus balladai eszköztárral íródott (*Éjjeli párbaj; Tetemre hívás*), vannak azonban olyan költeményei is, amelyek több irányban is kísérletet tettek arra, hogy a nagyrészt éppen Arany által kanonizált műfaji formákat átrendezzék. A *Híd-avatás*ban például a szellemi és anyagi szférák egymás közötti átmozgása jelen van ugyan, de a látomás haláltánca immár a fiú elméjének hiperbolikus felnagyításaként kerül elénk látványként, s így az őrült vízió a szubjektumon belülre kerül. A *Tengeri-hántás* közösségi történetelbeszélését egy vagy több, szintén a közösségből érkező hang közbevetései szakítják meg. E hang, a történetet elbeszélő közösségi emlékezettel szemben, az elmondás körülményeire utal, arra a látványra, melyet a történetet hallgató közönség maga körül érzékelhetett. Ugyanakkor e közbevetések értelmezik is a történetet, sőt mi több, e hangok biztosítják annak metaforizáltságát is, s ily módon kép és hang egymástól külön jelenik meg.

A *Vörös Rébék* Arany legradikálisabb balladai kísérlete. A csak nehezen rekonstruálható történet itt is a kollektív emlékezet működése révén bontakozik ki. A címszereplő egy boszorkány, akinek átjárása van anyagi és szellemi világ között. A keskeny pallóként metaforizált határpontot élet és halál között csupán ő tudja átlépni, s halála után csak ő képes varjúként visszatérni az anyagi világba. Rebi néni azonban már halála előtt is boszorkányos tulajdonságokkal rendelkezik, s megölése egyaránt értelmezhető Pörge Dani bosszújaként (mivel Rebi néni kerítőnőként járt közben Dani felesége és a kasznár szerelmi kapcsolatában) és véletlen balesetként:

Híre terjed a helységben:

„Tudjátok, mi az eset?

Pörge Dani egy varjút lőtt

S Rebi néni leesett!”³³¹

A materiális és a szimbolikus világok oda-vissza átjárhatóak, s Rebi néni bosszúja sem marad el: immár varjúként vájja ki a gyilkosságok miatt felakasztott Dani szemét (aki utóbb megölte a kasznárt és egy rablógyilkosságot is elkövetett). A varjú e versben már nem egyszerűen metaforaként jelenik meg, mivel a kép konnotációi is szervesen beleíródnak a szövegbe, s a metaforát így a modern költészet szimbóluma felé mozdítja el. Arany persze megfogalmazza e poétikai dilemma másik oldalát is: A *képmutogató* radikalitása nem a kép kiterjesztésében,

³³¹ AJM, KK3: 298.

hanem éppenséggel teljes visszavonásában rejlik. A vers egy vásári szokásra épül: a képmutogató – nem meglepő – képeket mutat, s azokhoz fűz verses magyarázatot. Ily módon a történet olyan látványok interpretációjaként kerül elénk, ahol képet mi magunk nem láthatunk, s így a balladai történet elmondásának a szituációja mintegy színre is viszi azt, amiről az elmesélt, elmutogatott ballada maga is szól: kép és hang, anyag és fenomén elkülönбöződését.

Az *Őszikék* lírai darabjai is azt mutatják, hogy Aranyt kép és hang egymáshoz való viszonya foglalkoztatta. Az ötvenes évek lírájáról szólván korábban már láttuk, hogy a költői kép deformációja miképpen rombolja le a lírai hang pozíciójának magától értetődő egyértelműségét. A kései Arany-líra ennél még radikálisabb, amikor a képet és a hangot, illetve a beszélőt és a beszédet élesen elválasztja egymástól. A ciklus címadó verse második darabjának első versszaka egy meglehetősen vulgáris képpel indul (Arany szemérmességének megfelelően nem kimondván persze, csak utalván arra, hogy a versek születése az üritkezéssel áll párhuzamban), hogy aztán a harmadik versszak utalása (Midás király történetének idézése) ezt váratlanul mitikus rangra emelje. A lírai alany azonban nem közvetlenül szólal meg e metaforák szerint, hanem nyomás és fájás enyhítésére a zugban kiöntött és eltemetett verseket a felettük növő nád beszéli ki. A vers párdarabja pedig szintén a versírást metaforizálja, egész pontosan a versek jelennek meg virágokként és csibékként. A szépség és lágyág klasszikus értékeit konnotáló képek továbbbírása során e két metafora a versek értelmezhetőségének lehetőségeit mutatják meg, méghozzá az elmúlás elértéktelenedésének fényében. A virágok hordozzák ugyan a szépség lehetőségét, de már a második szakaszban a „deres fű / Hantját szépen színezik” – azaz már itt utalnak a dekoratív funkció elvesztésének lehetőségére –, majd az „őszí dér” által „megcsapott” virágok el is veszítik illatukat; a csibék pedig – ellentéteztvén a virág szépségének idealitását – az érzékelés más szintjére helyezik a vers értékelhetőségét, amikor a kulináris élvezetek körébe soroltnak:

A virágnak nincs illatja,
Ha meglepte őszi dér;
A csibének húsa, vére –
S a konyhában többet ér.³³²

Kép és hang természetes kölcsönviszonyának megbomlását a szellemi világ és az érzéki tapasztalatok mindennapiságának újrafogalmazása kíséri. Arany nem egy

³³² AJM, KK3: 264.

versében esik szó az érzékelés fiziológiai felbomlásáról, s a megtapasztalható világ befogadásának megváltozásáról. A *lepke* című versét idézhetjük például. E költemény egy hagyományos allegória kifejtésének irányába indul. Eszerint a lepke élete az emberi élet allegóriája volna, sőt – az Ámor és Psyché-történet nyomán – a lepke az emberi lélek halhatatlanságának konnotációit is hordozza. Ugyanakkor itt éppen az érzékelés megváltozott módja az, ami a lepkét egyáltalán láthatóvá tette. Paradox módon tehát a lepke rejtette metafizikum éppen azáltal válhat láthatóvá, hogy a lírai alany nem látja már a metafizikumot (hiszen az út porát nézi, ahelyett, hogy felfelé, az égre tekintene). Ugyanakkor a lepke toposzának deformációja azért is zavarba ejtő, mivel a földre szegezett tekintet az utolsó versszakban a közeli halál vágyával egészül ki, s így a lefelé nézés és a lent libegő lepke egyaránt az elmúlás perspektívájából mutatják meg az érzékelés megváltozásának értelmét. Mindazonáltal Arany nem törli el a világot teremtő képzelőerő emlékezetét, még ha a „föld” perspektívája vissza is vonja annak érvényességét:

Sorsom pedig, s egy méla gond
Egemből már a földre vont;
De nem remény-magot vetek:
Azt nézem: hol pihenhetek?³³³

Az érzékelés megváltozásának tapasztalata több versben a természet érzékelésének és értelmezhetőségének lehetőségeit kutatja. A *tölgyek alatt* című versében például megjelenik a kontemplatív magányban önelemzést végző poéta kliséje, ugyanakkor ez torzul, hiszen a természet néma marad körülötte. A liget leírásában – Vajda lírájához hasonló módon – a táj esztétizáló kifestésére utal:

A tölgyek alatt
Szeretek pihenni,
Hova el nem hat
Város zaja semmi.
Zöld lomb közei
„Áttörve” az égbolt
S a rét mezein
Vegyül árny- és fényfolt.³³⁴

³³³ AJM, KK3: 203.

³³⁴ AJM, KK3: 251.

Ugyanakkor az idézett nyitó versszak megpihenése a vers végére átértelmeződik, s ismét csak a „végső megpihenés” perspektívájából értelmezi újra a verset. A tölgy, mely lombjaival maga festette meg a tájat, a vers végén fejfául szolgál:

A tölgyek alatt
 Vágynám lenyugodni,
 Ha csontjaimat
 Meg kelletik adni;
 De, akárhol vár
 A pihenő hely rám:
 Egyszerűen bár,
 Tölgy lenne a fejfám!³³⁵

Más versekben Arany nemcsak a természet átesztétizálásának korlátait érzékelteti, de a természetet egyenesen a művészetbe való „kontárkodásként” írja le (*Semmi természet!*). A naiv természet elvesztése a modern, városi ember tapasztalata, s Aranynál mindez az emberi élet megfogalmazhatóságának kételyével párosul. Az *Epilogus* nyitóversszaka például nemcsak a technikai kultúra változását ábrázolja, de arról is szól, hogy az út-életút toposza nem feltétlenül fordítható át a modern kor vívmányainak nyelvére:

Az életet már megjártam.
 Többnyire csak gyalog jártam,
 Gyalog bizon –
 Legfőlebb ha omnibuszon.³³⁶

Ez a civilizációs tapasztalat természetszerűleg érinti a versekben megszólaló költőszerepeket is, s talán nem véletlen, hogy Arany az *Őszikék* verseiben számtalan költőimágót épített fel (*Tamburás öreg úr*, *Az öreg pincér*, *A vén újságkihordó*, *Ünneprontók*, *A képmutogató*, s talán életképszerűsége ellenére ide tartozik a *Rangos koldus* is). A szerepek e sokasága azonban az újrafogalmazás kényszerén túl, a kései Arany (a fiziológiailag is megélt) perspektivikusság iránti érzékenységet mutathatja. Arany persze mindezt a melankolikus lemondással magyarázza (*Mindvégig*):

³³⁵ AJM, KK3: 253.

³³⁶ AJM, KK3: 204.

S ne hidd, hogy a lantnak
 Ereje meglankadt:
 Csak hangköre más;
 Ezzel ha elégszel,
 Még várhat elégszer
 Dalban vidulás.³³⁷

Arany János 1882. október 22-én hunyt el otthonában. Az eseményekről a szemtanú, Arany orvosa így számolt be két hónappal később:

Egy csésze kávé elfogyasztása után fölkelt a beteg s átment a másik szobába. Innen, fia segítségével, botra támaszkodva még önerejéből tért vissza kiszellőztetett szobájába. De alig ért át a szobába, s ült le az ágy közelében lévő székre, feje egyszerre lehanyatlott, eszméletét elvesztette, s $\frac{3}{4}$ 12 után 5 perczczel egy erős, mély sóhaj-tással vagyis légvétellel végkép megszűntek nála az életnek minden jelenségei.³³⁸

A családi emlékezet azonban némiképp másképp állította be az eseményeket. Mire az Arany-hagyaték Budapestről Nagyszalontára érkezett, már inkább úgy emlékeztek, hogy Arany az egyik foteljába hanyatlott le, s ott érte a halál.³³⁹ A *Honnan és hová?* kiállítás utóbbi hagyományt követi, s az életrajzi tárlatunk végpontja éppen ez a fotel.³⁴⁰

Arra, hogy a liminalitás helyzetei mintegy stimulálják a tárgyak múzeumi megőrzésének kultúrtechnikáit,³⁴¹ az Arany János Emlékmúzeum is példákkal szolgálhat. A halottról egy hajtincset metszenek le, melyet Arany László édesapja korábban kihúzott fogával együtt egy dobozkába tesz (ma már csak a hajtincs van meg).³⁴² Ám nemcsak az egykori földi porhüvely darabjait őrzik kultikus tisztelettel, hanem tettek el az akadémiai és a családi gyászjelentésből is, illetve itt találhatók azok a részvétlívratok, amelyeket a család kapott.³⁴³

337 AJM, KK3: 232.

338 Dr. FARKAS Kálmán, „Arany János betegségéről”, *Nemzet* 1, 111. sz. (1882. december 20., reggeli kiadás): [5]–[6], [6.]

339 Így szerepel például a múzeum korai leltáraiban: név nélkül 1899: 27; DEBRECZENI 1920: 20.

340 TÖRÖK–ZEKE 2018: 185–186 (89. tétel).

341 Ez nem is csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy minden archívum már eleve liminális hely: ZEITLYN 2012.

342 TÖRÖK–ZEKE 2018: 200–201 (89. tétel).

343 A gyászjelentések: MMAJ, Dos. 45; a részvétlívratok: Dos. 75–80; 83; 85; 336. (RÓZSAFALVI 2018: 256–258.)

A költő halálának pillanata a múzeum születésének esélyét hordozta magában. Nem véletlen hát, hogy az addig véletlenszerűen halmozódó tárgyak halmaza hirtelen emlékezetpolitikai kontextusba kerül át – s mintha a költő tovább élne, a gyűjtés folytatódik tovább. (Így teszik el gondosan a koszorúkat, szalagokat, melyek már az Arany-emlékezetet dokumentálják.) Arany kultusza nem halála után kezdődött. Arany László döntése volt, hogy édesapja magánvilágának e szelete – s éppen itt látható szelete – maradjon ránk, s kerüljön a kultusz világán belülre.

ÉN IS LANTOT PENGETÉK

A kultikus hagyomány

(Barabás és Éder)

1942 májusában, nem sokkal második munkaszolgálatának kezdete előtt Radnóti Miklós levelet kapott Komlós Aladártól. Radnóti a naplójában írt erről: Komlós valamiért azt hiszi, hogy mivel a zsidókérdésben nem értenek egyet, a költő talán haragszik rá. Radnóti baráti hangú viszontválaszát bemásolta naplójába, ebből derül ki nézeteltérésük lényege: Komlós felvállalná zsidóságát és büszkén, dacosan képviselné azt, míg Radnóti az asszimiláció pártján áll. Május 17-én írja Komlósnak:

Hogy is kezdjem... A szobám falán három „családi kép” van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismerős Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik „nem bennfentes” látogatóm de Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: „a nagybátyád?” vagy „rokonod”? Igen – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédnagybátyáim ők.¹

Radnóti amellettt érvel itt, hogy az ő elődei a magyar nyelv két legnagyobb mestere, s őt aztán nem érdekli, hogy etnikumot vagy vallást tekintve ki hová tartozik. Művészete felette áll a mindennapi politikai örületen. Sajnos a folytatás ismert: akik aljas módon megölték Radnótit, nem így gondolkodtak (s nem is úgy, ahogy a holokausztot túlélő Komlós). Ezen túlmenően van még egy fontos moz-

zanat Radnóti levelében: ő ugyanis ismeretlen arcokat választott, s nem az akkor tankönyvekből, irodalmi magazinokból ismert ábrázolásokat. Mindez arra is utal, hogy ő e művészeknek egészen más, a közvélemény előtt ismeretlen arcát látta – olyan arcot, melyet elfed kultusz és a közoktatás mindennapjainak szükségszerűen sematizáló hajlama. (Nem véletlen, hogy második munkaszolgálat alatt Radnóti, ha tehetette, Arany János műveit olvasta.)

Ez az akkor még ismeretlen – mára már talán inkább közismert –, Nagyszalontán őrzött, Barabás Miklós festette portré a művész pályájának egyik jól sikerült alkotása. Radnóti számára azért is lehetett újdonság a kép, mert a két világháború között kevés esély mutatkozhatott annak megtekintésére, s addig is viszonylag kevés reprodukció készült róla. A 20. század második felében indul a kép karrierje – és méltán fut be az Arany-ikonográfián belül karriert.² Ez a kép ugyanis – miközben a Barabás által készített művészábrázolások visszatérő ikonológiai elemeiből építkezik – az Arany-jelenség olyan attribútumait mutatja fel, amelyek a későbbiekben is meghatározóak maradhattak. Aranyt ugyanis úgy ábrázolja költőként-művészként a kép, hogy annak határozott kiegyensúlyozottságát helyezi a középpontba. A költő jobb keze egy íróasztal sarkára támaszkodik, mögötte szármárfüles kéziratok hevernek, a bal oldalon, a költő háta mögött lévő könyvespolc rendezett sorai állnak. E kettő közötti kontrasztban ül az egyenes tekintetű alak, aki ihlet és kötelesség kettősségében az egyensúlyi állapotot jelöli.³

Hogy Barabás nem a szertelen romantikus költő alakját formálta meg, persze nemcsak a festő egyéni indíttatását mutatja: a kép ugyanis Nagyszalonta városának megrendelésére készült – s egy városházi tanácsteremben nyilván valamilyen Pantheon megalapozásaként függesztették a falra. Mindenesetre a megrendelés már önmagában azt mutatja meg, hogy Arany Jánosnak rögtön távozása után emléket kívánt állítani szülővárosa. S tette ezt úgy, hogy ekkor még közel sem volt bizonyos, hogy Arany már nem fog hazaköltözni. Arany 1856-ra ugyanis már nagy tekintéllyel rendelkezett, amelyre az őt elbocsátó közösség is büszke lehetett, és ennek révén erősíthette pozícióját a Bihar megyei politikai közösségen belül.

Mezey Ferenc, a város főbírája 1856. augusztus 19-én kelt levelében kérte fel Aranyt, hogy álljon Barabás rendelkezésére. Arany néhány nappal később már jelzi is, hogy elfogadja a felkérést:

2 Az Arany-ikonográfiához lásd SOLTÉSNÉ SZILÁRD 1935; WAGNER 1967; HÁSZ-FEHÉR 2017. Az Arany-émlékév fontos teljesítménye volt a teljes ikonográfia összeállítás (melynek szerkesztésében jelen sorok szerzője is részt vállalt): KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018.

3 Elemzéséhez lásd SZVOBODA DOMÁNSZKY 2009: 64–72. Barabás pályájának értékeléséhez lásd még SZVOBODA DOMÁNSZKY 1983; VESZPRÉMI 2009.

Valóban meglepő volt rám nézve Ön becses levele s első pillanatban nem tudám, mire határozom el magamat. A mit én irodalmilag tevék – daczára minden magasztalásnak – oly kevés az, hogy ilynemű megtisztelés szinte elpirít. De jobban meggondolva a dolgot, engednem kell önök szives felhívásának, mert itt nem a magam, hanem a köz érdeke forog fenn. Mennyi a panasz, hogy az illető községek nem tudják méltányolni jeleseiket; hogy „nem egynek sirján lengeti bus szél a fedésnek tüskebokrait.” Önök példája szívemelő kivétel, s hiszem, remélem, hogy számos utánczókra fog találni a két hazában. E nemes tett a közvélemény méltó elismerésével fog találkozni s én annak szülővárosomra, honfitársaimra nézve jobban örülök, mint magamra nézve a dicsőségnak, mely belőle netán rám is háramol. Isten éltesse Önöket, kik e dolog indítványozói, részesei valának!

De ha egykedvű vagyok az iránt, mi ebből *hiúságomat* kecsegtetné: más részről úgy tekintem azt, mint kapcsát, zálogát a *szeretetnek*, melylyel szülőföldem s jó patriotáim iránt mindenkor viseltettem. És e szempontból tekintve bir az előttem kiváló beccsel: azok közt lenni mindig, kiket szeretek és tisztetek, – *képpen* legalább, ha már valóságban nem lehet. S valamint nincs forróbb ohajtásom, mint az, hogy egykor szülőföldemen pihenhessek meg az élet terheitől: úgy nem lehet kedvesebb rám nézve azon érzetnél, hogy a kapocs köztem és honfitársaim közt nem hogy lazúlna, sőt szorosabbá fűződik.⁴

Egyfajta hűségnyilatkozat ez közte és a város között. Ő sem fogja elfeledni hazáját (ott kíván majd nyugodni halála után), s a festmény elkészíttetése jelzi, hogy az elköteleződés kölcsönös. Arany komolyan gondolja, hogy amikor saját hírneve hozzájárulhat a helyi identitás megerősítéséhez, akkor ahhoz arcát is adnia kell – bármily zavarba ejtő is legyen e szituáció. Ráadásul időközben személyesen is tapaszthatta: Bihar megyén kívül nem sokat tudnak az emberek Nagyszalontáról. Kovács Jánosnak írja 1856. szeptember 7-én:

Az arckép-históriában az az öröndetes, hogy a jó példa mindig hat és meglehet más városok is felbuzdulnak, hogy elhunyt vagy élő jeleseikért lendítsenek valamit. Aztán meg, – ha a dolog nyilvánosság elé kerül – mindenesetre szép oldalról tünteti fel Szalontát, mely eddig jóformán csak a nagyfülű disznórul volt országhírű, – még a betyárságáról se tudnak itt már semmit.⁵

4 „Arany János Mezey Ferencnek, [Nagykőrös, 1856. augusztus 23.]”, in AJÖM XVI: 742. (Mezey felkérő levele nem maradt fenn.)

5 „Arany János Kovács Jánosnak, Nagy-Kőrös, 1856. szeptember 7.”, in AJÖM XVI: 759–760, 759.

A disznókról híres város kérdése még elő fog kerülni, most kövessük Aranyt, aki szeptemberben már megy is Pestnek. A fásasztó ülésről így tájékoztatja sógorát, Ercsey Sándort:

Látod-e már, mily nagy csapás lett volna Szalontára, ha e szünidőt ottlenn töltöm?! Ki ült volna Barabásnak 4 egész napig éjjel és nappal? Igazán, a dicsőség szép dolog – de az ülést már kezdtem megünni. A kép azt hiszem, jó lesz: de félek, hogy kissé vörösebbnek fogják találni, mint a minőnek engem rendesen ismernek. Barabás nem oka, – mert én Pesten, a sok lótás-futástól többnyire oly vörös vagyok, mint a rák, úgyhogy azon tökmag színű pesti urak nem győznek bámulni eléggé, hogy mily egészséges falusi kinézésem van. Itthon, ha a szobában ülök, bizony sápadt legény vagyok én rendesen. Ezt a hibát lelhetik benne, egyebet nem gondolnám. A kép térdig – de ülő helyzetben van – Barabás hihetőleg kímélni akart, hogy ne álljak annyit, aztán meg az a katonai állás illik hősi személyhez, de magam forma tollrágó embernek jobb űlni. Jobb kézről íróasztal, könyvekkel, háttérben szinte kis könyvtár lesz látható – de ebből akkor még semmi sem volt. Mezey szomszédot köszöntsd nevemben, és mondd meg neki ezeket; valamint azt is, hogy a sületlen jelentés a lapokban nem tőlem eredt. Én nem akartam a dolgot dobraütni, míg a kép el nem készül, – de óhatatlan volt, hogy meg ne tudják, mi járatban vagyok Pesten, s az ujdondász sereg sietett kipletykázni. Perse, azt hallották, hogy szalontai jegyző voltam, – de azt, hogy ott is *születtem* egyik se érte föl ököllel, s így a hirdetés oly formán esett, mintha a szalontai tanács *notariusi* érdemeimet akarná megkoszorúzni. Ez is szép volna, – de ha nem igaz.⁶

Pontosan nem tudni, hogy Arany melyik hirdetésre utal, mivel üléséről több információ is napvilágot látott a korabeli lapokban. 1856. szeptember 19-én a *Hölgyfutárban* jelent meg egy rövid tudósítás a készülő képről:

„Nagy Szalonta nevezetes város” énekli nagy költőnk Arany János – ki ép jelenleg a főváros falai közt mulat. Azonban aligha tudnánk egy egy szebb vonást a nagy szalontai község jellemzésére fölemlíteni, mint azon tényt, melyet most róla megtudánk. E derék község tanácsa nevezetesen elhatározá, hogy Arany János arcképét Barabás által olajba lefesteti, s a tanácsteremben fölfüggeszti; emlékül azon

6 „Arany János Ercsey Sándornak, Nagy-Kőrös, 1856. október 3.”, in AJÖM XVI: 764–766, 765.

szép évekre, midőn Arany e város jegyzője volt, s midőn aranyfóliával itt írta meg „Toldit,” irodalmunk ez elhírhedett remekét.⁷

Arany valószínűleg személyesen intézkedett, hogy egy pontosabb híradás jelenjen meg – mintegy helyesbítésként: „Arany János arcképét – mint egy nagy-szalontai levélből olvassuk – nem kizárólag a községtanács festette le Barabás által; hanem a város majd minden értelmes lakója meghozta e szép célra áldozatát, mert a nagy költőre minden nagy-szalontai ember egyforma büszkeséggel gondol.”⁸ Hogy a levelet Arany mutatta be, azt csak a rövid időhatárok sejtetik. Eközben Barabás már ekkor egy olyan akcióra készül a képpel, amelyet nem biztos, hogy egyeztetett a nagyszalontai megrendelőkkal. A *Hölgyfutár*ban ugyanis ez a kis hír is megjelent: „Arany Jánosnak – Barabás által készített pompás olajfestésű arcképét sokan, mielőtt N. Szalontára vitetnék, a műtárlatban is óhajtanák látni.”⁹

Arany 1856. december 10-én érdeklődik Ercsey Sándornál, hogy vajon odaért-e a kép:

Advocem patria: lám csak meg kellett kezdeni és már ide s tova oly országos hírű város lesz, mint, hogy sokat ne mondjak ... Soroksár. Előbb a szalontai disznó („rég-i dicsőségünk”, de amely már „késik az éji homályban”) – azután kanász, kanász, divat, csizmadia tőke, arckép, s most következik Kopsé, Csuporteremtő, Lencseboglya stb. celebritások. Apropos arckép: hazaért-e már? Nem hallok felőle Pestről egy darab óta semmit. Barabás, míg festette, mindig azzal mulattatott, hogy nem tom kinek, valami fő ispánnak a képét úgy rendelte meg nála ez s ez megye, de mikor fizetni kellett a megye sehol se volt, végre is a megtisztelt egyént szállította fel, hogy maga becsületéért fizesse ki, úgy is történt. Persze biztattam hogy itt nem forog fenn hasonló eset.¹⁰

7 *Hölgyfutár* 7, 216. sz. (1856. szeptember 19.): 881. Hasonló tartalmú szöveg jelent meg például: *Budapesti Viszhang* 1, 39. sz. (1856. szeptember 25.): 314; *Budapesti Hírlap* 4, 220. sz. (1856. szeptember 23.): [2.]

8 *Hölgyfutár* 7, 225. sz. (1856. szeptember 30.): 914.

9 *Hölgyfutár* 7, 221. sz. (1856. szeptember 25.): 899.

10 „Arany János Ercsey Sándornak, Kőrös, [1856. december 10.], in AJÖM XVI: 779–781, 779–780. A nagyszalontaiak fizetési lehetőségeit amúgy Arany mindvégig figyelemmel kísérte. Lásd: „Én a vacatiót elég unalmasan és hiába töltöm. Majd még egyszer fölmegek Pestre – ülni Barabásnak. Nem tudom, mibe kerül nekik a kép, de félek nagyon drága lesz, mert igen pompásan akarják. Mit tudsz, van-e alku? mert sajnálnám, ha végül többet kellene fizetniök, mint gondolták.” „Arany János Kovács Jánosnak, Nagy-Kőrös, 1856. szeptember 7.”, in AJÖM XVI: 759–760.

A szalontai disznókat még mindig halasszuk későbbre. Egyelőre legyen elég anyyi, hogy az itt olvasottak arra utalnak: Arany és a nagyszalontai megrendelők annak ellenére sem tudtak arról, hogy Barabás egy ideig még visszatartaná a képet, hogy korábban erről hír jelent meg a *Hölgyfutárban*. A városban már 1857 februárjára kitűzik a kép leleplezésének időpontját, Barabás azonban nem küldi az alkotást. A fejleményekről Ercsey Sándor tájékoztatja sógorát 1857. február 24-én:

Azt is hallhatta talán már bátyám: hogy arczképének egész ünnepélyességi leleplezésére mult febr. 7ike volt kitűzve. Mezey pátri egyrésztől írt Barabásnak (elküldvén neki a munkadijat:) hogy a képet küldje le; másrésztől pedig Tompát kérte föl, hogy ez alkalomra egy köszöntőt készítsen. De Barabás azt írta: hogy a képrámát mindaddig el nem készíttethetvén, a képet e miatt – de meg azon okból is mert azt szeretné a műkiállításba kitenni – le nem küldheti; mire nézve ő saját tetszésére is hagyatott. Tompa pedig egy igen szép levélben, – melyben a legszebb baráti kegyelettel emlékezik bátyámról – azt válaszolta: miszerint egyetlen gyermekének válságos betegsége miatt, levert kedélyű lévén, a felhívásnak legjobb akarata mellett is, meg nem felelhet. Így hát a kép leküldés csak tavasz nyíltára marad.¹¹

Barabás érezhette, hogy képe jól sikerült, és mindenképp szerette volna, ha minél nagyobb publicitást kap alkotása, mielőtt a távoli Nagyszalontára kerül. Arany tájékoztatja erről ismét csak Ercsey Sándor közvetítésével a nagyszalontaiakat:

Tompát is várom, Majus körül. Ő szegény sokat aggódott kis fiáért, ki majd a halál martaléka lón. Írta ő nekem, hogy nem teljesíthette a szalontaiak kívánságát, sőt félt, nehogy félremagyarázzák. No de hisz rajta nem mult a dolog; a kép, mint olvasom az ujságból, még most is a műkiállításban parádézik. Ez annak jele, hogy Barabás gondosan kidolgozta, s maga is elégedett vele, másképp nem fogta volna annyi értő szem bírálatának kitenni. S ez így jobb, mintha sietett volna nyakrafőre leküldeni. Én, persze, nem láttam készen; nem tudom mit csinált azóta neki.¹²

Március elején a kép valóban a Műtárlaton lesz kiállítva. Kakas Márton (azaz: Jókai Mór) ironikus tudósítását idézzük:

Itt vagyok biz én megint, ha kidobnak is. Már pedig most bátrabban léptem be, minthogy a legelső szobában egy ismerőssémmel találkoztam; a ki nem más, mint

11 „Ercsey Sándor Arany Jánosnak, Szalonta, 1857. február 24.”, in AJÖM XVII: 25–28, 26.

12 „Arany János Ercsey Sándornak, Nagy-Kőrös, 1857. március 12.”, in AJÖM XVII: 37–41, 39.

Arany János, ott nézett rám a szögletből az ő jó szelíd arczával, a hogy odahaza szokott fogadni s kezét rázni velem és megkérdeni – „hogy *vattok* otthon?” Ezt most mind nem tehette, minthogy oda van festve egy vászonra Barabás Miklós ecsetje által, a ki csak azt nem adta meg neki, hogy megszólaljon. Ezt a képet Nagy-Szalonta városa festeté tanácsstereme számára, a hol Arany sok ideig hivatalos állapotban ült s befoglaltatá azt ékes arany rámába, mellyen felyül arany lant és arany könyv dülnek egymásra. A költő épen valami versen tartja a kezét, a mit akkor irt; elakartam azt lopni a Vasárnapi Újság számára, de biz azt nem birtam elolvasni: a mi nagy hiba Barabástul; hiszen ilyen betűkkel nem Arany János ir, hanem Remellay Gusztáv. Egyéb hibát nem fedeztem fel a képen.¹³

Hogy a pár hónapja várfogságból kegyelemmel szabadult Remellay Gusztávra vonatkozó utalás mire is vonatkozik, nem tudom. Az ironikus tudósítás mögött azonban nem nehéz kihallani az elismerés hangját – hiszen nem lehet véletlen, hogy az eredetivel szinte megszólalásig azonosnak, életszerűnek érzi a portrét.

Eközben Arany Tompa Mihállyal is levelezik a képről:

A szalontai komédia épen nem versed miatt késett el: Barabás mostanig sem küldte nekik le a képet. Külömben nekem is írtak azóta, hogy téged kértek föl s te egy igen szép levélben kimentetted magadat. Így hát ők meg vannak elégedve – hogy én megértelek-e? az más kérdés. Tudom én, hogy elvesztenél egy pohár vízbe, ha tehetnéd. Avagy nem töl-e csúffá Gesztelyen a két kalappal? Avagy nem rontottad le hősi hírnevedet a rókalyuk emlegetésével s nem gyaláztad-e meg bölcsőmet a szalontai disznóval? Miska, Miska! Tudom én már, miért nem írtál te verset a szalontaiaknak. Ím elkezdem én helyetted:

Disznairól hajdanonta,
Konya fülü nyájról:
De ma híres Nagy-Szalonta
Az ő Aranyáról etc.¹⁴

Tompa korábbi viccelődésének teljes mélységét valószínűleg csak a levelezőpartnerek értették.¹⁵ Mindenesetre egy ironikus sorba illeszkedik Arany versötlete, hogy miként kellene ünnepelni a képet, ha Tompa mégis elvállalná a felkérést.

13 „Kakas Márton a műtárlatban”, *Politikai Újdonságok* 3, 9. sz. (1857. március 4.): 72.

14 „Arany János Tompa Mihálynak, Kőrös, 1857. március 8.”, in *AJÖM* XVII: 32–35, 33–34.

15 Amit lehetett, összeszedett Korompay H. János: *AJÖM* XVII: 677.

Itt az ideje végre, hogy tisztázzuk, miért is emlegeti oly sűrűn Arany a szalontai disznókat. Valószínűleg szomorú tapasztalata volt, hogy szülővárosa leginkább a szalontai sertésfajta miatt van köztudatban. Ma már azért nem érthető a referencia azonnal, mivel a szalontai sertés azóta kihalt. E nagyméretű, lógó fülű, rozsdás színű szőrrel borított fajta a 19. századig az egyik igen elterjedt sertésfajta volt a Kárpát-medencében, a ma is ismert mangalica egyik őse. Tenyésztése azért szorult vissza, mivel teljes felhizlalása két esztendő is igénybe vett, ráadásul zsírja is kevés volt.¹⁶ Arany tudatában még benne lehetett az a legenda is, melyet Márki Sándor jegyzett fel, miszerint a török elől erdőbe húzódó lakosság szelídített volna meg vaddisznókat.¹⁷ Ilyenformán a szalontai sertés, melyet a 19. század második felében már csak a mintagazdaságokban tenyésztettek (többek között a Tisza család geszti uradalmán, ahol rövid ideig Arany is lakott),¹⁸ olyan ősi, pusztuló hagyomány szimbóluma lehetett, mely Arany gondolkodását a helyi viszonyokról igencsak meghatározta – láttuk ezt a *Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú* című fejezetben. A pusztuló hagyomány tapasztalatának kifordított megfogalmazása így lehetett teljes: egyfelől Arany életműve felfogható egyfajta heroikus kísérletként a traumatikus nagyszalontai hagyomány megőrzésére és átadására; másfelől a nagyszalontaiak gesztusa, hogy nagy szülöttük képmását rendelik meg, e hagyomány modernizálására tett kísérlet, amennyiben ők már nem a hagyományra, hanem a hagyomány közvetítőjére emlékeznek; s végül Arany parodisztikus kifordítása (a sertés nemes hagyománya), bár nem nyilvánosan, de magánkörben emlékeztet az emlékezetpolitikai gesztus paradox voltára.

Talán maguk a megrendelők is zavarban lehettek. Az efféle emlékezetpolitikai cseréknek – hogy úgy mondjam – nemigen létezett még hagyománya. Tompa megnyitójának elmaradása után nem is rendeltek újabb előadót, sőt, maguk is csendesebb ünnepséget tartottak. Ismét csak Ercsey Sándor tudósítja barátját és rokonát a történekekről:

Mint az újságok is kürtölték, folyó évi junius 1én ment végbe az arcz kép leleplezési ünnepély, mely is annyiéből állott, hogy a Cassinoban egy igen csinos kis bál tartatott és ezen alkalommal a kép, megkoszoruzottan, ki lőn függesztve. Azonban, igen okosan, minden szónoklatok vagy szavazások elmaradtak, minek egyik oka az volt, mert Szalontáról kifogytak a Demosthenesek. E bál elmulta utáni na-

¹⁶ *Pallas* XV: 388.

¹⁷ „Sok lehetett a *vaddisznó* is; hiszen a török hódítás idejében a vadászati épűgy, mint a közeli szalontaiak vaddisznókat szelídítették meg s velők egy ma is híres, bár veszni induló fajtát alapítottak.” MÁRKI 1892: 401.

¹⁸ Lásd Alfred Brehm lexikonának magyar változatában: BREHM 1929: 182–183.

pon, az arczkép a városházhoz áthozatván, azóta itten, állandó tartási helyén kifüggesztve van.¹⁹

Arany zavara persze ettől még nem csökkent. Pontosan érezte azt, hogy mit jelent élő klasszikussá válni. Hiszen testének képe Barabás Miklós képének kifüggesztésével egy olyan keretbe zárul, melyből már aligha törhet ki. A díszes, arany-színűre festett keret tetején babérkoszorú, alatta Arany lantja és költeményeinek friss kiadása,²⁰ alatta a képen szigorú kompozícióba zárva ül a költő. Az arc efféle kimerevítése önnön kultuszába zárja a testet. Hogy Arany mily pontosan érzekelte az emlékezetpolitikai gesztusnak a tétjét, mutatja levele, melyet Ercseynek írt a fenti tudósításra válaszképpen:

Örvendek hogy az arczkép historia nem történt nagyobb lármával, bár ennyi is elég zajos. Valahogy oly formán érzem magam, mikor erről hallok vagy olvasok, mintha már nem is volnék én, én; mintha mindez halálom után történnék. Van benne valami halottias. Szinte félek, ha majd Szalontára megyek, hogy fog bámulni és lesni az ifjabb nemzedék, mint valamely – mumiát. S e tekintetben örvendek, hogy Szalontáról a „Demosthenesek kifogytak”, mert nem szeretném ha lármát ütnének velem, ha szónoklatokat toastokat &c. kellene hallgatnom s azokra felelgetnem.²¹

Arany eddig tarthatta magát a nagyszalontai közösség egyszerű polgárának. 1857 júniusától kezdve számolnia kellett azzal, hogy személyes, biográfiai énje és a kultusz által megképzett imágó között az idővel egyre szélesedő szakadék képződik. Arany immár úgy lehet nagyszalontai polgár, hogy ahhoz a képhez lesz viszonyítva figurája, amelyet Barabás festett. És természetesen nemcsak testi értelemben fogható fel problémaként e szakadás (a fiatalok, akik nem ismerték személyesen, múmiának fogják tekinteni öregedő testét), hanem a Barabás által megalkotott kép abban a tekintetben is ígéret, hogy Aranynek egész életében meg kell felelnie annak a szerepnek, amelyet a kép előír a számára.

Barabás képének sikerét nemcsak a Műtárlaton való kiállítás lehetősége bizonyítja. Egyrészt maga a művész is készített másodpéldányt.²² Másrészt – bár

19 „Ercsey Sándor Arany Jánosnak, Szalonta, 1857. június 26.”, in AJÖM XVII: 73–74, 73.

20 Ne feledjük, hogy éppen ekkoriban jelent meg „kisebb” költeményeinek gyűjteményes kötete: ARANY János 1856. Az emlékévkben újra megjelent Szilágyi Márton sajtó alá rendezésében: ARANY János 2017.

21 „Arany János Ercsey Sándornak, Nagy-Kőrös, 1857. július 1.”, in AJÖM XVII: 75–77, 75.

22 Ez a kép alig különbözött az eredetitől (SOLTÉSZNÉ SZILÁRD 1935: 54.). A 20. század elején Ernst Lajos gyűjteményében volt meg, mindössze egy 1932-es katalógus falfotójáról ismert. VARJÚ-

a szélesebb közösségi emlékezetből némiképp kikopik – a kép hatása kétségtelen. Nagyszalonta városa a 20. század elején – összhangban a Csonka toronyban berendezett múzeum megnyitásával, az Arany-palota építésével – egy modern, nagyvárosias főtér kialakítására törekedett. Ennek a törekvésnek szimbolikus épülete volt az 1906-ban átadott új városháza (ma is itt működik a polgármesteri hivatal). A tanácsterem kialakításánál eleve két nagyobb méretű képre számítanak, s mind a kettő megalkotására Éder Gyula festőművészt kéri fel. Nagy alakú – amúgy mesterien kidolgozott – Bocskai-képe 1906-ban, a város alapításának 300. évfordulójára el is készül (ma az Arany János Emlékmúzeum földszinti termében van kiállítva), a szintén tőle rendelt Arany-portréra még várni kell. Nem tudni, hogy mennyiben volt a művész egyedi intenciója, s mennyire a város saját kérése, mindenesetre Éder képe Arany alakját és öltözetét szinte egy az egyben Barabás képéről másolta. A fehér mellény és a polgári nyakkendő, a költő tekintete, vonásai Barabás után vannak – bár a kidolgozás minőségében a nyomába sem ér mintájának. Érdekesebb, hogy mit változtat Éder. Aranyt álló alakként ábrázolja természeti környezetben. Talán ezért is került széles karimájú művészkalap a bal kezébe, vállára hanyagul hátravetett köpeny (ez helyettesíthette Barabás könyvespolcait). A költő jobb kezében nyitott könyv, mintha a természet lágy ölén sétálva olvasgatna. Arany egy hegyen áll, a háttérben a hegy lábánál Nagyszalonta látható a Csonka toronnyal. Talán a Parnasszusra akarta Éder állítani a költőt, talán a megrendelés nagyszalontai környezetről szólt, s a tornyot csak felülnézetből lehetett a képre vinni, talán fogalma sem volt, hogy Nagyszalonta milyen tájon fekszik – zavarba ejtő ugyanis a nagyszalontai síkság és a képen ábrázolt hegy, valóság és képi ábrázolás között fennálló ellentmondás.²³ (Az Éder Bocskai- és Arany-képei közötti feltűnő színvonalbeli különbséget a koncepcióban és a kivitelben az indokolhatja, hogy 1907-ben Éder már egyik főművén, a *Szent János fejét tartó Salomé*n dolgozott.²⁴)

Mikor Éder képei a Városháza nagytermében elfoglalták helyüket, Barabás képe az Arany János Emlékmúzeumba került át. Ettől kezdve e kép – Izsó Miklós büsztségének másolati darabjával együtt – Arany személyes tárgyai mellé került. Az Aranyt ábrázoló képzőművészeti alkotások tehát körbevették az esendő ember személyes világát (melyről a következő fejezetben lesz szó). A kép muzealizációja a kultuszt persze nem függesztette fel, de radikálisan átértelmezte azt. Hiszen

HÖLLRIGL 1932: 123 (16-os tétel). A fénykép a kötet képmellékletének 11. táblája. Lásd erről KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 26–27; 69 (13. tétel).

²³ Lásd DÁNIELISZ 2007: 41–42.

²⁴ A kiváló kép Marosvásárhelyen (Târgu Mureș, Románia) a Kultúrpalotában (Palatul Culturii din Târgu Mureș) tekinthető meg. Életéhez lásd SOMOGYI 2005.

így a múzeumi tér nemcsak létrehozta és közvetítette Arany kultuszát, hanem az Arany-kultusz maga is múzeumi témává emelkedett. Arany kitüntetései, ezüst babérboszorúja, számos oklevele mellett e kép is arról tanúskodott, hogy Arany személyében olyan költőt tisztelhetünk, akit nemcsak az utókor tüntetett ki figyelmével, hanem már a kortársai számára a maga keretei között kibontakozó zseninek, a polgári költő mintaképének is járt a példátlan tisztelet.

Amikor 1950-ben a Városházán a funkciójukat veszített Éder-képek is lekerültek a falról, a muzealizációnak egy új szakasza kezdődhetett. Hiszen immár nemcsak az Aranyra emlékező kortársak művészi hitvallása, az élő klasszikusnak kijáró tisztelet jelenhetett meg e múzeumi térben, hanem a kortársak kultuszát tudatosan folytatni vágyó utókor kultikus gesztusainak művészi lenyomata is. Éder Bocskai-képének múzeumba való szállítása mintegy kötelezővé is tette a régi feladatot (hogy e múzeumnak immár Nagyszalonta történetét is fel kell dolgoznia), az Arany-kép pedig sajátos módon mintaképével került egy intézménybe (s az új kiállításban már egy kiállítótérbe is).

(Zahoray és az ismeretlen fényképész)

A 20. század második felében Dánielisz Endre vásárolta meg az Arany János Emlékmúzeum számára Zahoray János kis méretű olajképét.²⁵ Az eladó – mára ellenőrizhetetlen – állítása szerint a képet az aradi rajztanár élő modell után festette 1866-ban.²⁶ Én azt gondolom, kevésbé valószínű, hogy Arany úgy ült volna modellt, hogy feltárt levelezésében elő sem fordul Zahoray neve. Ráadásul a nemrégiben kiadott Arany-ikonográfiából is egyértelműen látszik, hogy Arany 1866-ban már nem így nézett ki, a kép egy fiatalabb életszakaszt ábrázol. Inkább valószínű, hogy Zahoray egy másik, ismert Arany-ábrázolás után dolgozott. Talán azért is tűnhetett fel ennyire egyedinek (s így eredetinek) ez az arckép, mivel nem illeszkedett egyik kanonikus Arany-képhez sem. Sejtésem szerint kiinduló képe a Barabás Miklós 1848-as litográfiája nyomán készült, s a *Vasárnapi Újság*ban 1854-ben megjelent, ismeretlen metsző által készített, gyengébb minőségű metszet lehetett (a haj hullámzása, a bajusz, a beállítás közös, a ruházaton kívül csak annyit vál-

25 Katalógusban: KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 73 (29. tétel).

26 A képet Dánielisz a temesvári (Timișoara, Románia) Haas Miksától vásárolta meg – valószínűleg Debreczeni István közvetítésével, aki ekkor református lelkészként tevékenykedett itt. Az ő elmondása alapján a festőnek Pesten ült modellt a költő, s képét Aradon fejezte be. A portrét Yánó Dalma bárónő vásárolta meg, s tőle került a Haas család birtokába. Mivel nem az első tulajdonostól származnak az információk, a kép történetét némi óvatossággal kell kezelni. DÁNIELISZ 1984b: 79.

toztatott a művész, hogy a tekintetet felénk fordította).²⁷ E képet nem is úgy érdemes vizsgálni hát, mint amely egy hiteles Arany-arcot mutat fel – maga a másolás aktusa az érdekes. Ezek szerint Arany-nak olyan kultusza volt már életében, hogy ismert arcait megérte másolni, újraalkotni. Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna joggal hívják hát fel a figyelmet arra, hogy e „műkedvelő alkotás lehetőséget ad annak újabb érzékeltetésére, hogyan szivárog le az országos kultusz a kismesterek alkotói világainak hajszálerein keresztül a helyi közösségekbe”.²⁸

Arany János hagyatékával együtt számos fénykép is gyarapította a múzeum állományát. A 2017-es Arany-emlékévig sajátos módon senki sem kezdett semmit azzal a fényképpel, amely eleddig az egyetlen olyan kép, mely a költőt viszonylag fiatalon – talán az 1850-es években – ábrázolja.²⁹ Mivel a kép a fentebb ismertett Barabás-képpel mutat némi rokonságot (a bajusz fésülése, a költő ruházata, a háttérben felsejlő szék díszítése), Arany ikonográfiájának összeállítói úgy vélik, hogy e fotográfia tanulmány lehetett Barabás képéhez.³⁰ Egy efféle kérdésben persze nehéz dönten, de a hasonlóságok valóban szembeötlőek, ám az arc mintha még a Barabástól ábrázoltnál is fiatalabb lenne. Így akár az is előfordulhat, hogy Arany – mint fentebb láttuk – négy napig ült Barabásnak, majd e korábbi fényképéből nála hagyott egy példányt, hogy a teljes kidolgozásnál a festő segítségére legyen. (A helyzetet csak bonyolítja, hogy az Arany-ikonográfia szerkesztése óta látókörömbe került e fénykép egy másik példánya a debreceni Déri Múzeum állományában.³¹ Figyelemre méltó, hogy a múzeum munkatársai is észlelték az ismert Barabás-kép és a fotó közötti összefüggést, ugyanis azt feltételezték katalógusukban, hogy a náluk lévő példány a nagyszalontai festményről készült akvarell fényképes változata.)

(kultusz és látvány)

A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum legalább négy eredeti Arany-ábrázolással rendelkezik, melyek közül kettő kiemelkedően fontos. Az elmúlt évben – mint már utaltunk rá – Arany János összes ábrázolásának összegyűjtése is megtörtént. Ilyenformán emlékkiállításunk számára először nyílt lehetőség egy többszörösen rétegzett tablót nyújtani Arany arcaiból.

27 KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 17–18; 67 (6. tétel). A hitelességet nem én vitatom először. Lásd HÁSZ-FEHÉR 2017: 13.

28 KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 40.

29 MMAJ, ltsz. n. (KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 68 [11. tétel].) A fénykép kötetünk borítóján is látható.

30 KASZAP-ASZTALOS-SIDÓ 2018: 20–24.

31 DM IGY, D.X. 87.2.3. <https://mandadb.hu/tetel/606083/Barabas_Miklos_Arany_Janos_ulo_portreja_nyoman_keszult_akvarell> A letöltés ideje 2019. március 15.

Ezek az arcok eltérő figurákat mutatnak fel, melyek – lévén Arany Jánosról szó – mindenképpen valamilyen kapcsolatot teremtenek a művésszel, az alkotóval. A nemzeti emlékezetben a kanonikus alkotókhoz vizuális reprezentációk is rendeltetnek. Ezeket rajzolják újra meg újra, ezek szerepelnek az iskolai tankönyvekben, velük illusztrálunk ismeretterjesztő kiadványokat. Ezek az arcok azonban jobbra egyedül állnak, egy arcot mutatnak fel. Amennyiben Arany János költészetét nem egy tömbből faragottnak értelmezzük (s az utóbbi évtized irodalomtudománya erre tett ajánlatot), az arcképek is nagyobb variabilitásban kerülhetnek elénk.

A különböző alkalmakra, eltérő célokból létrejött, különböző hordozó felületeken, eltérő technikával készült képi ábrázolások egymásra rétegzése nem teremt hierarchiát Arany különböző arcai között. A fiatalkori fénykép derűs tekintete találkozik az egészségileg megroppant öregemberével, Barabás Miklós rajza figyeli a művész későbbi festményét. A fatáblákra kasírozott, felfüggesztett arcképeket pedig a három, falra rögzített olajkép (Barabás, Éder, Zahoray) eredetisége ellenpontozza. Ilyenformán nemcsak Arany arcait mutattuk meg, hanem azt is, ahogy az Arany-képek maguk is művészi alkotássá válnak. A kultikus emlékezet hordozói maguk is kultikus tárgyakká lényegülnek. Nagyszalonta városa már az 1850-es években arra törekedett, hogy saját hagyományait a saját hagyományaira emlékeztető költőre való emlékezésben mondhasa el. Az Arany János Emlékmúzeum ennek a törekvésnek az örököse és továbbgondolója: egyszerre emlékezik Arany Jánosra és immár arra is, amiként egy közösség emlékezik rá. Az eredeti és a másolati képek látványos differenciája érzékelhetővé és megragadhatóvá teszi Arany János helyi kultuszának vizuális rétegeit.

Ennek a helyi jellegnek az érzékeltetésére a képek falát üveglapok közé szorított babérlevelek választják el a látogatótól. A babér évezredek óta a győzelem, a dicsőség jelképe, a kora újkortól kezdve pedig egyre inkább a költői dicsőség jelölője. Arany maga is kapott babérkoszorút, s halála után az Emlékmúzeum megnyitására is hatalmas babérkoszorúk érkeztek. Az évtizedekig celofánba csomagolt eredeti koszorúk 2017-ben, amikor szétbontottuk őket, átható babérillatot árasztva hullottak levelekre. E levelek kerültek az üveglapok közé – így vállaltunk folytonosságot az alapítók és a magunk kultikus gyakorlatai között, s így éltünk kultikus főhajtással a múzeumért oly sokat fáradó elődeink előtt, miközben az ő kultikus gesztusaikat is felidéztük.

Az Arany körüli vizuális ábrázolások gyakorta reflektáltak Arany művész mivoltára. Láttuk, hogy Barabás Miklós olajképe nemcsak a vásznon, de még a keretével is utalt erre az összefüggésre. A képfalra merőlegesen egy keresztbe futó panelra Arany kéziratait illesztettük. (Az üveglapok közé préselés technikája közös a babérlevelekével.) A kéziratok esetében ugyanakkor hasonló cél vezé-

rejt minket, mint a képek falánál. Sok alkotónak van olyan kézírata, mely gyakori publikálása folytán mintegy részévé válik az életmű vizuális reprezentációjának – s ez Arany János esetében is így van. A kéziratok panelje olyan lapokat mutat meg a közönségnek, melyet ismerünk is, de valamiképp mégis ismeretlen. A költői indulás (*Az elveszett alkotmány*) mellé a szabadságharc miatt csak később publikált *Toldi estéje* került. Utóbbit azért is szerettem volna kiemelni, mivel a forradalom előtt írta, csak egyetlen évvel Arany sikerszövege, a *Toldi* után, de a költő rögtön nagy művének paródiájával rukkolt elő. A kései publikálás azonban új fénytörésbe helyezte a *Toldi estét*: a szabadságharc bukásának és az 1850-es csatlódott lírájának kontextusába került. Ezt a korszakot jelzi a *Letésem a lantot* című költemény kézírata. Ám Arany parodikus hajlama ekkor sem ült el: *A nagyidai cigányokkal* kísérletet tesz a trauma humoros feloldására. Ennek kéziratát kiemeli a többi közül, hogy Arany rajzolt is rá – felskiccelte, hogy ő miként látja hőseit. *A walesi bárdok* és a *Vojtina Ars poeticája* ismét két végpont: a hazafias költészet nagy allegóriája (melynek keletkezési legendája is beíródott az Arany-életrajzokba) és az esetlen fűzfapoéta, aki költészeti tanácsokat osztogat. Arany legnagyobb fordítói teljesítményei (Shakespeare: *Hamlet*; Arisztophanész: *A felhők*) már kései korszakának termései. Ekkor már csak magának ír: a *Mindvégig* kézírata már a *Kapcsos könyvből* való.

Arany pályáján át lehet futni egy arcképcsarnok bemutatásával is. A *Toldi* alkotásakor készülő metszettől Ellinger Ede öreg Aranyt bemutató fotósorozatáig. S át lehet futni a kéziratok sorozatán is. Így e terem – bár más eszközökkel, de – újra bejárja Arany pályáját.

Legyen bár a kultusz beállítódás, nyelvhasználat, intézményi háló – mindig meghatározott szertartásrendek szabályozzák működését.³² A *Honnan és hová?* című kiállítás 2. emelete a kultusz olyan terét hozta létre, mely komplex módon emlékezik és emlékeztet Arany János művészetére és arra a vizuális tradícióra, mely a művészetet körülöleli lokálisan és a nemzet szintjén egyaránt.

32 A kultuszok értelmezéséhez lásd DÁVIDHÁZI 1989: 1–27. Lásd még LAKNER 2000.

HOGY ITT ÉLTEM

A személyes tér muzealizációja

(múzeum)

Az egyszemélyes emlékmúzeumnak nagyon nagy szerencséje van, ha eredeti tárgyi anyaggal rendelkezik. A korábbiakban láttuk, hogy a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumnak otthont adó Csonka torony épülete milyen metamorfózison esett át, míg az Arany-emlékezet kegyhelyévé avatták, s milyen urbanisztikai trendek részeként jöhetett létre az emlékhely. Az itt őrzött tárgyi hagyaték több szempontból is egyedülálló. Egyfelől Arany János személyére vonatkozóan szinte csak itt található tárgyi hagyaték – ami más archívumokban fennmaradt, elenyésző. Másfelől az is igen ritka, hogy valamely fontosabb történelmi szereplőnk életkörülményeihez ily gazdag anyaggal rendelkezünk a 19. századból.

Miért alakult ez így? Nem tudom.

Pontosabban fogalmazva: Arany László, édesapja hagyatékának őreként meglehetősen szokatlan megoldást választott. Már eleve az szokatlan, hogy édesapja hagyatékát nem tartotta a fővárosban. A 19. század utolsó évtizede Budapest egyik nagy fénykora – a millenniumi ünnepségek közeledtével a város hatalmas tempójú építkezésekbe és fejlesztésekbe vág bele. Ennek részeként például a Nemzeti Múzeum kertjében Arany János köztéri szobrot kap (ezzel is követi barátját, Petőfi Sándort, akinek Izsó Miklós terve alapján Huszár Adolf által faragott szobrát 1882. október 15-én avatták fel a mai Március 15. téren).¹ Valószínűleg mind az Akadémia, mind a Kisfaludy Társaság nyitott lett volna arra, hogy Arany hagyatékának őrzését felügyeljék, valamifajta emlékhelyet biztosítsanak a

1 A Petőfi-szobor történetéhez: Soós 1956; az Arany-szoborhoz: Sidó 2018: 421–429.

számára. Arany László viszont úgy döntött, hogy Nagyszalontán létesüljön múzeum, s később jelentős adománnyal járult hozzá a leendő épület, a Csonka torony rekonstrukciójához. Az okokat csak találgathatjuk: lehet, hogy voltaképpen édesapja rendelkezésének értelmében járt el; lehet, hogy saját politikai karrierjét mozdította elő a nagyszalontai kapcsolatok megerősítésével (Arany László 1887 és 1892 között a nagyszalontai körzet országgyűlési követe volt); s persze az is lehetséges, hogy egész egyszerűen megpróbálta térben kiterjeszteni az Arany-kultuszt, s mindazokon a helyeken biztosítani a lehetőséget az ápolására, ahol csak élete valamely fontosabb szakaszát töltötte. (Bár életében nem volt rá módja, de özvegye, Szalay Gizella, Arany László akaratának megfelelően adott fontos kéziratokat a Nagykovácsi Gimnáziumnak, a Debreceni Református Kollégiumnak, a Kisújszállási Egyházközségnek és persze a nagyszalontai Emlékmúzeumnak.) Arany László talán Petőfi emlékezetének visszásságaiból tanult. Petőfi hagyatéka ugyanis szétszóródott, s abban az értelemben ellenőrizhetetlenné is vált, hogy szinte mindenhol, ahol korábban megfordult a költő, irreális mennyiségű személyes tárgy került elő – úgy is mondhatnánk, hogy mindenhol vetetlenül lehetett mutogatni az ágyat, amelyből Petőfi éppen csak kiugrott távoztában.² (A Petőfi Irodalmi Múzeum elődjét, a Petőfi Házat, mely igyekezett aztán rendet vágni ezen összevisszaságban, csak 1909-ben alapították meg.)³

De nemcsak a hagyatéka decentralizációja szokatlan, hanem maga a hagyatéka is. Arany László gondosan ápolta apja írott örökségét – s ennek váratlan következménye, hogy annak családnál maradt része végül megsemmisült. A tárgyi hagyatéka tekintetében azonban már jóval szabadabban járt el – sőt, meglepően szabadon. Arany László egyáltalán nem akarta elfedni apja magánéletét. Amilyen zárkózott volt maga Arany János, olyan hirtelenséggel kaptunk bepillantást egyik percről a másira életének abba a magánvilágába, ahová csak a legszűkebb család és a legszorosabb barátok juthattak be. Arany László nem egyszerűen a ruhásszekrényt adományozta oda a nagyszalontai múzeumnak, hanem a szekrényben lévő alsóneműket is. Minden bizonnyal arra törekedett, hogy a költő magánélete és mindennapjai a lehető leghitelesebben legyenek bemutatva – s ugyan miről is árulkodik egy üres ruhásszekrény? Apját pipázás közben érte a halál – kiállították hát a félig elszívott pipát. Az asztalon mappák és tollak, a szivartartóban szivarok voltak, az ágy előtt tartott kis szőnyeget az ágy elé helyezték. A „minden úgy van, ahogyan akkor volt” illúziója ez. Ennek az enteriőrnek aurája van: ez az a hely,

2 Újabban Porkoláb Tibor vetette fel, hogy az Arany János Emlékmúzeum koncepciója és megnyitási ünnepének rituáléja a Petőfi-kultusz ellenpontjaként is értelmezhető: PORKOLÁB 2018.

3 A Petőfi Ház történetéről lásd BENKŐ–KALLA 2000.

ahol a költő élt, s azt látjuk, ahogyan élt – éppen csak ő maga hiányzik a szobából. Ez az enteriőr kimerevít egy pillanatot: ez az a pillanat, amikor Arany János meghalt, ez életének utolsó helyszíne, amely imígyen egyesül a születés helyszínével.

Mondanom sem kell, hogy ezek mind-mind ígéretek, s a látogató befogadói hozzáállásán múlik, hogy mennyire veszi komolyan őket. A budapesti enteriőr egy egykori erődtámaszból kialakított historizáló toronyban kapott helyet. Nagyszalonta történelmi falai mintegy körbezárták a kopott bútorokat, s a látogatónak egyszerre lett felkínálva Arany életének aurája és a város történelmének ódon komorsága. Ilyenformán az Emlékmúzeum születése pillanatától paradox helyzetbe került: valami olyan jelenlétet akart konzerválni, amelyhez a távoli múlt szolgáltatva volna a keretet.

(lakás)

Ha valaki az Arany-levelezésből kimazsolázza a költő lakáskörülményeire vonatkozó adatokat, rengeteg panasszal fog találkozni. Aranyék voltaképpen akkor értek révbbe, s onnantól rendeződnek némiképp életkörülményeik, hogy Pestre költöznek.⁴ Az Üllői út és a Három pipa utca sarkán lévő házban béreltek először négyszobás lakást. 1860. szeptember 29-én így számol be Tompa Mihálynak lakáskörülményeiről:

Költözésünk október 2: vagy 3-án történik, hogy az akadémiai nagygyűléskor már helyben lehessenek. Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben, mert a kik szent Mihálykor (apropos: Isten éltesen kedves Miskám. Sokáig és boldogan!!) költözni akarnak, azok már Jakabkor lekötik a szállást, s én elkéstem. Mindazáltal kaptam, világos jó négy szobát, nem is drágán, csakhogy nem épen a város közepén. A Szénatér közelében van az (a kálvinista embernek ott dukál) az üllői út és egy mellékútca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek *három pipa útca* az ő classicus neve. Szám no. 11. Nagyobb biztosságért földszint valami policzey-amt is van, de hisz attól én meglakhatom a második emeletben. A kilátás excellens, de félek, hogy télen át szellősnek fog bebizonyúlni. Válaszodat már oda intézd: *Üllői út és három pipa útca sarkán: No. 11.*⁵

4 A korábbi életszakaszának lakáskörülményeiről lásd DEBRECZENI 1968: 111–112.

5 „Arany János Tompa Mihálynak, Kőrös, 1860. Mihály nap [szeptember 29.]”, in AJÖM XVII: 449–450.

1864-ben Aranyék az Üllői út 7. szám alá költöznek,⁶ ám ekkor már kevésbé biza-
kodó: ez idő tájt kezdi el tervezgetni Nagyszalontára való hazaköltözését (ami az-
tán Juliska lányának halála miatt hiúsul meg).⁷ Időközben az Akadémia titokno-
kává választják, s felépül az Akadémia új épülete is. Felmerül, hogy ott kaphatna
lakást, ám az új épületben kialakított titoknoki szállást az Akadémia – hogy az
építkezés nyomán megroppanó gazdasági helyzetét konszolidálja – bérbe adja.
Az új munkahely viszonylag messze esik Aranyék szállásától, s a költőnek válasz-
tania kellett egy közeli, de szerényebb szállás vagy évi 800 forint házbér között.⁸
Arany egyelőre az utóbbi választja. A dilemma költői lenyomata *Ártatlan dacz* cí-
mű költeménye, melynek jegyzetében sérelméről is ír:

A Tudománynak háza vagyon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.

Hát hisz' a malmot befejezték:
De szegény molnárt kirekeszték;
Kormányos evezzen a gálya *után* –
Igy akará ezt a kapitány.

Nincs, ki ne lássa, bár csupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak;
Ha leszorítják, hajtja gyalog:
Csakhogy ez aztán lassu dolog.

Ámde ki vallja ebben a kárt?
Nékem ez a kis séta nem árt:
Pezsgeti vérem', tart melegen –
Csak a szekéren baj ne legyen!

Nem palotába – veszszén a fény! –
Nem oda vágytam s gondolok én;

6 VOINOVICH 1938: 183. Az utcáról lásd KERESZTURY 1987: 450; AJÖM XIX, 599.

7 Lásd „Arany János Tompa Mihálynak, [Pest, 1865. január 26.]”, in AJÖM XVIII: 559.

8 „Arany János Lónyay Menyhértnek, Pest, [1867.] március 20.”, in AJÖM XIX: 82–85; VOINOVICH 1938: 183.

Vontak erővel, kór-nyavalyást,
S dísze nekem Dejaníra-palást.

Egyszerű kunyhó, ott *keleten!*
Rakja rajongó képzeletem;
Oda sovárogo e fáradt tetem:
Küszködöm, várok, míg tehetem.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi!
Jertek el, Isten kőművesi!
Rakjatok ott egy fecskefalat:
Megpihen a költő az alatt.

(1865 dec. 11)

* Fekete hálátlanság volna el nem ismernem s nyíltan ki nem hirdetnem a m. t. Akadémiától érdemen felül nyert jótéteményeket s többféle kitüntetést; más részeről *buta kajánság* nem örvidenem tudományos előmenetelünk oly ünnepén, mint a nemzet áldozatkészségéből díszesen felépült házának megnyitása volt. A főntebbi humorkás elmejáték csupán amaz egyéni fájdalmas benyomás szüleménye, hogy a határozottan *titkári lakásnak* épült lakrészt az én megválasztásom után idegennek adták bérbe, nekem pusztán lakbér és bérlak közt engedtetvén szégyenítő választás. Azonban ez az állapot nem tartott sokáig: 1867-ben b. Eötvös, akkori elnök, maga szólított fel a tisztli lakás elfoglalására, melynek nagyobb részét, csekély évi bérért, használtam 1870-ig, midőn az igazgató-tanács kegyessége a bért is megszüntette; lemondásom után pedig (1879) az Akadémia a lakást holtig ingyen átengedte. A. J.⁹

A jegyzetből is tudhatjuk: Aranyék csak 1867-ben tudtak beköltözni a titoknoki szállásra.¹⁰ Az „ártatlan dac” annak is szólt, hogy Aranynak lemondásával kellett fenyegetőznie, hogy végre eredményt érjen el, s véget vessen kilátástalan helyzetének.¹¹ Lónyay Menyhért, az akkori alelnök azonnal reagált Arany panaszára, ami mutatja, hogy az Akadémia semmiképpen sem kívánta elveszíteni titoknokát. A válasz szívélyes jókívánsággal érkezik: „Téged a szállás joggal megillet, – részemről csak azt kívánom, hogy abban hazánk első élő költője számos boldog

9 AJM, KK3: 138–139.

10 VOINOVICH 1938: 205; KERESZTURY 1987: 409–417.

11 „Arany János Lónyay Menyhértnek, Pest, [1867.] március 20.,” in AJÖM XIX: 82–85.

éveket tölthessen.”¹² Erre minden remény meg is volt: a hat szobás, tágas új építésű lakás minden bizonnyal Arany életének eddigi legjobb szállása volt.¹³

Az persze más kérdés, hogy dolgozni úgy tudott-e itt, amiként tervezte. Mára elképzelni is nehéz, hogy milyen lehetett egy éppen épülő metropolisz közepén lakni. Hiszen ne feledjük: az a Budapest, melyet ma ismerünk, éppen azokban az évtizedekben épül fel, mikor Arany is ott lakik. Márpedig a nagyvárossá válás nemcsak a fejlődésről s egy nagyhatalmi ambíciókat dédelgető ország önimázsáról szólt, hanem az állandó építkezéssel járó porral és zajjal, illetve a városi pauperizáció és a tömeges bevándorlás okozta ellátási nehézségek korábban nem tapasztalt, s ezért rendkívül nehezen kezelhető járulékos jelenségeivel.¹⁴ Arany hivatali teendőinek sokaságáról, családi gondjairól már egy korábbi fejezetben is szóltunk. Keresztury Dezső ezért is nevezheti joggal Aranyt a „palota foglyának” könyvében.¹⁵

Az *Ártatlan dacz* jegyzetében olvastuk, hogy Arany 1879-es nyugállományba vonulása után „az Akadémia a lakást holtig ingyen átengedte”. Ez persze így igaz, de némi kiegészítésre is szorul. Az Akadémia ugyanis csak a lakás egy részét engedte át Aranyéknak, s mindössze három szobát, a fogadóhelyiségen kívül két hálósobát tarthattak meg a hatból. Hogy az időközben felgyűlt iratok, könyvek, ajándéktárgyak, bútorok miként férhettek be az új lakrészbe, csak elképzelni tudjuk. Mindenesetre két árulkodó nyoma is van annak, hogy Arany nem igazán volt elégedett az új helyzetével. Az egyik ilyen nyom, hogy amint az időjárás megengedte, áttette székhelyét a Margitszigetre, ahol József főherceg vendégeként luxus körülmények között élhetett. A természeti élmények mellett – melyeket a *Kapcsoló könyv* költeményei is dokumentálnak – minden bizonnyal a kényelmes szállás motiválta döntését. A másik nyom, egy riport, mely a *Pester Journal*-ban jelent meg 1879-ben (majd ennek a fordítását lehozta a *Pesti Hírlap* is). Ebben olvashatunk arról, hogy Albert Sturm újságírónak¹⁶ a költő arról panaszkodott, hogy: „Itt ülök egész nap e kis szobában, melyben – s itt ismét bús mosoly vonult el halványpiros ajkain – kegyelemből lakhatom. Nem jön hozzám senki, mert már évek óta én sem látogatok meg senkit. Legfőlebb a Dunaparton sétálok egy kicsit dé-

12 „Lónyay Menyhért Arany János, Pest, 1867. március 21.”, in AJÖM XIX: 85–86, 85.

13 „Az akadémiai lakás hat szobából állott. Egy az ő külön szobája volt. Ebben aludt, öltözött, dolgozott. Ezenkívül volt egy fogadó szoba, egy ebédlő. [!] egy háló, melyben Aranyné és Piroska aludtak és Lacinak két szobája.” DEBRECZENI 1968: 112.

14 GÉRA 2018.

15 KERESZTURY 1987: 439–635.

16 Sturm nem mellelleg a *Buda halála* német fordítója volt – a mindig visszahúzódozó Arany nyilván ezért is engedte be lakásába. ARANY János 1879.

li órákban. De azt se birom sokáig, mert lábaim dagadtak.”¹⁷ Arany gúnyos megjegyzése nyilván nem csak újságírói túlzásnak köszönhető: élete utolsó éveit a korábbinál jóval kisebb méretű lakrészben kellett eltöltenie. Innen érthető meg, hogy a *Honnan és hová?* című kiállítás negyedik termében, a Csonka torony harmadik emeletén ma berendezett ún. „akadémiai dolgozószoba” miért hat úgy, mintha egy lakás különböző tereit összerántották volna egy kisebb helyiségbe. Bár nyilván számos tárgy így is hiányzik (Sturm például egy gitárt is emleget, amely ma már nincs meg), Arany szobájának összképe még a mai állapotból is felmérhető, koncipiálható. Az, hogy a mosdótál a hálóban kapott helyet (fogkefetartója is megvan, de törött, s nem állítottuk ki), s itt található egy az öltözést segítő spanyolfal (szintén eltekintettünk kiállításától) és két ruhásszekrény is (csak az egyik fért el a kiállítótérben) – még normálisnak mondható. Ide került azonban Arany íróasztala és könyvszekrénye is (ezek korábban dolgozószobájában lehettek), s az egykori szalon bútorai (pamlag, két karosszék, dohányzóasztal) is ide zsúfolódtak be.

Ilyenformán Arany akadémiai szobája nem is annyira Arany akadémiai pályáját illusztrálja, mint inkább azt a pillanatot, amikor a költő végül elhunyt. Ez a tárgye gyűttes egyszerre lenyomata hát egy egész életpályának (az *Én is éltem* című fejezetben mutattuk be azokat a tárgyakat, amelyekkel egy pályáívet fel lehetett vázolni) és egy nagyvárosi értelmiségi élet utolsó pillanatának; egyszerre mutatja meg a tárgyak gyűjtésének polgári kultúráját és a személyes vonzalmat bizonyos habituális társadalmi gyakorlatokhoz (Arany esetében például a dohányzáshoz); egyszerre sűríti magába a közszereplő reprezentativitását (szalon), egy professzionális írástudó mindennapi munkaeszközeit (dolgozószoba) és a magánember intimitását (hálószoba).¹⁸ Az akadémiai szoba ilyen értelemben – és Edward Casey nyomán – olyan hely, amely nem egyszerűen a tér egy kitüntetett pontja, hanem saját karaktere van, s amelyhez habitus és társadalmi gyakorlatok kapcsolódnak.¹⁹

S természetesen érdemes ehhez hozzászámítani azt, amit e könyvben már korábban fejtegettünk: az akadémiai szoba átköltöztetése a Csonka toronyba többszörösen is paradox gesztus volt. Egyfelől azért, mert egy nagyvárosi enteriőrt

17 A magyar szöveg: „Arany Jánosnál”, *Pesti Hírlap* 1, 315. sz. (1879. november 15.): 3–4, 4. Az eredeti: „Ich sitze hier den ganzen Tag in diesen kleine Zimmerchen, die ich aus Gnade – und dabei fuhr wieder ein trauriges Lächeln über seine mildgerötheten Wangen – hier bewohnte, zu mir kömmt Niemand, da ich auch seit Jahren Niemanden mehr besuche, höchstens daß ich in der Mittagsstunde ein wenig am Donau-Ufer spazieren gehe; lange halte ich es nicht aus, weil meine Füße geschwollen sind.” Albert STURM, „Bei Johann Arany”, *Pester Journal* 6, Nr. 314 (14. November 1879): Morgenblatt, 1–3, 2. A szövegre Császtvay Tünde hívta fel a figyelmemet. Modern kiadása hamarosan megjelenik: Császtvay 2020.

18 Ehhez lásd FÓNAGY 2018.

19 Lásd CASEY 1997; 2010.

kisvárosi környezetbe helyezett át; másfelől, mert a Csonka torony saját története (s mindaz, amit emlékezhelyként a történelmi hagyományból magához vonzott) az Arany-hagyatékot sajátos fénytörésbe helyezte; s végül azért is, mert a szoba muzealizációja már önmagában felvetette annak a dilemmáját, hogy miként, milyen technikával lehet a kulturális emlékezet részévé szervesíteni egy olyan tárgyegyüttest, amely elveszíti saját hétköznapi használati módját, eredeti közegét és kontextusát.

HONNAN ÉS HOVÁ?

Arany János és a modernitás

Honnan és hová tart a történelem? Honnan jött és hová tart egy bihari mezőváros? Honnan jött és hová tart egy magyar költő? Kiállításunk utolsó, negyedik emeletére érve, időzzünk el egy rövid ideig annál a szép költeménynél, amelyet Arany János maga szentelt a kérdésnek.

Mily rövid az élet!...
Mint hulló csillag futása,
Mely földünk körébe jutva,
Lángra gyúl, és tűz-barázdát
Írva elszalad, gyorsabban
Mint egyet pillantanál.
Útja honnan jött? hová visz?...
Míg *sötét* volt, s újra *az* lesz,
A világ-ür végtelenjén
Hol bolyongott? és hová fog?...
Ki tudná megmondani!
Míg *tündöklött*, addig élt.

S honnan jössz te, lélek...
Mely csak e föld gőz-körében
Vetve lángot, addig fényel
A mig éppen áthaladsz;
Bölcsőd és sirod homály.

Akkor lobbanál-e föl csak
Az állatban, s véle múlsz el?...
Vagy jövől a végtelenből
Ismeretlen, hosszú pályán,
S visszatérsz azon megint?...
Oh, ha nem volt, és ha nincs
E parányi csillogáson
Innen és túl folytatás:
Mily rövid az élet! –

Megfelelsz te, lélek.
Volt idő, mikor tagadták
A futamló csillagot:
Semmi az, csak földi pára,
Lobban, és fut, és el-ég.
Most a *szellemet* tagadják:
Semmi az, csupán anyag,
Agyvelő, vér és ideg
Összhatása, mely azonnal
Véget ér, ha szétbomol
Agyvelő, vér és ideg.
Az *anyag* a halhatatlan:
Fűben-fában újraéled,
Összetársul, meg elszéled
Mindörökké, szakadatlan;
Hanem e feltámadást
A szellem nem éri meg:
Ez üres hang, nincs sehol,
Pusztá réme ferde agynak,
Milyet századok ránk hagynak –
S csak zavarja a tudást.

Oh, ti, akik jobb felemnek
Már e földön mély sirt ástok:
Oly bizonyos hát tudástok,
Hogy helye sincs védelemnek?
Nem mond ellen az a szellem
Mely kutat, hogy támaszt leljen

Megtagadni önmagát?
S nem rettegné, ha meglelte
– Mit tudása így teremte –
Azt az örök éjszakát?...
Ah, jobb volna kissé várni,
Nehogy úgy találjon járni
Az a híres tudomány,
Mint ama gyors fénynyel jára
Mit csillagnak vélt a golyhó,
Ő azt mondá: csak gyúlt pára:
S ím, ma áll, hogy égi bolygó –
Mi lehet még ezután?

A mi annyi szívbe oltva
Élt világ kezdete oltá;
Mit remélt a hindu, párz;
A mért lángolt annyi oltár,
Zengett Szíonon a zsoltár:
Hogy nem addig tart az élet
Míg alatt a testbe' jársz;
Hanem egykor újra éled,
S költözzék bár fűbe, fába
Vagy keresztül állaton:
Lessz idő, hogy visszatérhet
Régi nemes alakjába,
Megtisztúlva, szabadon;
Vagy a „boldogok szigetjén”,
Mint hivé a boldog hellén,
Vagy az üdvezültek helyén,
Mint reméli keresztyén,
Lesz dicsőebb folytatása:
Én ezt meg nem tagadom. –
Mit hisz a tudós? Ő lássa.

Földi pályám' a mi nézi:
Annak immár vége lesz,
Vissza senki nem idézi; –
S rövid foglalatja ez:

Mély homályban, éjfél tájban,
 Kis fény is ha nagynak tetszik,
 Hogy a föld körén bolyongtam:
 Egy barázdát én is vontam.
 Az emberek ráveték
 Pillantásukat egy perczig, –
 S egy tudós tán megfigyelt
 És lapjára, sok száz jelhez
 – Ahogy csillagfutást felvesz –
 Könnyed, vékony karczolással
 Rólam is tőn némi jelt
 Mire reggel ő *sem* ismer;
 S összevétí annyi mással
 A jövőndő nemzedék,
 Mely se' kérdi tán, se' tudja,
 Nem is igen lesz rá gondja:
 Hogy itt éltem, s a tömegben
 Én is lantot pengeték.¹

(poétika és biográfia)

Arany János 1851-ben hagyta el végleg szülővárosát, amikor Nagykőrösre költözött. Később, már pesti polgárként, a korabeli magyarországi elit tekintélyes tagjaként visszatérően gondolkozott róla, hogy haza kellene települnie, ám tervei rendre dugába dőltek. 1866-ban írja barátjának, Tompa Mihálynak e sorokat:

Lásd, én, ha elvonatkozom is veszteségem súlyosb oldalától, attól a mi belső, lelket rázó; és csupán külső számításim, ábrándom tönkrementét kesergem is: minő fordulat esett rajtam! Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára. Ennek teljesülte kezességét, egyszersmind valószínűsítésére újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, midőn a kapcsolat e helylyel még szorosbra fűződött. Attól fogva egy „fösvény” sovárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsülettel megtakaríthatok: hogy e célomat, ha bár évek folytáni kitartás, nélkülözés által, valósíthassam. Háztartásom meg lőn szorítva, bár jövedelmem szaporodott: itt Pesten, a mulatság és látvány fészkeben, minden ily költség teljesen kerülve. Összeszedtem némely apró tőkéimet, aranyaimat, eladtam szalontai telkemet, s ime úgy találtam, hogy egy akkora darab birtokot megvehetek, mely elég-

¹ AJM, KK3: 216–219.

séges arra, hogy Szalontán „mint magam szegénye” megélhessek nőmmel együtt. Még csak, az eladott helyébe, egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alkudoztam, építettem erősen. S most!.....²

Arany tehát ekkor – lánya, Arany Juliska házasságakor és Szalontára települése idején – még reménykedett abban, hogy visszatérhet szülővárosába. Hogy a véletlen körülmények (például lánya váratlan halála) kényszerítették, hogy a kötelességeknek engedett (például annak, hogy unokáját, Szel Piroskát felnevelje), hogy egy idő után a család egyszerűen már nem hagyhatta ott a fővárosi társasági életet (bármiként panaszkodtak is annak nyűgére, a porra vagy a magas költségekre) – ezt nem lehet ma már megmondani.³ Arany mindenesetre már az 1850-es években olyan lírai költemények sorát alkotta, amelyeket az utókor joggal tarthattott a modern magyar költészet nyitányának, amennyiben e versek egyszerre jelentették be valami újnak a kezdetét („hová?”) és igényt a korábbi hagyományok továbbélésének poétikai újraszituálására („honnan?”). Kései költeményei pedig (az utókor *Őszikék*-ciklusnak ismeri ezeket) már a modern szubjektum olyan útkereséséről vallanak, ahol a széteső, mégis meghaladhatatlan hagyomány mellé felzárkózott a világ érzékelésének perspektivikussága.⁴ A *honnan* jöttünk és *hová* tartunk kérdése – mely nem mellesleg a magyar bárdköltészet egyik legfontosabb kérdése is volt – Aranyt tehát már Pestre érkezése előtt érdekelte úgy poétikailag, mint a saját életében, s bár mind a két tekintetben sokat alakult álláspontja és helyzete, az eredet, a származás (azaz: a hagyomány) modernizálásának ügye és a saját élet által felvállalt kötelességetikája egymásba fűződött. Nem biztos, hogy mindig szerencsés az élet és poézis ily szoros összekapcsolása – egy olyannyira rejtőző költői alkat esetében, mint az Aranyé, pedig egyenesen kétséges. Mindazonáltal az immár teljes Arany-levelezés és a lírai költemények egymásra vetülő olvasata e két szempont érdekes összjátékára mutathat rá.

(a költemény helye az Arany-életműben)

A kiállításnak címet adó költemény természetesen nem konkrétan életrajzi dilemmákról szól, hanem jóval tágasabb perspektívát választott magának. Arany e versét a *Kapcsos könyv* gyűjteménye őrizte meg, s először a *Hátrahagyott iratai és levelezése* sorozatban jelent meg Arany László kiadásában.⁵ Létezett egy ceruzá-

2 „Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1866. február 18.”, in AJÖM XIX: 15–17, 16.

3 Arany életének társadalomtörténeti dilemmáit mérlegeli: SZILÁGYI Márton 2017a: 15–30.

4 A korszak líratörténeti tendenciáihoz: S. VARGA 1994.

5 A kézirat: MTA KIK Kt., K510, 14r–15r. Az első közlés: AJJH I: 14–18.

val írott kézírata is, melynek egy lapjáról Voinovich Géza közölt könyomatos másolatot Arany-életrajzában.⁶ Mind a két kézíraton ugyanaz a datálás olvasható: a költemény 1877. július 14-én íródott. Ez az a korszaka Aranyynak, amikor éppen Arisztophanész-fordításának befejezésén dolgozott, s már nem igazán publikálta verseit. Október 20-án Gyulai Pál kér a *Budapesti Szemle* számára verseket,⁷ s Arany vonakodva ad is valamit (*Tölgyek alatt; Tetemre-hívás*), de honoráriumot már nem hajlandó elfogadni. (Helyette aztán egy szőnyeget kapott Gyulaitól, amely 1945-ig a nagyszalontai emlékmúzeumban megvolt.)⁸ Arany kételkedik saját költői erejében, s feltételezhetően nem holmi álszerénységből ír így barátjának napra pontosan öt évvel halála előtt, október 22-én:

Megmondtam, mitől félek, ha kérelmedet teljesitem: és az, úgy sejtem, *már is* bekövetkezett. Az a *szűkkörű* nyilvánosság is, melynek eddig átengedtem e versecskéket (kivüled még Laczi olvasgatta), kétkedővé tett legjobbnak hitt darabjaim értéke iránt. Nem bizom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy elkezdett munkámat folytassam, hogy csak egy újabb költeményt is írhassek (a minthogy egész októberben egyet sem irtam); minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem: „vigyázz! nagy közönségnek irsz, melynek izlése már nem az, a mi volt anno 48. és te sem vagy az, ki akkor voltál!” Szóval, poétai *utolsó* fellobbanásom rövid véget ért, s én visszasüllyedhetek a tétlen semmisségbe és unalomba, melyből menekülni akartam. Még nagyobb, azaz *teljes* nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet; s tisztán tudom előre, hogy ha ezek közölve lesznek, két sornyi költeményt sem fogok többé kigondolni, vagy papírra vetni.⁹

Nincs nyoma annak, hogy bárki láthatta a *Honnan és hová?* valamelyik kéziratát. Az mindenesetre tanulságos, hogy Arany nem ezzel a költeménnyel kívánta a közönség érdeklődését kielégíteni (s nem melleleg választása is balul ütött ki – mintegy beteljesítvén a fenti levélrészletben jósoltakat).¹⁰ De nem is csak ez vagy a szűk körű közönségre (Arany Lászlóra és közvetlen barátaira) hagyatkozás, s

6 VOINOVICH 1938: 336.

7 „Gyulai Pál Arany Jánosnak, Budapest, 1877. október 20.”, in AJÖM XIX: 387–388.

8 Lásd Arany László jegyzetét levélközléséhez: AJHIL IV: 451.

9 „Arany János Gyulai Pálnak, [Budapest, 1877. október 22.]”, in AJÖM XIX: 388–390, 389–390.

10 Mint ismeretes, Arany *A tölgyek alatt* című költeményére egy ismeretlentől kapott egy verses választ, amely hónapokig foglalkoztatta őt és több választ is írt rá. Arany halála után Szana Tamás Sárváry Antal ügyvédben azonosította Arany vitapartnerét, aki talán ismertebb ellenfelet képzelt a parodikus sorok mögé. SZANA Tamás, „Arany János kritikusa”, *Magyarország* 4, 51. sz. (1897. február 20.): 1–2. Lásd AJM, KK3: 974–978; 986–987.

még csak nem is a költészet elapadásának fenyegető lehetősége az, ami figyelemre méltó, hanem az, hogy Arany számára továbbra is kérdéses, hogy versei találhatnak-e egyáltalán megértő közönségre. S ez azért is érdemes lehet a figyelemre, mert a *Honnan és hová?* sorai éppen erről szólnak, zárata pedig egyenesen a költő eltűnését vizionálja. Ezért is lehet lényeges, hogy az eredeti ceruzás – mára megsemmisült – kéziraton a cím még *Töredék* volt, s mottóul ezt választotta a költő: „Exegi monumentum”.¹¹ Előbbi egy határozott műfaji kijelölést tesz: ez a költemény nem lezárt egész, hanem gondolati töredék, s miképpen a szöveg nagy dilemmája, hogy milyen módon lehet lezárni egy életet-életművet, a cím már eleve valamiféle lezárhatatlanságot, sőt széthullást-szétesést sugall. A mottó pedig – Horatius ismert III.30 carmenjét felidézvén – a költemény középponti kérdésének végső soron a zárlat problémáját teszi: anyag és szellem dichotómiája, a valóság mibenléte, a lezárás felé tartó célképzet és körforgás bonyolult összefüggései a költői hírnév fennmaradásának fénytörésébe kerül.

Merthogy ez a költemény meglehetősen bonyolult. Nem véletlen hát, hogy bár sűrűn emlegetik irodalmárok e verset mint meghatározó olvasmányukat,¹² önálló verselemzést mindezekig nem is kapott a költemény, hanem nagyobb ívű elemzések illusztratív példájaként lehetett egy-egy vonatkozását kiemelni. Az Aranyra emlékező legifjabb Szász Károly, aki apja révén személyesen ismerhette a költőt, például az „egyik legmélyebben járó bölcselmi vers”-nek tartja a költeményt, ahol az csodálandó, hogy Arany „[m]ilyen nyugodtan, mennyire keserűség nélkül tudta mondani [...], hogy ha bár egy barázdát ő is vont földi pályáján, a jövődő nemzedék talán már tudni se igen fogja, nem is kérdi, gondja se igen lesz rá, hogy egykor ő is élt itt, s a tömegben lantot pengetett...”¹³ Szász számára tehát Arany filozofikuma abban áll, hogy sztoikus nyugalommal veszi tudomásul a legnagyobb fenyegető veszélyeket, s e költemény az *apatheia* erényének emlékműve. Szász némiképp az Arannyal kapcsolatos általánosabb elképzelést (Arany egy sztoikus bölcs) vetíti rá a versre,¹⁴ s ezért is van, hogy tulajdonképpen fittyet hányszer a költemény zaklatottságára.

Másik úton halad az a hagyomány, amely Arany nagy versét valamilyen intertextuális viszonylatban helyezi el. Így lesz Aranyból vívódó Hamlet például Beöthy Zsolt egyik cikkében: „a *Honnan és hová*-ban mintha távoli, fenséges visszhangja zendülne meg a hamleti nagy monológnak, melynek dissonantiái a távol-

11 AJÖM I: 530. A kéziratokról: AJM, KK3: 800.

12 Például Irodalomtudásaink fóruma. MARTINKÓ–SZÖRÉNYI 1979: 176.

13 LEGIFJ. SZÁSZ 1924–1928: 146.

14 Efféle életrajzi kisajátításokról ír MILBACHER 2009: 39–95.

ban meg is oldódtak. A mit egykor, sötét napokban, fiának kötött szívére [ti. a *Fiámnak* című versében]: a búcsúzó agg költő lelkében megfogan; akkor szorongó szívéből gyötrő sóhajtással szakadt föl a vágy: bár épen élne benne vigaszul a hite: most meg nem tagadja, a miért annyi oltár lángolt, a mit Szionon a zsoltár zengett, hogy »az élet újra éled s lesz dicsőebb folytatása.«¹⁵ E beállításban Arany fiatalabb kori lírájában – elsősorban az 1850-es évek lírájában – felvetett keserű dilemmái itt mintha feloldódnának valamiféle heurisztikus és irracionális optimizmusban. Beöthy is – akárcsak egy évtizeddel később Szász – alapvetően a belenyugvás, a révbeérés – Dávidházi Péterrel – a kiengesztelődés¹⁶ költeményeként értelmezi a verset, ám a hamleti párhuzam már az állandó vívódás, folyamatos önmarcangolás modern Shakespeare-értelmezését idézi fel. Császár Elemér szinte ugyanezt a gondolatot ismétli meg az akadémiai emlékülésen 1932-ben felolvasott nagy tanulmányában: „A romantikus lelkesedés gondtalan optimizmusa idegen Arany valójától – de a lélekerősítő érzéseknek az az ikerpárja legyőzi az ember legsúlyosabb aggodalmait: nem aggódik sem az egyén, sem az emberiség sorsán. Hiába hirdeti neki a tudomány, hogy az ember lelke testéhez van kötve, s életünk hossza csak az az arasznyi lét, amelyet a földön töltünk: ő a meggyőződés erejével vallja, hogy a lélek halhatatlan, élete örök (*Honnan és hová?*)”¹⁷

Egészen más irányba mutatnak azok az olvasatok, amelyek a kiengesztelődés mozzanatát kevésbé a vers egészének tekintetében hozzák játékba, inkább annak részelemeiben mutatják ki. Szűkebb értelemben ilyen a vers vallásfilozófiai kontextusa, tágabb értelemben a költemény apokaliptikus vízióként való értelmezése. Az előbbi elsősorban a költeménynek a világ vallásaival sorsközösséget vállaló szakaszát idézi, melynek daccal kimondott utolsó sora ihlette talán Beöthy és Császár fentebb idézett elemzéseit is: „Én ezt meg nem tagadom.” Utóbbi pedig már inkább a kétely mozzanatát helyezi előtérbe, mely matéria és szellem harcát mégiscsak a „Mily rövid az élet!” sor keserű perspektívájából láttatja.

Több hevenyészett utalás mellett, melyek a költeményt Csokonai Vitéz Mihály (*Halotti versek a' Lélek' halhatatlanságáról*) vagy Madách Imre (*Az ember tragédiája*), esetleg Vörösmarty Mihály (*Gondolatok a' könyvtárban*) műveinek kontextusában említették,¹⁸ Szörényi Lászlónak egy korai tanulmánya (első nagyszabású *Visszatekintés*-elemzése) próbált meg számot vetni a *Honnan és hová?* vallásbölcseleti vonatkozásaival. Szörényi itt még a különböző vallások összebékíthetetlen ellen-

15 BEÖTHY 1914–1916: 70.

16 DÁVIDHÁZI 1994: 221–275.

17 CSÁSZÁR Elemér 1932: 50–51.

18 Például BEÖTHY 1904–1905: 6–7.

tétére hívja fel a figyelmet, s arra utal – Kölcsy Ferenc *Töredékek a vallásról* című művét idézvén –, hogy Arany versében a vallás létezésének garanciája az, hogy mindig is létezett.¹⁹ Persze Kölcsy is lehetett a forrása e tételnek, de S. Varga Pál joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy e gondolat Félicité Robert de Lamennais *Essai sur l'indifférence en matière de religion* című 1817-es értekezése óta szinte közhely, sőt a felvilágosodás számos más gondolkodójánál (például Herder *Humanitás-leveleiben*) is felbukkant az az álláspont, miszerint alapvető vallási képzetek (hogy Isten létezik, tehát *van* metafizikai létezés) minden nemzet és kultúra számára adottak.²⁰ Közbevetőleg jegyzem meg: legutóbb Dávidházi Péter akadémiai székfoglalójában adott megfontolandó okfejtést arról, hogy bár a vonatkozó strófa Aranynál a vallások közös sajátosságait hangsúlyozza, nyelvén mégiscsak átszüremkedik a keresztény hagyomány, s ily módon a költői nyelvhasználat mintegy maga alá is gyűri, – *ad absurdum* – krisztianizálja az itt kifejtett tézist.²¹

Mindenesetre maga Szörényi László is – egy évtizeddel idézett megjegyzése után, 1982-ben – a felvilágosodás valláskritikai vitáihoz vezeti vissza verset:

Ismét a felvilágosodás (elsősorban talán Pálóczi Horváth Ádám) filozófiai kérdéseket fölvető episztolái műfajához kapcsolódik a *Honnan és hová?* című vers. Felvilágosodott annyiban, hogy szisztematikus vallástörténeti érvekkel (vö. Csokonai-nak a Broughton vallási lexikonára írott versét vagy Berzsenyinek Volney nyomán alkotott költeményét) is él, amikor visszaveri a mechanikus materializmus ateista nézeteit. Persze Arany kifinomodott műfaj történeti érzékenysége nem tűrné, hogy változatlan formában támadjon föl száz év múltán a felvilágosodott „építre”, ezért elégikus keretbe foglalja az ironikus jelzésekkel föllazított érvelést.²²

Azért is volt érdemes Szörényit e helyt kicsit hosszabban idézni, mert két érdekes felvetést is rejt e kis bekezdés. Egyfelől azt, hogy Arany versének kontextusa nem annyira a 19. századi tudományos vitákban keresendő (ezekről mindjárt én is szólok), hanem a mechanikus materializmus felvilágosodás korában felbukkanó teóriájában (például Julian Offray de la Mettrie-nél). Másfelől egy műfaji javaslatot is tesz, amikor a bölcséleti költeményt a felvilágosodás kedvelt műfajához, az

19 SZÖRÉNYI 1972: 224

20 S. VARGA 2005: 591–592. Arany az 1840-es években elkezdte lefordítani *Paroles d'un croyant* című művét (a fordítás lappang). Lásd VOINOVICH 1929: 70. Lamennais-ismeretéről lásd KOROMPAY H. János 2017b.

21 Lásd DÁVIDHÁZI 2011: 721–722. (Azóta: DÁVIDHÁZI 2017: 244–247.)

22 SZÖRÉNYI 1989: 202. A bekezdés eredetileg: SZÖRÉNYI 1982: 81.

episztolához köti hozzá.²³ Ilyenformán nem annyira a belső én vívódásaként olvassa a költeményt, mint inkább filozófiai vitairatként, mely *per se* van a dialógus helyzetében. Innen ugyanis érthetővé válhat a költemény *töredék* mivolta, amennyiben csak a beszélgetés egyik résztvevőjét halljuk, a másik fél álláspontját pedig az ő megszólalásaiból következtethetjük ki.

(a költemény vitája a kortársakkal)

Mielőtt azonban ebbe az irányba továbblépni, természetesen érdemes a messi felvilágosodásba visszavezető *longue durée* érvelések mellé helyezni a vers születésének konkrét kontextusát is. Egyfelől ekkoriban újfent fellángolt a vita a materializmus kérdésében, másfelől Arany akadémiai főtitkárként naprakészen tájékozódott kora természettudományi eredményeiről is.²⁴

Reviczky Gyula 1874-ben tette közzé *Arany mint humorista* című tanulmányát a *Fővárosi Lapok* hasábjain. Ebben a legnagyobb elismeréssel szólt Aranyról, s megkísérelte az idős „mester” költészetét új, nemzedéki megvilágításba helyezni. Ehhez a humor fogalmát emelte ki, amit ő valamiféle disszonáns érzelmeként értett, amely egyszerre borús és derűs: „Kacag az emberiségen s megsiratja az egye embert!”²⁵ Aranyak akár hízelegetett volna, hogy az ifjú pályatárs Jézus, Homérosz, Shakespeare, Cervantes, Molière, Goethe, Turgenyev mellé emelte őt, ám talán már ezt is túlzásnak találta. Azt viszont mindenképp sérelmezhet, hogy Reviczky határozottan szembehelyezte Arany vívódó művészetét Petőfiével.²⁶ Ez azonban csak spekuláció – Arany ekkor még nem válaszol semmit. Amit Reviczky humornak nevez, mai terminológiával talán – Mihail Bahtyin nyomán – groteszknak nevezhetnénk, s azt az olvasatot, amelyet Aranyról nyújt – bár magát a szerzőt feltételezhetően irritálta – ma is megfontolandónak tartom.²⁷ Reviczky két évvel később szintén a *Fővárosi Lapok*ban pontosította humorelméletét. A *Humor és materializmus* című írás már nem Aranyról szól – nem is említi őt –, ám a fogalmi azonosság minden bizonnyal felkeltette Arany érdeklődését is. Reviczky itt radikálisan antiidealista nézeteket fejtet. Szinte egy az egyben a *Honnan és hová?* dilemmáját fogalmazza meg:

23 Az episztoła műfajttörténetéhez lásd LABÁDI 2008.

24 Ezek kontextusához lásd KOROMPAY H. JÁNOS 2019a.

25 REVICZKY Gyula, „Arany mint humorista”, *Fővárosi Lapok* 11, 231. sz. (1874): 1006–1007, 1006. Modern kiadása: REVICZKY 1944a: 476.

26 KERÉNYI 2010: 148–152.

27 Z. Kovács Zoltán a *Bolond Istók* elemzésekor gondolta tovább Reviczky szempontjait: Z. Kovács 2002: 220–242. Arany János és a parodikus irodalom kapcsolatáról lásd TARJÁNYI 2013.

Azt a halhatatlanságot, melyet az emberiség kezdettől óta sejtett, csakhogy tévesen a felhők felett képzelt, megtalálta e földön; érzi magában a végtelenséget, az örökkévalóságot. Az emberek nem hihetvén többé amaz álmodott ideális világban a halál után arra vannak utalva, hogy saját lelkükben keressék az eszményt. Nem a gyermekálmok homályos világán, hanem szívük tükörén át nézik a földet és a mindenséget. A ki ez új szellemtől van ihletve, az az Isten föltétele nélkül a maga é n-jén keresztül, látja az embert. A materialista saját egyénisége bélyegét nyomja a földre, holott a theokracia az embereket a más – a tökélyesb világ szerint idomítja. A túlvilág hite álom volt; a materializmus eszme.²⁸

A humor önellentmondásos karaktere persze itt is megőrződik: hogy „a materializmus eszme” nyilvánvalóan paradoxon, amennyiben a materializmus az idealizmus legfontosabb belátása. Azonban ide úgy jut el Reviczky, hogy a materializmus primátusát kénytelen hangsúlyozni, a vallást múlt időbe teszi, s annak társadalomfenntartó erejét és lélektani rugóit elemzi. Voltaképpen nem tesz mást, mint Ludwig Feuerbach 1845-ös *Das Wesen der Religion*-ját saját humorelméletével ötvözi – mindeközben persze e humorelmélet materializmusa visszamenőleg átértelmezi Reviczky korábbi Arany-portréját is.

Arany nyilvánosan erre sem válaszolt, ám a *Honnan és hová?* mintha konkrétan Reviczky cikkére adott reakció volna. „Az anyag halhatatlan” – olvassuk a huszonegy éves költő cikkében.²⁹ „Az *anyag* a halhatatlan” – idézi a szellem primátusát tagadókat egy évvel később az akkor hatvanéves tekintélyes pályatárs. Vajon Arany materializmussal kapcsolatos dilemmáit, hovatovább félelmét Reviczky cikkei ébresztették fel vagy táplálták? Mindenesetre sejthető, hogy követte ezeket az írásokat. Amikor 1878-ban a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, Vadnai Károly verset kér, Arany éppen a *Kosmopolita költészet* című versét küldi el,³⁰ mely nyíltan támadja a fiatal költők csoportját, s melyre Reviczky válaszol is.³¹ Nem szükséges

28 REVICZKY Gyula, „Humor és materializmus”, *Fővárosi Lapok* 13, 24. sz. (1876. június 11.): 277–279; 4, 25. sz. (1876. június 18.): 289–290; 4, 26. sz. (1876. június 25.): 301–305, 278. (A szöveg modern kiadása: REVICZKY 1944b: 507.)

29 REVICZKY, „Humor és materializmus”, 304. (Modern kiadás: REVICZKY 1944b: 515.)

30 A levélváltás: „Vadnai Károly Arany Jánosnak, [Budapest, 1878. március 6.]”, in AJÖM XIX: 407–408; „Arany János Vadnai Károlynak, [Budapest, 1878. június 22. előtt]”, in AJÖM XIX: 414–415; „Vadnai Károly Arany Jánosnak, [Budapest, 1878. június 22.]”, in AJÖM XIX: 415–416. ARANY János, „Kosmopolita költészet”, *Fővárosi Lapok* 15, 148. sz. (1878. június 29.): 723. AJM, KK3: 254–257.

31 REVICZKY Gyula, „Arany Jánosnak”, *Párisi Lapok* 1, 3. sz. (1878. július 20.): 1. (Kritikai kiadása: REVICZKY 2007: I, 401–402.); REVICZKY Gyula, „Jogosult-e a kosmopolita költészet?” *Szegedi Napló* 1, 106. sz. (1878. november 30.): [1]–[2].

az ún. kozmopolita-vita mélységeibe merülni,³² elegendő annyit rögzíteni itt, hogy Arany meglehetősen kritikusan értékelte költő kortársai modernista kísérleteit.

De persze nemcsak a költő kortársakra (Reviczkyre, Koroda Pálra) érdemes figyelnünk. A *Honnan és hová?* kiinduló és többször visszatérő képe a hullócsillagokhoz hasonlítja az emberi életet (majd a hírnevet). Konkoly-Thege Miklóst, az ógyallai (ma: Hurbanovo, Szlovákia) birtokán csillagvizsgálót építő tudóst az Akadémia éppen versünk születése idején, 1876. június 8-án fogadta levelező taggá. Arany 1877. május 27-i közülről írott főtítkári jelentésében pedig ezt olvaszuk: „Az astronomia köréből Konkoly I. t. [levelező tag] terjeszté elő hulló-csillag megfigyeléseit s néhány állócsillag spektrumát, némely apróbb közleményekkel; ugyanő a napfoltokról és a holdnak teljes fogyatkozáskori vörös színéről értekezett”.³³ Konkoly éppen fontos felfedezések bizonyításán dolgozott, s mintha mind a kettő visszaköszönne Arany versében is. Egyfelől a napfoltok vizsgálatával kívánta bizonyítani, hogy a Nap és a Merkúr között feltételezett bolygó nem létezik (egy közeli égitest létezésének kérdése pedig nem lényegtelen),³⁴ másfelől a Wilhelm von Biela báró által 1826-ban észlelt üstökös szétesésének korabeli csillagászati szenzációjával foglalkozott. Utóbbinak visszatérését az égbolton 1872. november 27-ére várták, ám az üstökös helyett látványos meteoreső érkezett a Földre. Konkoly-Thege e jelenség további részleteivel és leírásával foglalkozott az egykori üstökös további ciklusaiban.³⁵ Az előbbi kapcsán felidézhetjük Arany versének sorait:

Ah, jobb volna kissé várni,
Nehogy úgy találjon járni
Az a híres tudomány,
Mint ama gyors fénynyel jára,
Mit csillagnak vélt a golyhó,
Ő azt mondá: csak gyúlt pára:
S ím, ma áll, hogy égi bolygó –
Mi lehet még ezután?

32 KOMLÓS 1953. Újabban: REVICZKY 2007: II, 904–907; SZÖRÉNYI 2018a.

33 ARANY János, „[Főtítkári jelentés]”, in AJÖM XIV: 583–588, 586.

34 KONKOLY 1877. Konkoly akadémiai székfoglaló előadása is a napfoltokról szólt: név nélkül 1877: 77–78.

35 Uo., 78. Lásd még H. P., „Naprendszerünk harmóniája”, *Fővárosi Lapok* 14, 106. sz. (1877. május 9.): 516–517. Utóbbi idézi: ARANY János 1993: 115.

És hát a hullócsillagok pályáivét felrajzoló tudós képében ismét Konkoly-Thegére ismerhetünk.

(szellem és anyag)

Arany János verse azonban bonyolultabb annál, mintsem leegyszerűsíthetnők arra, hogy Reviczky és Konkoly-Thege téziseit, módszereit bírálja. Maga a versszöveg az, ami jóval bonyolultabb ennél.

Az életet hullócsillaghoz hasonlító nyitány semmi meglepőt nem tartalmaz. Az emberi élet a világtörténelem végtelenjében csak aprócska, villanásnyi epizód. (Az, hogy a hullócsillag „tűz-barázdát / írva” szalad, csak az utolsó szakaszban kerül újra elő, akkor lesz ismét jelentésszerű – erre még visszatérünk.) A második szakasz („S honnan jössz, te lélek...”) újraindítja a beszélgetést: a megszólított lélek ugyanis nem azonos az étellel. Bár egyéni perspektívában szól, mégis e szakasz – áthallásos módon ugyan, de – megidézi a magyar bárdköltészet nagy dilemmáját az időről. A lélek időbeliségének nagy kérdése ugyanis éppen az, amit a magyar bárdköltészet a nemzettel kapcsolatban – legalább Berzsenyi Dániel költészete óta – feszegetett: ti. hogy az élet (a nemzeté vagy egyéné, itt mindegy) a születéstől a halálig terjedő célképzetben létezik-e, vagy pedig inkább körköröségről van szó esetében.³⁶ (Ezt a vonatkozást, nemzet és egyén sorsának szoros összefonódását erősíti a bölcső és sír áthallásos sora, mely a *Szózatot* alludálja itt.) A „Mily rövid az élet!” tézis ugyanis csak akkor igaz, ha a halál a semmibe vezet.

S a lélek válaszol. A harmadik szakasz rövid enigmatikus sorral indul: „Megfelelsz te, lélek.” Megfelelni két értelemben is lehet: 1. a lélek megfelel, azaz válaszol – amit innentől olvasandók leszünk, azt immár ő maga, a kétségbe vont lélek állítja; 2. a lélek megfelel, azaz önnön sorsa mutatja meg valóját, saját példáján fogja megválaszolni a kérdést. E kétértelműség nem lényegtelen. A továbbiakban felrémlik ugyanis a szélsőségesen materialista álláspont. S amennyiben a lélek mindezt idézi, voltaképpen hasonló paradoxonhoz juthat el, mint Reviczky *Humor és materializmusa*: önnön tagadásába fordul. Ebben az értelemben a lélek ön-felszámoló monológját olvashatjuk. Viszont amennyiben a következő szakasz a lélek küzdelmének képe a materializmus támadása ellen, a vers minden zaklatottsága ellenére kibékítő magyarázathoz juthatunk (s nyilván ezt az utat követték Beöthy Zsolt vagy Császár Elemér fentebb idézett elemzései).

A születéstől halálig terjedő célelvűség és a feltámadás ígéretét hordozó körköröség dilemmája e szakaszban maga is időbeli perspektívába kerül – és tudománytörténétté lesz:

Volt idő, mikor tagadták
 A futamló csillagot:
 Semmi az, csak földi pára,
 Lobban, és fut, és el-ég.
 Most a *szellemet* tagadják:
 Semmi az, csupán anyag,
 Agyvelő, vér és ideg.
 Összhatása, mely azonnal
 Véget ér, ha szétbomol
 Agyvelő, vér és ideg.

„Volt idő”, amikor a hullócsillag létét is tagadták. S mivel a hullócsillag nem más, mint az emberi élet – végső soron magát az életet tagadták ekkor. „Most” az anyag uralma alá hajtotta a szellemet. Az „Agyvelő, vér és ideg” tautologikus kettőssége utal a helyzet paradoxitására: a szellem e három anyagi tényező eredménye, mely az anyaggal együtt születik és semmisül meg – azaz *an sich* létezik ugyan, de ezt a magánvalóságot nem is a forma, hanem a matéria gyűri maga alá. E fenyegetés, ahol a szellem „Pusztá réme ferde agynak”, miközben maga egy tudománytörténeti perspektívában képződött meg (egykor így gondolták, most úgy), aközben azzal is riogat (megint áthallás a nemzeti perspektívára!), hogy a századok által ránk hagyott tudást számolja fel. Tehát miközben az emberi gondolkodás története egy időbeli sorozatban jutott el erre a végpontra – ebből a végpontból fel is számolódik az a tudás, amely ide juttatta őt. Ismétlem: nem mindegy, hogy a lélek itt keserűen vonja le a következtetést, hogy a felvilágosodás projektuma ide, önmaga végéhez juttatta őt; vagy a lélek maró gúnnyal idézi fel az ellenfél álláspontját, s a paradoxonok sorozatával jelzi annak tarthatatlanságát.

Ezt a kérdést nem fogja eldönteni a következő szakasz sem. Itt már a szellem ellenfeleit szólítja meg a szöveg. Vajon a lélek beszél? Vagy új beszélő van? Mindenesetre a paradoxonok folytatódhatnak: 1. a „jobb fél” (a lélek) anyagként száll sírba („Oh, ti, akik jobb felemnek / Már e földön mély sírt ástok”); 2. gondolkodás révén vajon miként lehet a gondolkodásnélküliséghez jutni? („Oly bizonyos hát tudástok, / Hogy helye sincs védelemnek? / Nem mond ellen az a szellem; / Mely kutat, hogy támaszt leljen / Megtagadni önmagát?”). A beszélő visszatér az előző szakasz nyitóképéhez, s ismét a tudománytörténeti perspektívát idézi fel:

Ah, jobb volna kissé várni,
 Nehogy úgy találjon járni
 Az a híres tudomány,

Mint ama gyors fénynyel jára,
 Mit csillagnak vélt a golyhó,
 Ő azt mondá: csak gyúlt pára:
 S ím, ma áll, hogy égi bolygó –
 Mi lehet még ezután?

Azaz: a gyúlt párának vélt anyag mégiscsak égitest volt. Továbbgondolva: mivel az égitest maga az élet, éppen az életet nem látta a korábbi tudomány. Amennyiben fenntartjuk hát a tudomány tévedhetőségének lehetőségét (pedig a tudomány már csak ilyen), úgy könnyen lehet, hogy a szellem materialitásának tétele is tartathatlannak bizonyul. Itt veti közbe a vers azt a szakaszt, mely szinte vallomásos hitet tesz valamiféle (bármiféle) metafizikai (vallásos) távlat létezése mellett. A materialista perspektívát képviselő tudósnak lesz a hit kinyilatkoztatása után odavetve a kérdés: „Mit hisz a tudós? ő lássa.” Ezzel – mint arra amúgy S. Varga Pál több helyütt figyelmeztetett – Arany verse azt a Johann Gottlieb Fichtétől származó álláspontot képviseli, miszerint az emberek „kizárólag hit által ragadnak meg minden számukra való realitást”,³⁷ s ilyenformán a tudományos álláspontok maguk is – különbözőképpen ugyan, de mégiscsak valamifajta – hiten alapulnak.³⁸

Hit és tudomány összefüggéseinek felállítása után következik az élet összefoglalása a szellem és matéria újonnan felállított viszonyrendszerében:

*Földi pályám’ a mi nézi:
 Annak immár vége lesz,
 Vissza senki nem idézi; –
 S rövid foglalatja ez:*

Így vezeti fel Arany az utolsó strófát, mely ily módon valamiféle rezüméje lesz mondandójának. Csakhogy a fentebb előadottak közel sem megnyugtatóak, s a hit kinyilatkoztatása, sőt a tudománynak (és minden emberinek) a hit alá vonása sem garantálhatja az egyén számára a megnyugvást. „A hullócsillag az élet” általános metaforája itt már „a hullócsillag az én életem” konkrétabb metaforájává lesz. Az első szakaszban az égre „tűz-barázdát” író égitest a zárlatban a beszélő egyéni perspektívájában képződik újra: „Egy barázdát én is vontam.” Ami új, az az, hogy a hullócsillag önmagában felmerülő dilemmája (pillanatnyiság versus visszatérés) itt már a tudomány közbejötté révén ragadható csak meg:

³⁷ FICHTE 1981: 337.

³⁸ A helyet Arany verséhez köti: S. VARGA 1995: 115–116; S. VARGA 2005: 591.

Mély homályban, éjfél tájban,
 Kis fény is ha nagynak tetszik,
 Hogy a föld körén bolyongtam:
 Egy barázdát én is vontam.
 Az emberek rá veték
 Pillantásukat egy perczig, –
 S egy tudós tán megfigyelt
 És lapjára, sok száz jelhez
 – A hogy csillagfutást felvesz –
 Könnyed, vékony karczolóssal
 Rólam is tőn némi jelt,
 Mire reggel *ő sem* ismer;
 S összevétí annyi mással
 A jövőndő nemzedék,
 Mely se kérdi tán, se tudja,
 Nem is igen lesz rá gondja:
 Hogy itt éltem, s a tömegben
 Én is lantot pengeték.

A nyitó szakasz képei kísértének: sötétben futó fény az élet. Csakhogy az azóta eltelt időszakban a materialista tudomány szellemet ért fenyegetéséről és a lélek lehetséges válaszáról is értesültünk. Ez a hullócsillag – amennyiben ő egy költő – csak recepciós helyzetben értelmezhető, s ehhez szükség van a tudós általi közvetítésre is. Figyelemre méltó, hogy az első szakaszban a „tűz-barázdá” magát írja az égre, s itt is az égre kerül az írásjel. Ennek pillanatnyiságát azonban az sem képes kiterjeszteni, hogy egy tudós másolatot készít róla, „sok száz jelhez” felveszi, papírlapra írott jellé alakítja. Márpedig ezen áttétel során mintha épp annak elvesztését fájlalná a lírai alany, aminek mindenekfelettségét még az imént állította: a jellé, sőt materiális írásjelekké alakulás ugyanis a szellem egyediségét az írásjelek ismétlődésének szemiotikai környezetében helyezi el. Ily módon az egyén, aki az imént még tündöklő csillag volt, elveszik ezen írásjegyek tömegében, s élete – bár a metafizikai távlatot egyszer már visszanyertük – mégiscsak mulandó, s ami még rosszabb: felesleges.³⁹

39 Eisemann György Arany líráját a késő romantika poétikájához kapcsolván az enyémhez igen hasonló értelmezését adja e zárlatnak: „A »könnyed, vékony karcolóssal« az addig imaginált én-ről leválasztódik egy addig róla szólónak tartott ábra, mely utólagos olvashatóságában végleg megszakítja kapcsolatát a feltételezett beszélővel. A »jövő nemzedék« történő történetisége pe-

Emlékeztetnék itt újfent az első kidolgozás címvariánsára és mottójára. A zár-lat (e „rövid foglalat”) sajátos viszonyt alakít ki a *Töredék* cím saját belső feszültségével: ti. csak az egész távlatában válhat valami töredékessé, miként a metafizikai távlatban értékelhető csak az egyén materiális jelek közötti elvesztése. S talán ide idézhető az „Exegi monumentum” mottó is: Horatiusnál egy emlékmű (materiális jel) garantálja a költő hírnevét, itt ennek épp az ellenkezője történik, hiszen a szemiozsis materiális fordításai során veszítjük el az időtlenségbe rögzültség lehetőségét. Nem véletlen, hogy Arany itt lantot pengető énekesként ábrázolja magát (tehát olyan költőként, akinek művészete a szóbeliségben létezik), s pályáját az írásbeli jellé alakítás törli el.

(modernitás)

Arany János alakja a *Honnan és hová?* végén a tömegben veszik el. A modernitástól való félelem hangja ez, melyet oly sokan (a legélesebben talán Babits Mihály) szóvá tettek az Arany-líra kapcsán.⁴⁰ Arany nemcsak érzekelte a modernitás új szeleit, hanem kétségbeesett válaszokat adott rá – s tette mindezt elsőként a modern költészet poétikai eszköztárával. Senki sem érezte át olyan mélyen a 19. század második felének nagy eszme- és társadalomtörténeti változásait, mint ő. A modernitás a paradoxonok kora, s ebben az esettanulmányban erre kívántam bizonyítékot találni. Miközben Reviczky Gyula egyre-másra próbálkozott a modern kihívások számbavételével, poétikájában sokkal hagyományörzőbb volt, mint Arany. Reviczky ugyanakkor észrevette Aranyban a modern költőt (észrevette az ötvenes évek lírájának vívódásait, észrevette a *Bolond Istók* és *A' nagy-idaí czigányok* modernségét), ám Arany nem ismert, mert nem is ismerhetett magára Reviczky rajzában. S mit tett Arany? Egy modern poétikájú versben válaszolt, amikor a *Honnan és hová?* soraiban szembenézett a materialításban elvesző szubjektum problémájával. Tragikus perspektívában látta a modernitást – de ő látta.

dig már a karcolt jeleket veti össze, vagyis nem a mögötte rejlő egyéniség mentén értelmezhető szemiozsisra támaszkodik.” EISEMANN 2010: 301.

40 BABITS 1978.

KIVEZETÉS

Virtuális sétánkon a Csonka torony legfelső szintjére értünk, ahol elengedjük látogatónk kezét. A zárt múzeumi térből kinézünk egy romániai kisváros nyüzsgő mindennapi életébe, a múlt bejárása után hirtelen a jelen távlatai nyílnak meg előttünk. Kinézünk az ablakon: innen indult valaha Arany János. Keresztury Dezső írja szép Arany-életrajzában: „Minden költő sokat merít ifjúkorának benyomásaiból. Aranynak szinte sorsává lett szülőföldje: »kis hazája a nagy hazában.«”¹ E városnak pedig szinte sorsa lett, hogy Arany művészetén és emlékezetén keresztül pillantsunk le rá.

Az Arany János Emlékmúzeumban látható tárgyak, Arany kultusza többféle értelmezésben van mögöttünk. E múzeum emlékezhelyként mindig is sokféle jelentést sűrített magába: emlékeket hősökrol, történelmi traumákról, kultuszról. Ez a sűrűség volt az oka annak, hogy e tárgyak olykor komoly indulatokat is kiváltottak. A Barabás Miklóstól festett olajképet már a városházán megrongálta valaki,² majd az incidens megismétlődött a kép múzeumi élete során is (egy őrült késsel felhasította a vásznat). Arany szelíd mosolya felhív az emlékezésre, s Barabás képe mellett nem lehet „csak úgy” elmenni.

Az Arany János Emlékmúzeumnak számos jeles látogatója akadt hosszú működése során. Meglátogatták politikusok, művészek, magyarok és románok.³ E könyv írásakor hunyt el egyikük, aki egy versével talán a legszebb emléket

1 Keresztury 1967: 12.

2 Dánielisz 1984b: 77–78.

3 Lásd Dánielisz 1984c. A régi látogatókönyvek: MMAJ, Dos. 52/a. (Rózsafalvi 2018: 263.)

hagyta hátra a múzeumról, aki miatt vitrinbe kellett zárunk a megverselt tárgyat, s aki a felújított kiállítást már nem láthatta. Zárjuk könyvünket Kányádi Sándor szemtelenül pimasz gesztusának felidézésével:⁴

Arany János kalapja

Valami nagy megilletődöttség
szokott erőt venni rajtam,
valahányszor ott járok a szalontai
Arany János-múzeumban.

Már maga a Csonkatorony
íránt való tiszteletem
akkora, hogy jó félnapi
izgalomnak elég nekem.

S ilyen tiszteletlenségre hogy adhattam
mégis fejem, ma sem tudom...
Megírom, de az az öreg múzeum-őr
azért meg ne haragudjon.

Böngészgettem a megsárgult
emlékek közt áhitattal.
De sokszor pirított reám
már eddig is az a néhány
üveggel borított asztal.

De most...
(talán mert csak magam voltam)
minden elfogódottságtól
egészen megszabadultam.

Úgy járkáltam, mint valami,
engedtessék e szó: rokon.
S derültem a bécsiesen fogalmazott
finom báli meghívókon.

4 Arany költészeti és irodalomtörténeti utóéletéhez lásd MARGÓCSY 2017; SZABÓ T. 2018.

Vajon ment-e el a bálba,
s ha elment, hát akadt-e, kit táncoltasson,
ékkövekkel cicomázva ment-e véle
a jó tekintetes asszony?

S hogy érezhette ott magát
a sok fényes udvaronc közt,
ó, aki még valamikor
cédulát írt Csegi Mihály
hátsó jobb lábra kesely,
fekete mén-csikajáról?

Ott az írás a többi közt,
megfakult már – negyvenhétből datálódik.
Olyan gonddal s szép magyarul
írta azt is, mint a Toldit.

Erről az jutott eszembe,
be megtisztulna a líra:
egyik-másik kollégám ha versek helyett
marhacédulákat írna.

Tudom, nem volt illedelmes
e gondolat s helyhez méltó.
De, amint már említettem, lehullt rólam
akkor minden illem-béklyó.

Szinte ugráltam a lépcsőn,
önmagammal kötekedve.
Nőttön-nőtt a kedvem s véle
bátorságom emeletről emeletre.

S hogy fölértem legföülre,
hol a bútorai élnek,
alig tudtam ellenállni
egy kísértő párnás széeknek.

S ott a fogas, s a fogason a kalapja!
Molyrágta és por porosul karimáján.
Ekkor biztatni kezdett az ördög:
Mi lenne, ha fölpróbálnám?

Föl kellene próbálni... föl!
„Tárgyakhoz nyúlni!”, de hátha...
Én istenem, de jó lenne,
ha ez a kalap találna.

Fölpróbáltam. Nyakamig ért.
Nagy volt, szörnyen nagy és örök.
Néztem, néztem, s még tán el is mosolyodtam:
No de se baj, belenövök.⁵

IRODALOMJEGYZÉK

Archívumok

DM IGy – Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, Debrecen

ELTE EK – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár

MMAJ – Muzeul Memorial Arany János – Arany János Emlékmúzeum, Salonta/Nagyszalonta (Románia)

MNL HBML – Magyar Nemzeti Levéltár, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

MTA KIK – Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Budapest

MTA KIK Kt. – Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Budapest

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

OSZK Kt. – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien/Bécs (Ausztria)

PIM Kt. – Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Budapest

TRENk – Tiszántúli Református Egyházkerület, Nagykönyvtár, Debrecen

* * *

Ács 2018 – Ács Pál, „Az idomtalanság idomai: Arany János és a 16. századi magyar verses epika”. In CSONKI 2018: 27–45.

AJHIL I – ARANY János. *Hátrahagyott versei*. Kiad. ARANY László. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 1. Budapest: Ráth Mór, 1888.

AJHIL II – ARANY János. *Hátrahagyott prózai dolgozatai*. Kiad. ARANY László. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 2. Budapest: Ráth Mór, 1889.

- AJHIL III – ARANY János. *Hátrahagyott levelezése író-barátaival. Első kötet.* Kiad. ARANY László. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 3. Budapest: Ráth Mór, 1888.
- AJHIL IV – ARANY János. *Hátrahagyott levelezése író-barátaival. Második kötet.* Kiad. ARANY László. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 4. Budapest: Ráth Mór, 1889.
- AJM, Elb – ARANY János. *Elbeszélő költemények.* Kiad. TÖRÖK Zsuzsa. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- AJM, KK3 – ARANY János. *Kisebb költemények 3: 1860–1882.* Kiad. S. VARGA Pál. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- AJM, Széjl1 – ARANY János. *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.* Kiad. HÁSZ-FEHÉR Katalin. Arany János munkái 1. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016.
- AJÖM I – ARANY János. *Kisebb költemények.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.
- AJÖM II – ARANY János. *Az elveszett alkotmány: Toldi: Toldi estéje.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.
- AJÖM III – ARANY János. *Elbeszélő költemények.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM IV – ARANY János. *Keveháza: Buda halála: A hun trilógia töredékei.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei IV. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- AJÖM V – ARANY János. *Toldi szerelme: A Daliás idők első és második dolgozata.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei V. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- AJÖM VI – ARANY János. *Zsengék: Töredékek: Rögtönzések.* Kiad. VOINOVICH Géza. Arany János összes művei VI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM VII – ARANY János. *Shakespeare: A szent-iván éji álom: Hamlet, dán királyfi: János király.* Kiad. RUTKAY Kálmán. Arany János összes művei VII: Drámafordítások 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- AJÖM VIII – ARANY János. *Arisztophanész: A lovagok: A felhők: A darázsok: A béke: Az acharnabeliek.* Kiad. KÖVENDI Dénes. Arany János összes művei VIII: Drámafordítások 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- AJÖM IX – ARANY János. *Arisztophanész: A madarak: A békák: Lysistraté: A nők ünnepe: A nőuralom: Plutos.* Kiad. KÖVENDI Dénes. Arany János összes művei IX: Drámafordítások 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- AJÖM X – ARANY János. *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek: Szépprózai fordítások: Kisebb cikkek: Tanulmányok: Iskolai jegyzetek.* Kiad. KERESZTURY Mária. Arany János összes művei X: Prózai művek 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

- AJÖM XI – ARANY János. *Prózai művek 2: 1860–1882*. Kiad. NÉMETH G. Béla. Arany János összes művei XI: Prózai művek 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- AJÖM XII – ARANY János. *Prózai művek 3: Glosszák: Szerkesztői üzenetek: Szerkesztői megjegyzések: Előfizetési felhívások*. Kiad. NÉMETH G. Béla. Arany János összes művei XII: Prózai művek 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- AJÖM XIII – ARANY János. *Hivatali iratok 1: Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65)*. Kiad. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál. Arany János összes művei XIII: Hivatali iratok 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- AJÖM XIV – ARANY János. *Hivatali iratok 2: Akadémiai évek (1859–1877)*. Kiad. GERGELY Pál. Arany János összes művei XIV: Hivatali iratok 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- AJÖM XV – ARANY János. *Levelezése (1828–1851)*. Kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei XV: Levelezés I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- AJÖM XVI – ARANY János. *Levelezése (1852–1856)*. Kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei XVI: Levelezés II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- AJÖM XVII – ARANY János. *Levelezése (1857–1861)*. Kiad. KOROMPAY H. János. Arany János összes művei XVII: Levelezés 3. Budapest: Universitas Kiadó, 2004.
- AJÖM XVIII – ARANY János. *Levelezése (1862–1865)*. Kiad. ÚJ Imre Attila. Arany János összes művei XVIII: Levelezés 4. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014.
- AJÖM XIX – ARANY János. *Levelezése (1866–1882)*. Kiad. KOROMPAY H. János. Arany János összes művei XIX: Levelezés 5. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.
- ANDRÁSFALVY 1957 – „Mátyás király és Toldi”. Gyűjt. ANDRÁSFALVY Bertalan. In *Von Prinzen, Trollen und Herren Fro: Märchen der europäischen Völker*, 73–78. Münster: Gesellschaft zur Pflege des Märchengutes der Europäischen Völker, 1957.
- ARANY János 1848 – ARANY János. *Murány ostroma: Beszély*. Pest, Emich Gusztáv, 1848.
- ARANY János 1849 – *Szabadság zengő hárfája: A magyar fiatalságnak*. Kiad. ARANY János. Debreczen: Telegdy Lajosnál, 1849.
- ARANY János 1852 – ARANY János. „Az ó torony”. In *Losonczi Phönix: Történeti és szépirodalmi emlékkönyv: Az 1849. diki háborúban földúlt és elpusztított Losoncz város némi fölsegélésére: III. kötet*, szerk. VAHOT Imre, 157–158. Pest, 1852.
- ARANY János 1856 – ARANY János. *Kisebb költeményei*. Pest: Heckenast, 1856.
- ARANY János 1860 – [ARANY János.], „Előrajz”. *Szépirodalmi Figyelő* 1, 1. félév, 1. sz. (1860. november 7.): 1–2.
- ARANY János 1879 – Johann ARANY. *König Buda's Tod: Ein Epos*. Übersetzt von Albert STURM. Leipzig: Friedrich, 1879.

- ARANY János 1880 – ARANY János. „A jóságos özvegy”. *Budapesti Szemle* 22, 44. sz. (1880): 396–397.
- ARANY János 1911 – ARANY János. *Magyar irodalomtörténete*. Kiad. PAP Károly. Olcsó könyvtár. Budapest: Franklin-társulat, 1911.
- ARANY János 1952 – ARANY János. *Népdalgyűjteménye*. Kiad. KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- ARANY János 1993 – ARANY János. *Balladák: „Őszikék”: Gondozott szöveg*. Kiad. KERÉNYI Ferenc. Matúra klasszikusok 14. Budapest: Ikon Kiadó, 1993.
- ARANY János 2017 – ARANY János. *Kisebb költeményei*. Kiad. SZILÁGYI Márton. Budapest: Helikon Könyvkiadó, 2017.
- ARANY László 1889 – ARANY László. „Jegyzetek Arany önéletrajzához és hátrahagyott iratai bevezetéséhez”. In *AJHIL* II: I–XL.
- ARANY László 1900 – ARANY László. „Piroska és édes anyja emlékéül”. In ARANY László, *Költeményei*, 341–406. Arany László összes művei I. Budapest: Franklin-társulat, 1900.
- ARANY–PETŐFI 2018 – ARANY János és PETŐFI Sándor. *Levelezése*. Kiad. KOROMPAY H. János. [Budapest:] Kossuth Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Országos Széchényi Könyvtár, 2018. [A kéziratok fotómásolataival és cédemelléklettel: Arany János és Petőfi Sándor levelezése Gáspár Sándor és Hirtling István előadásában.]
- ASSMANN 1999 – Jan ASSMANN. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999.
- AVAR 2017 – AVAR Anton. „»Zárt sisakon s pajzson kézbe’ kivont kardú / Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú«: A nagyfalusi Arany család címereslevele és nemességvitató pere”, hozzáférés: <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/zart_sisakon_s_pajzson_kezbe_kivont_kardu/nagyfalusi_arany_szalontai_hajdu> A közlés ideje: 2017. március 6. Az utolsó letöltés ideje: 2017. december 3.
- BABITS 1978 – BABITS Mihály. „Petőfi és Arany”. In BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok: Első kötet*, kiad. BELIA György, 160–180. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- BACHMANN-MEDICK 2009 – Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Hamburg: Rowohlt, 2009.
- BAJZA 1997 – BAJZA Kálmán. *Az Athenaeum-per: Az első magyar sajtóper története*. Irodalomtörténeti füzetek 142. Budapest: Argumentum Kiadó, 1997.
- BALOGH 2018 – BALOGH Piroska, „»Hát még egy harmadik nincs: aesthetice?«: A Széptani jegyzetek esztétikatörténeti olvasatai”. In SZILÁGYI Márton 2018a: 13–32.
- BÁN 1917 – BÁN Aladár, „A Toldi monda alaprétége”. *Ethnographia* 28 (1917): 21–35.
- BANNER 1970 – BANNER János, „Dr. Hajnal István naplója Arany János békési tartózkodásáról”. *Békési Élet* 5, 1. sz. (1970): 151–154.

- BARÁNSZKY JÓB 1957 – BARÁNSZKY JÓB László. *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. Irodalomtörténeti füzetek 12. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1957.
- BARCSA 1905 – Dr. BARCSA János. „Arany János távozása a debreczeni kollégiumból”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 15, 3. sz. (1905): 366–368.
- BARTA 2003 – BARTA János. *Arany János és kortársai I: Arany-tanulmányok*. Kiad. IMRE László. Előszó GÖRÖMBEI András. Csokonai könyvtár 27. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- BARTA 2003a – BARTA János. „Géniuszok találkozása: Petőfi és Arany barátsága [1973]”. In BARTA 2003: 132–168.
- BARTA 2003b – BARTA János. „Murány ostromáról [1983]”. In BARTA 2003: 222–231.
- BARTA 2003c – BARTA János. „Arany János Széchenyi-ódája [1983]”. In BARTA 2003: 295–310.
- BARTA 2003d – BARTA János. „Az Őszikék titka [1980]”. In BARTA 2003: 360–380.
- BARTHA 1899 – Dr. BARTHA József. *A Toldi-monda: Irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest: Szent István Társulat, 1899.
- BAYER 1888 – BAYER József. „Arany János színészi pályája”. *Budapesti Szemle* 53, 134. sz. (1888): 282–296.
- BAYER 1909 – BAYER József. *Shakespeare drámái hazánkban: II. kötet*. Budapest: A Kisfaludy-társaság Shakespeare-bizottsága, 1909.
- BEKE József 2017 – BEKE József. *Arany-szótár: Arany János költői nyelvének szókészlete*. Szerk. BALÁZS Géza. Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége–Inter, 2017.
- BEKE Ödön 1934 – BEKE Ödön. „Arany János néprajzi forrásaihoz”. *Ethnographia* 45 (1934): 42–46.
- BELITZKY 1967 – BELITZKY János. „Nógrádi eredetű-e a Toldi-monda?” *Palócföld* 1, 1. sz. (1967): 86–95.
- BENDA 1952 – *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai: 1794–1795*. Kiad. BENDA Kálmán. Magyarország ujabbkori történetének forrásai: A magyar jakobinusok iratai II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- BENDA 1969 – BENDA Kálmán. „A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvése”. In MÓDY 1969: 24–37.
- BENKÓ 1897 – BENKÓ Imre. *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*. Előszó SZILÁGYI Sándor. Nagy-Kőrös: Ottinger Ede, 1897.
- BENKÓ 1908 – BENKÓ Imre. „Arany János és tanártársai önéletrajzai”. In *A Nagykovácsi Református Főgimnázium értesítője az 1907–1908. iskolai évről*, szerk. SZALAY Gyula, 3–30. Nagykovács: Ottinger E., 1908.
- BENKÓ 1909 – BENKÓ Imre. „Adalék Arany János családjának nemes voltához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 19, 4. sz. (1909): 475–476.
- BENKŐ–KALLA 2000 – BENKŐ Andrea és KALLA Zsuzsa, „A Petőfi Társaság és a Petőfi Ház”. In *A Petőfi Irodalmi Múzeum évtizedei: Dokumentumok, írások, vallomások*, szerk. BOTKA Ferenc, 13–16. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 11. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

- BENNETT 1995 – Tony BENNETT. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London–New York: Routledge, 1995.
- BÉNYEI–BÉRES–BIHARY–FARKAS 2018 – „Keresek világot”: *Tanulmánykötet*. Szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor és FARKAS Evelin. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, 2018.
- BÉNYEI–RUTTKAY 2015 – BÉNYEI Judit és RUTTKAY Zsófia. „A múzeum megújítása a digitális technológiák korában”. In *Határtalan médiakultúra*, szerk. ANTALÓCZY Tímea, 51–80. Budapest, Magyarország: Wolters Kluwer, 2015.
- BEÖTHY 1904–1905 – BEÖTHY Zsolt. „Elnöki megnyitó beszéd”. In *A Kisfaludy Társaság Évlapjai* 39 (1904–1905): 3–9.
- BEÖTHY 1914–1916 – BEÖTHY Zsolt. „Shakespeare és Arany: Elnöki megnyitó beszéd”. In *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 49 (1914–1916): 61–71.
- BERZEVICZY 1809 – *De conditione et indole rusticorum: 1802*. Scripsit, et disseruit Gregorius BERZEVICZY de eadem; inscio, et inuito auctore edidit Iosephus MARIÁSSY. [Leutschoviae:] Iosephus Mariássy, 1809 – [Leutschoviae:] [Carolus Iosephus Mayer]. [A címlap nélküli kiadványról eltérő bibliográfiái leírások futnak egymás mellett, én az OSZK 221.327 jelzetű példányát használtam.]
- BERZEVICZY 1979 – BERZEVICZY Gergely. „A parasztnak állapotáról és természetéről”. Ford. GAÁL Jenő. In TESSEDIK Sámuel és BERZEVICZY Gergely, *A parasztok állapotáról Magyarországon*, kiad. ZSIGMOND Gábor, 354–428. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest: Gondolat Kiadó, 1979.
- BICSKEI–UGRY 2018 – *150 éves az Akadémia székháza: Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*. Szerk. BICSKEI Éva és UGRY Bálint. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.
- BIELEK 1796 – Ladislai BIELEK. *Maiores Hungarorum: Pars I*. Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1796.
- BIRKÁS 1912 – BIRKÁS Géza. „Ilosvai Toldija s az olasz és francia Rainouart-mondák”. *Ethnographia* 23 (1912): 277–289.
- BIRKÁS 1913 – BIRKÁS Géza. „Még egyszer a Toldi-mondáról”. *Ethnographia* 24 (1913): 82–84.
- BIRKÁS 1914 – BIRKÁS Géza. „A Toldi-mondáról”. *Irodalomtörténet* 3, 4. sz. (1914): 280–284.
- BOGNÁR 1891 – BOGNÁR Teofil, „Egy pár szó a Toldi-mondához”. *Egyetemes Philologiai Közlemény* 15, 9. sz. (1891): 969–972.
- BOKA–RÓZSAFALVI 2018 – „Volt a hazának egy-két énekem”: *Arany 200*. Szerk. BOKA László és RÓZSAFALVI Zsuzsanna. Bibliotheca Scientiae & Artis 10. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2018.
- BOLONYAI 2017 – BOLONYAI Gábor. „»Átkosza makverő«, avagy Arany János Aristophanés-fordítása a korabeli európai fordítói gyakorlat tükrében”. In KOROMPAY H. János 2017a: 9–46.

- BORDÁS 2008 – BORDÁS László. *Nagyszalonta város levéltáráról és a szalontai várról*. Bordás László füzetek. Csíkszereda: Státus, 2008.
- BORDÁS 2008a – BORDÁS László. „A nagyszalontai várról”. In BORDÁS 2008: 15–24.
- BORDÁS 2008b – BORDÁS László. „Okmánytár”. In BORDÁS 2008: 25–31.
- BORDÁS 2009 – BORDÁS László. „Nagyszalonta város utcáinak elnevezése az 1763–1910-es évek között”. In BORDÁS László, *Nagyszalonta népessége és utcáinak elnevezése*, 6–26. Bordás László-füzetek 3. Csíkszereda: Státus, 2009.
- BREHM 1929 – BREHM Alfréd. *Az állatok világa: A legújabb német kiadás nyomán teljesen átdolgozott, az új felfedezésekkel és a magyar vonatkozásokkal kiegészített új magyar kiadás: Második kötet: Emlősök: Második kötet: Majmok – Félmajmok – párosujjú patások*. Szerk. Dr. ÉHÍK Gyula. Budapest: Christensen és társa–Gutenberg Könyvkiadóvállalat, [1929.]
- BUNYITAY 1884 – BUNYITAY Vince. *A váradi püspökség egyházai a püspökség alapításától 1566. évig*. A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig: Harmadik kötet: Egyházak. Nagyváradi, 1884.
- BURKE 1989 – Peter BURKE. „History as Social Memory”. In *Memory. History, Culture and the Mind*, ed. Thomas BUTLER, 97–113. New York: Blackwell, 1989.
- CASEY 1997 – Edward S. CASEY. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- CASEY 2010 – Edward CASEY. *Getting Back Into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*. Bloomington: Indiana University Press, 2010².
- CHIKÁNY 2018 – CHIKÁNY Judit. „Arany-szövegek a közköltészet hálójában: A Jóka ördöge és a Rózsa és Ibolya szövegkapcsolatai”. In BÉNYEI–BÉRES–BIHARY–FARKAS 2018: 77–97.
- CIEGER 2017 – „Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”: *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. Szerk. CIEGER András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017.
- CUBITT 2007 – Geoffrey CUBITT. *History and Memory: Historical Approaches*, Manchester: Manchester University Press, 2007.
- CZIGÁNY 2004 – CZIGÁNY István. „Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon 1600–1660”. *Hadtörténelmi Közlemények* 117, 4. sz. (2004): 1212–1233.
- CZINTOS 2017 – CZINTOS Emese. *Példától az olvasmányig: A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*. Irodalomtörténeti füzetek 179. Budapest: Reciti Kiadó, 2017.
- CÁKY 2013 – *A hajdúk és a Hajdú Kerület címeres kiváltságlevelei: 1605, 1606, 1838*. Szerk. CsÁKY Imre. A magyar királyság vármegyéinek és kiváltságos kerületeinek címereslevelei a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza: Start Nonprofit Kft., 2013.
- CÁSÁSZÁR Edit 1932 – CÁSÁSZÁR Edit. *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeretítő Bizottságának kiadványai VII:28. Debrecen, 1932.

- Császár Elemér 1932 – Császár Elemér. „Arany János és az utókor”. *Akadémiai Értesítő* 42 (1932): 24–60.
- Császtvay 2020 – *Az első magyar interjúk: (Petőfitől 1914-ig)*. Szerk. Császtvay Tünde. Budapest: Kossuth Kiadó, 2020. [Megjelenés alatt.]
- Csíkhegyi 1984 – Csíkhegyi Lenke. „A bolgár hősi énekek magyar vonatkozásai”. *Ethnographia* 95 (1984): 10–15.
- Csonki 2018 – *Rejtőzködő Kalliópé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*. Szerk. Csonki Árpád. Hagyományfrissítés 6. Budapest: Reciti Kiadó, 2018.
- Csörsz 2017a – Csörsz Rumen István. „...melyben a dal megfogyanhat»: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”. In Gábori Kovács–Major 2017: 163–212.
- Csörsz 2017b – Csörsz Rumen István. „A mesterkedő mester: Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben”. *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 432–450.
- Csörsz 2017c – Csörsz Rumen István. „Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium”. In Cieger 2017: 9–35.
- Csörsz 2017d – Csörsz Rumen István. „»népdalunk után indulva...«: Arany János nép- és közköltési mintáiból”. *Napút* 19, 6. sz. (2017. augusztus): 181–198.
- Dánielisz 1984 – Dánielisz Endre. *Arany- emlékek Nagyszalontán: Tanulmányok: Dokumentumok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984.
- Dánielisz 1984a – Dánielisz Endre. „Az Arany János Emlékmúzeum története”. In Dánielisz 1984: 6–138, 226–234.
- Dánielisz 1984b – Dánielisz Endre. „Három Arany-portré”. In Dánielisz 1984: 71–82.
- Dánielisz 1984c – Dánielisz Endre. „A Múzeum látogatói”. In Dánielisz 1984: 92–138.
- Dánielisz 1984d – Dánielisz Endre. „A nagyszalontai sajtó tükrében Arany János és a Múzeum”. In Dánielisz 1984: 139–215.
- Dánielisz 1992 – Dánielisz Endre. „Szülőhelyem, Szalonta...”: *Tanulmányok, esszék Arany János köréből*. Az Arany János Múzeum kismonográfiái 9. Nagykovács, 1992.
- Dánielisz 1992a – Dánielisz Endre. „»...számos testvéreim előttem mind elhaltak«”. In Dánielisz 1992: 13–19.
- Dánielisz 1992b – Dánielisz Endre. „»A tanulás mellett tanítottam is«”. In Dánielisz 1992: 21–85.
- Dánielisz 1995 – Dánielisz Endre. „A szalontai Csonkatorony alagútjai”. *Honismeret* 23, 6. sz. (1995): 61–62.
- Dánielisz 1999 – Dánielisz Endre. „A szalontai Kossuth-szobor kálváriája”. *Honismeret* 27, 1. sz. (1999): 56–60.
- Dánielisz 2003 – Dánielisz Endre. *Nagyszalonta évszázadai: Hely- és művelődéstörténeti, urbanisztikai kronológia*. Nagyszalonta: Nagyszalonta Polgármesteri Hivatal–RMDSZ Bihar megyei szervezete, 2003.

- DÁNIELISZ 2007 – DÁNIELISZ Endre. „Éder Gyula szalontai festményeinek kálváriája”. *Honismeret* 35, 2. sz. (2007): 40–43.
- DÁNIELISZ–FAGGYAS–PATÓCS 2017 – DÁNIELISZ Endre, FAGGYAS Sándor és PATÓCS Júlia. *Arany Szalontája – Szalonta Aranya*. h. n.: Méry Ratio, 2017.
- DANKÓ 1959 – DANKÓ Imre. *A körösköz-bihari hajdúság*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 8–9. Gyula, 1959.
- DANKÓ 1969 – DANKÓ Imre. „A hajdúság eredete”. In MÓDY 1969: 3–12.
- DASTON 2004 – *Things That Talk: Object Lessons from Art and Science*. Ed. Lorraine DASTON. New York: Zone, 2004.
- DÁVID 2002 – *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. IV. N–R*. Főszerk. DÁVID Gyula. Bukarest–Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriterion Kiadó, 2002.
- DÁVIDHÁZI 1989 – DÁVIDHÁZI Péter. „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare kultusz természetrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1989.
- DÁVIDHÁZI 1994 – DÁVIDHÁZI Péter. *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1994².
- DÁVIDHÁZI 2011 – DÁVIDHÁZI Péter. „»Harmadnap«: Arany János és a feltámadás költészet”. *Holmi* 23, 6. sz. (2011): 708–728.
- DÁVIDHÁZI 2017 – DÁVIDHÁZI Péter. „»Harmadnap«: Arany János és a feltámadás költészet”. In DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jőni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, 226–251. Budapest: Ráció Kiadó, 2017.
- DEÁK 2017 – DEÁK Ágnes. „»mint toronyból a bakter«: Arany János folyóirata »nemzeti és társadalmi kérdések« erőterében”. In CIEGER 2017: 153–194.
- DEÁK 2018 – DEÁK Ágnes. *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest: Osiris Kiadó, 2018.
- DEBRECZENI 1913 – DEBRECZENI István. *A nagyszalontai Arany-émlék-egyesület története 1882–1912*. Nagyszalonta: Kálmán László Könyvnyomdája, 1913.
- DEBRECZENI 1920 – *Az Arany Múzeum története és katalógusa*. Szerk. DEBRECZENI István. *Az Arany Emlékegyesület könyvei IV. Szatmárnémeti: Szabadsajtó Rt., [1920]*.
- DEBRECZENI 1968 – DEBRECZENI István. *Arany János hétköznapijai*. Kiad. MEGYER Szabolcs. Budapest: Gondolat Kiadó, 1968.
- DÉNES 1921 – DÉNES Szilárd. „Arany János kisujszállási tanítósa”. *Budapesti Szemle* 185, 529. sz. (1921): 49–62.
- DERCZE 1930 – DERCZE Lajos. „Arany János a debreceni kollégium iskolai törvényszéke előtt”. *Irodalomtörténet* 19, 3–4. sz. (1930): 99–101.
- DOBÓCZKI 1911 – DOBÓCZKI Pál. „Arany »Toldi szerelmé«-nek forrásaihoz”. *Erdélyi Múzeum, Új folyam* 6, 5. sz. (1911): 306.

- DOMBY 1817 – DOMBY Márton, Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái. Pesten: Trattner János Tamás' betűivel, 1817.
- DOMOKOS–GULYÁS 2018 – Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása. Kiad. DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018.
- DÖMÖTÖR 1864–1865 – DÖMÖTÖR János. „A ballada elmélete”. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, Új folyam 2 (1864–1865): 398–447.
- DRUZSIN 2017 – DRUZSIN Ferenc. „Egy régi levélen ezt írva találtam”: Kétszáz éve született Arany János és Tompa Mihály. Budapest: Napkút Kiadó, 2017.
- ÉBLI 2005 – ÉBLI GÁBOR. *Az antropológizált múzeum: Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón*. Budapest: Typotex Kiadó, 2005.
- EISEMANN 2010 – EISEMANN György. *A későromantikus magyar líra*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.
- ENGEL 1997 – ENGEL Pál. „Toldi Miklós nyomában: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja”. *História* 19, 7. sz. (1997): 21–23.
- ENGEL 2003 – ENGEL Pál. „Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon”. In ENGEL Pál, *Honor, vár, ispánság: Válogatott tanulmányok*, szerk. CSUKOVITS Enikő, 302–319. Millenniumi magyar történelem. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- EPLÉNYI 2018 – EPLÉNYI Anna. „A Margitsziget tájrajza: Tájérténeti interpretáció Arany János Margitsziget-térképvázlatához”. In VADERNA 2018b: 334–349.
- ERCSEY 1883 – ERCSEY Sándor. *Arany János életéből: Arany János hatvan levelével*. Előszó GYULAI Pál. Budapest: Ráth Mór, 1883.
- ERDÉLYI 2007 – ERDÉLYI János. *Összes költeményei*. Kiad. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin és VÁRADI Eszter. Utószó T. ERDÉLYI Ilona. Kötelező ritkaságok 6. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007.
- ERLL 2011 – Astrid ERLL. *Memory in Culture*. Trans. Sara. B. YOUNG. Memory Studies. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- FAZEKAS 2018 – FAZEKAS Júlia. „Hogyan alakította folyóiratait Arany János: Szerkesztői tevékenysége a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú című lapok kontextusában”. In SZILÁGYI Márton 2018b: 71–93.
- FEJÉR 1830 – Georgius FEJÉR. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus sextus, volumen II*. Budae: typis typogr. Universitatis Ungaricae, 1830.
- FEJŐS 2003 – FEJŐS ZOLTÁN. „Tárgyak az időben”. In FEJŐS Zoltán, *Tárgyfordítások: Néprajzi múzeumi tanulmányok*, 83–91. Budapest: Gondolat, 2003.

- FEST 1938 – FEST Sándor. „A Toldi-monda”. *Budapesti Szemle* 66, 248. köt., 724. sz. (1938): 305–337.
- FICHTE 1981 – Johann Gottlieb FICHTE. „Az ember rendeltetése”. Ford. Kis János. In Johann Gottlieb FICHTE, *Válogatott filozófiai írások*, vál. MÁRKUS György, 237–411. Gondolkodók. Budapest: Gondolat Kiadó, 1981.
- FIRTOS 1913 – FIRTOS Ferenc. „A Toldi-kérdés”. *Irodalomtörténet* 2, 5. sz. (1913): 315–318.
- FÓNAGY 2018 – FÓNAGY Zoltán. „Az Arany család tárgyai társadalomtörténeti nézőpontokból”. In TÖRÖK-ZEKE 2018: 13–24.
- FÓTI 1906 – FÓTI József Lajos, *A Toldi monda és két idegen eredetű epizódja*. Budapest: Kaufmann, 1906.
- FÓTI 1908 – FÓTI József Lajos. „A Toldi-monda idegen eredetű epizódja”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 18, 3. sz. (1908): 257–281.
- FÓTI 1958 – FÓTI Lajos. „A Toldi-monda problémája”. *Filológiai Közöny* 4, 3–4. sz. (1958): 507–514.
- FRAZON 2007 – FRAZON Zsófia. „A múzeumi hagyomány és a kiállított tárgyak eredetisége”. In *Hagyomány és eredetiség: Tanulmányok*, szerk. WILHELM Gábor, 55–70. Tabula könyvek 8. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2007.
- FRAZON 2011 – FRAZON Zsófia. *Múzeum és kiállítás: Az újrarajzolás terei*. Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2011.
- GÁBORI KOVÁCS 2017 – GÁBORI KOVÁCS József. „Arany János és az akadémiai jutalomtétellek”. In CIEGER 2017: 265–288.
- GÁBORI KOVÁCS 2018 – GÁBORI KOVÁCS József. „Arany János, a hivatalnok”. In VADERNA 2018b: 350–364.
- GÁBORI KOVÁCS–MAJOR 2017 – „...és palota épül a pusztá beszédéből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. Szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes. Budapest: Reciti Kiadó, 2017.
- GÁBORJÁNI SZABÓ–GÖNCZY–S. VARGA 2019 – „Az életet, ím, megjártam”: *Tudományos emlékkonferencia Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából, 2017. november 24.* Szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, GÖNCZY Monika és S. VARGA Pál. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai. Debrecen–Budapest: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.
- GÁLOS 1926 – GÁLOS Magda. „Arany Toldijának egyik forrása”. *Egyetemes Philológiai Közöny* 50 (1926): 167–168.
- GEORGESCU 1969 – Florian GEORGESCU. „Focul cel mare din martie 1847”. In *București: Materiale de istorie și muzeografie VII*, 55–66. București: Muzeul de Istorie a Municipiului București, 1969.

- GÉRA 2018 – GÉRA Eleonóra. „»Aki kedvetlenül nézi a fejlődő főváros visszás jelenségeit«: »A magyar nagyvárosi költészet úttörője«”. In VADERNA 2018b: 316–333.
- GERGELY 1957 – GERGELY Pál. *Arany János és az Akadémia*. Irodalomtörténeti füzetek 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957.
- GÓRÁSZ–HANSÁGI–KISS 2018 – „...Az ő imádott Arany bácsija...”: Szentanúk és örökösök Arany Jánosról. Szerk. GÓRÁSZ Péter, HANSÁGI Ágnes és KISS A. Kriszta. Tempevölgy könyvek 27. [Balatonfüred:] Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018.
- GÖNCZI 1903 – GÖNCZI Ferencz. „Göcseji mondák Mátyás királyról és Toldiról”. *Ethnographia* 14 (1903): 438–440.
- GREGUSS 1865 – GREGUSS Ágost. *A balladáról*. Pest: Emich Gusztáv, 1865.
- GREGUSS 1877 – GREGUSS Ágost. *Arany János balladái*. Budapest: Franklin-társulat, 1877.
- GREGUSS–BEÖTHY 1885 – *Magyar balladák*. Magyarázzák GREGUSS Ágost és BEÖTHY Zsolt. Jelles Irók Iskolai Tára I. Budapest: Franklin-társulat, 1885.
- GUBITZA 1901 – GUBITZA Kálmán. „Vármegyénk régi birtokosai”. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat évkönyve*, szerk. TRENCSENY Károly, 17, 1. sz. (1901): 10–20.
- GULYÁS 2010 – GULYÁS Judit. „Mert ha írunk nép-dalt, miért ne népmesét?”: A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Néprajzi tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- GYÁNI 2010 – GYÁNI Gábor. „Jövő, aminek van is, nincs is múltja”. *Forrás* 42, 7–8. sz. (2010): 3–11.
- GYIMESI 2016 – GYIMESI Emese. „»A kilencvenkilencedik múzsa«: Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája alapján”. In Török 2016: 41–64.
- GYIMESI 2018 – GYIMESI Emese. „Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata”. In SZILÁGYI Márton 2018a: 129–152.
- GYÖNGYÖSI 1998 – GYÖNGYÖSI István. *Márssal társalkodó Murányi Vénus*. Kiad. JANKOVICS József és NYERGES Judit. Régi magyar könyvtár: Források 8. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- GYÖNGYÖSY 1901 – GYÖNGYÖSY László. *Arany János élete és munkái*. Budapest: Franklin-társulat, 1901.
- GYÖNGYÖSY 1905 – GYÖNGYÖSY László. „Adatok Arany János életéhez”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 29 (1905): 483–495.
- GYÖNGYÖSY 1906 – GYÖNGYÖSY László. „Arany János három alkalmi rigmusa”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 30 (1906): 250–251.
- GYÖRFFY György 1987–1997 – GyÖRFFY György. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza: I–IV. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998.
- GYÖRFFY István 1927 – GyÖRFFY István. *A hajdúk eredete*. Budapest: Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvény-társaság, 1927.
- GYÖRGY 1911 – GyÖRGY Lajos. „Arany »Toldi szerelme« forrásaihoz”. *Erdélyi Múzeum*, Új folyam 6, 3. sz. (1911): 186–187.

- GYULAI 1883–1884 – GYULAI Pál. „Arany János emlékezete”. In *A Kisfaludy Társaság Évkönyve*, Új folyam 19 (1883–1884): 279–316.
- GYULAI 1890 – GYULAI Pál. „Arany János”. In *Gyulai Pál emlékbeszédei*, 150–189. Buda-Pest: Franklin-társulat, 1890.
- H. FEKETE 1919–1921 – H. FEKETE Péter. „Arany János bécsi útjához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 29–31, 1. sz. (1919–1921): 169.
- HAJDU NAGY 1885 – HAJDU NAGY Sándor. „Szilágyi István”. In *Szilágyi album*, kiad. VÁRADY Gábor, 1–19. Budapest: Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1885.
- HÁSZ-FEHÉR 2017 – HÁSZ-FEHÉR Katalin. „»Szemed hiszem, hogy híven fölleli«: Az Arany-ábrázolások jelentéséről”. *Forrás* 49, 3. sz. (2017): 4–27.
- HÁSZ-FEHÉR 2019 – HÁSZ-FEHÉR Katalin. *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Universitas Kiadó, 2019.
- HEAL 2014 – FELICITY HEAL. *The Power of Gifts: Gift-Exchange in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- HEINRICH 1879 – HEINRICH Gusztáv. „A Toldi mondáról”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 3 (1879): 153–175.
- HEINRICH 1881 – [HEINRICH Gusztáv.] „A Toldi-mondához”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 5 (1881): 164–169.
- HOPPÁL 1981 – HOPPÁL Mihály. „A Toldi mitológiai háttere”. *Új Írás* 21, 11. sz. (1981): 68–101.
- HOPPÁL 2017 – HOPPÁL Mihály. „Újabb adatok és megjegyzések a Toldi mitológiai háttérhez”. In *CIEGER* 2017: 195–208.
- HORVÁTH CYRILL 1940 – HORVÁTH CYRILL. „Szilágyi Áron: Harmadik közlemény”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 50, 3. sz. (1940): 209–225.
- HORVÁTH JÁNOS 1997 – HORVÁTH JÁNOS. „A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése”. In HORVÁTH JÁNOS, *Tanulmányok II*, kiad. GÖNCZY MONIKA, 7–220. Csokonai Könyvtár 12. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.
- ILLÉSSY 1900 – ILLÉSSY JÁNOS. „A Nagyfalusi Arany család”. *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő* 2 (1900): 49–55.
- ILLOSVAI 1629 – ILLOSVAI [SELYMES] PETER. *Az hires neves Tholdi Miklosnak ieles cselekedetiről es bajnokságáról való historia*. Loecsen: Nyomtatottat Brewer Lőrincz által, 1629.
- ILLOSVAI 1746 – ILLOSVAI [SELYMES] PETER. *Az hires neves Tholdi Miklosnak ieles cselekedetiről Es bajnokságáról való historia*. Posonban: Spajzer Ferencznél fel találtatik, 1746.
- ILLOSVAI 1883 – ILLOSVAI [SELYMES] PÉTER. „Az híres neves Tholdi Miklósnek ieles cselekedeteiről és bajnokságáról való historia”. In *RMKT* 16/4: 241–253, 341–381.
- IMRE 1988 – IMRE LÁSZLÓ. *Arany János balladái*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
- IPOLYI 1854 – IPOLYI ARNOLD. *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1854.

- JAKÓ 1940 – JAKÓ Zsigmond. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest: Sylvester Nyomda Rt., 1940.
- JANKÓ 2016 – JANKÓ Judit. „Múzeum a Csonkatoronyban. Arany-bicentenárium Nagyszalontán: [Interjú DARVASI Zoltánnal és PATÓCS Júliával]”. *MúzeumCafé* 10, 55–56. sz. (2016. november–december): 247–260.
- KACZIÁNY 1891 – KACZIÁNY Géza. *Ősköltészetünk az összehasonlító irodalomtörténet alapján*. Budapest: Franklin-társulat, 1891.
- KALLA–KASZAP-ASZTALOS–SIDÓ 2018 – KALLA Zsuzsa, KASZAP-ASZTALOS Emese és SIDÓ Anna. „Katalógus: Önarcképek, álarckok”. In VADERNA 2018b: 55–163.
- KALLA–RATZKY 1997 – *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*. Kiad. KALLA Zsuzsa és RATZKY Rita. [Budapest]: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.
- KÁNYÁDI 2003 – KÁNYÁDI Sándor. *Valaki jár a fák hegyén*. Budapest: Magyar Könyvklub, 2003.
- KARÁCSONYI 1899 – KARÁCSONYI János. „Toldy Miklós származása”. *Katholikus Szemle* 13, 5. sz. (1899): 749–760.
- KARÁCSONYI 1912 – KARÁCSONYI János. „Délszláv eredetű-e a Toldi-monda?”. *Ethnographia* 23 (1912): 322–323.
- KARÁCSONYI 1913a – KARÁCSONYI János. „A Toldyak nagyfalusi kastélya”. In *Biharvárad: A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet jelentései. I. kötet*, szerk. PESZEKI Ferenc, 32–36. Nagy-Várad: Szent László Nyomda, 1913.
- KARÁCSONYI 1913b – dr. KARÁCSONYI János. „Miért alkalmazta Ilosvai a Toldi-mondát a biharmegyei Toldyakra?”. *Ethnographia* 24 (1913): 193–195.
- KARDOS 1914 – KARDOS Lajos. „Arany János debreczeni diákságához”. *Irodalomtörténet* 3, 1. sz. (1914): 30–33.
- KARL 1914 – KARL Lajos. „Ilosvai Toldijáról”. *Irodalomtörténet* 3, 2. sz. (1914): 94–105.
- KÁRPÁTI 1881 – KÁRPÁTI Károly. *A murányi Vénusz a magyar költészetben*. Sopron: Reichard és Lifthass, 1881.
- KASZAP-ASZTALOS 2018 – KASZAP-ASZTALOS Emese. „A »Gráciák mosdatlan gyermeke«: Arany János és a karikatúra”. In VADERNA 2018b: 366–387.
- KASZAP-ASZTALOS–SIDÓ 2018 – KASZAP-ASZTALOS Emese és SIDÓ Anna. „Melyik talál?»: Arany János életében készült képmásai. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018.
- KATONA 1783 – *Historia critica regum Hungariae stripis Arpadianae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata a Stephano KATONA: Tomulus V: Complectans res gestas Andreae II. et Belae IV. Ad cladem usque-tartaticam. Posonii et Cassoviae: sumtibus Ioannis Michaelis Landerer typographi et bibliopolae, MDCCLXXXIII*.
- KAZINCZY 2011 – KAZINCZY Ferenc. *Fogságom naplója*. Kiad. SZILÁGYI Márton. Kazinczy Ferenc művei. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- KEMÉNY 1905 – KEMÉNY Zsigmond. „Arany »Toldi«-ja [1854]”. In Báró KEMÉNY Zsigmond, *Munkáiból*, kiad. GYULAI Pál, 152–185. Budapest: Franklin-társulat, 1905.

- KERÉNYI 2005 – KERÉNYI Ferenc. „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2005.
- KERÉNYI 2008 – KERÉNYI Ferenc. *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.
- KERÉNYI 2010 – KERÉNYI Ferenc. „Az elmaradt irodalmi nemzedékváltás tanulságairól”. In KERÉNYI Ferenc, *Színek, terek, emberek*, szerk. SZILÁGYI Márton, 141–153. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.
- KERÉNYI 2016 – KERÉNYI Ferenc. „Nyeretlenek: A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei”. *Irodalomismeret* 28, 2. sz. (2016): 3–21.
- KERESZTURY 1967 – KERESZTURY Dezső. „S mi vagyok én...”: Arany János 1817–1856. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.
- KERESZTURY 1987 – KERESZTURY Dezső. „Csak hangköre más”: Arany János 1857–1882. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- KÉRI 2008 – KÉRI Katalin. *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmuskori Magyarországon 1867–1914*. Pécs: Pro Pannónia Kiadó, 2008.
- KESZEG 2017 – KESZEG Anna. „A magyarok reformkori Aranya: (Arany János a múzeumban)”. *Alföld* 68, 6. sz. (2017): 84–95.
- KESZEG 2018a – KESZEG Anna. „Arany János közgyűjteményi utóélete: Az Arany János emlékmúzeumok Nagyszalontán és Nagykőrösön”. In VADERNA 2018b: 260–274.
- KESZEG 2018b – KESZEG Anna. „A magyarok reformkori Aranya: (Arany János a múzeumban)”. In BÉNYEI–BÉRES–BIHARY–FARKAS 2018: 7–25.
- KIS 2004 – KIS Péter. „Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából (1251–1297)”. *Levéltári Közlemények* 75, 1. sz. (2004): 63–81.
- KISS 1904 – KISS Áron. *Török Pál élete*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1904.
- KODÁLY 2001 – Kodály Zoltán *nagyszalontai gyűjtése*. szerk. SZALAY Olga és RUDASNÉ BAJCSAY Márta. Magyar népköltési gyűjtemény: Új folyam XV. Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2001.
- KODOLÁNYI 1945 – KODOLÁNYI János. „A táltos a magyar néphagyományban”. *Ethnographia* 56 (1945): 31–37.
- KOLOSVÁRI 1897 – KOLOSVÁRI Aladár. *Arany János életéből*. Mezőtúr: Nyikó Nyomda, 1897.
- KOLOSVÁRI 1907 – KOLOSVÁRI Aladár. *Arany János életéből*. Mezőtúr: Török Ignác könyvnyomdai műintézete, 1907².
- KOLTAI 1886 – KOLTAI Virgil. *Arany János élete és költészete*. Győr: özv. Sauerwein Győzőné könyvnyomdája, 1886.
- KOMLÓS 1953 – KOMLÓS Aladár. „A »kozmozopolita költészet« vitája”. *Irodalomtörténet* 41, 1–2. sz. (1953): 178–193.
- KONKOLY 1877 – KONKOLY Miklós, „A Nap és a Merkúr között sejtett bolygóról”. *Természet* 9, 1. sz. (1877): 1–6.

- KOROMPAY Bertalan 1948 – KOROMPAY Bertalan. „Arany főbb eposzai mint költői rekonstruálások”. In *Magyar Századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez: [Horváth János-émlékkönyv]*, 234–252. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948.
- KOROMPAY Bertalan 1956 – KOROMPAY Bertalan. „Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60, 1. sz. (1956): 20–27.
- KOROMPAY H. JÁNOS 1972 – KOROMPAY H. JÁNOS. „A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában: (Letésem a lantot)”. In NÉMETH G. Béla 1972: 43–74.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2002 – *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok: A Csonka-toronybeli Arany János Múzeum centenáriuma rendezett nagyszalontai konferencia (1999. augusztus 27–29.)*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2002a – KOROMPAY H. JÁNOS. „A »kegyeles fíu« textológiája: (Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez)”. In KOROMPAY H. JÁNOS 2002: 174–199.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2017a – „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”: *Arany János és az európai irodalom*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2017b – KOROMPAY H. JÁNOS. „Arany János és Lamennais”. In KOROMPAY H. JÁNOS 2017a: 289–313.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2017c – KOROMPAY H. JÁNOS. „Az Arany János által 1834-ben készített prédikáció”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 1. sz. (2017): 129–138.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2019 – KOROMPAY H. JÁNOS. „Bénult idegre zsongító hatás”: *Arany-elemzések*. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2019a – KOROMPAY H. JÁNOS. „Hitvallás az anyagelvűség ellen: Arany János: *Honnan és hová?*”. In KOROMPAY H. JÁNOS 2019: 261–267.
- KÓSA 1999 – KÓSA László. *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest: Holnap Kiadó, 1999.
- KOSÁRY–NÉMETH 1985 – *A magyar sajtó története II/1: 1848–1867*. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- KOSELLECK 2003 – Reinhart KOSELLECK. *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2003.
- KOVÁCS Ágnes 1982 – KOVÁCS Ágnes. „Arany Juliska és Arany László népmesegyűjteménye”. In NOVÁK 1982: 497–531.
- KOVÁCS GÁBOR 2010 – KOVÁCS GÁBOR. *A történetképző versidom: Arany János elbeszélő költészete*. Diszkurzívák. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010.
- KOVÁCS Ida 2018 – KOVÁCS Ida. „Ferenczytól Izsóig: Arany János és a szobrászat”. In VADERNA 2018b: 388–419.
- KRISTÓ 1988 – KRISTÓ Gyula. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Nemzet és emlékezet. Budapest: Magvető Kiadó, 1988.
- KUCSERKA 2018 – KUCSERKA Zsófia. „Tamburás öreg úr”. In VADERNA 2018a: 81–87.

- LABÁDI 2008 – LABÁDI Gergely. *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és média-történeti értelmezés*. Ligatura. Budapest: L'Harmattan Kiadó–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008.
- LAKNER 2000 – LAKNER Lajos. „Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció”. In *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, 148–169. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.
- LÉVAY 1899 – LÉVAY József. „Az Arany-szoba”. *Akadémiai Értesítő* 10, 10. sz. (1899): 499–501.
- LEVI 2000 – Giovanni LEVI. „A mikrotörténelemről”. Ford. SAJÓ Tamás. In *Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok*, szerk. SEBŐK Marcell, 127–146. Budapest: Replika Kör, 2000.
- LOWENTHAL 1985 – David LOWENTHAL. *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- LŐRINCZ–LŐRINCZ–SIMON 2018 – *Aranyul, magyarul: A Variológiai Kutatócsoport Arany János-szimpóziumának tanulmányai*. Szerk. LŐRINCZ Julianna, LŐRINCZ Gábor és SIMON Szabolcs. Komárom: Selye János Egyetem, 2018.
- MACDONALD 2006 – Sharon MACDONALD. „Collecting Practices”. In *A Companion to Museum Studies*, ed. Sharon MACDONALD, 81–97. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing, 2006.
- MAGNÚSSON–SZIJÁRTÓ 2013 – Sigurður Gylfi MAGNÚSSON and István M. SZIJÁRTÓ. *What is Microhistory?: Theory and Practice*. London–New York: Routledge, 2013.
- MAGYAR 2007 – MAGYAR Zoltán. *A Szilágyság mondahagyománya*. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
- MAKSAY 1990 – *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén: I–II. kötet*. Szerk. MAKSAY Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- MÁLYUSZ 1924 – MÁLYUSZ Elemér. „A Toldi-monda történeti alapja”. *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1924): 3–32.
- MÁLYUSZ 1934 – MÁLYUSZ Elemér. „A Toldi-monda”. In *A Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, szerk. ANGYAL Dávid, Budapest, 4 (1934): 126–149.
- MÁLYUSZ 2003 – MÁLYUSZ Elemér. „A Toldi-monda történeti alapja”. In MÁLYUSZ Elemér, *Klió nyomában: Válogatott történelmi tanulmányok*, szerk. Soós István, 108–129. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2003.
- MARGÓCSY 2011 – MARGÓCSY István. *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Margócsy István válogatott munkái. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011.
- MARGÓCSY 2011a – MARGÓCSY István. „Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író”. In MARGÓCSY 2011: 52–79.
- MARGÓCSY 2011b – MARGÓCSY István. „...ikerszülöttek, egymás kiegészítői...»: Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja”. In MARGÓCSY 2011: 303–349.

- MARGÓCSY 2017 – MARGÓCSY István. „Arany János irodalmi képe”. *Alföld* 68, 6. sz. (2017): 43–48.
- MARGÓCSY 2018 – MARGÓCSY István. „Mi is az az epikai hitel?: Arany János koncepciójának »revíziója«”. In SZILÁGYI Márton 2018a: 229–246.
- MÁRKI 1879 – MÁRKI Sándor. „A nagyfalusi Arany-család”. *Századok* 13, 10. sz. (1879): 771–779.
- MÁRKI 1892 – MÁRKI Sándor. *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története: Első rész: A legrégebb időktől a török hódításig*. Aradvármegye és Arad szabad királyi város: II. kötet. Arad: Monographia-Bizottság, 1892.
- MÁRKI 1917 – MÁRKI Sándor. „Arany János szalontai éveiből”. *Irodalomtörténet* 6, 3–4. sz. (1917): 120–133.
- MARÓT 1909 – MARÓT Károly. „Néhány szó a Toldi-monda egy epizódjához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 19, 2. sz. (1909): 174–177.
- MARTINKÓ–SZÖRÉNYI 1979 – „Martinkó Andrással beszélget Szörényi László”. *Jelenkor* 22, 2. sz. (1979. február): 169–176.
- MÁTÉ–ÚJSZÁLLÁSI RÁCZ 2018 – *Arany- emlékeink*. Szerk. MÁTÉ István és ÚJSZÁLLÁSI RÁCZ Lajos. Helytörténeti füzetek. Kisújszállás: Kisújszállás Város Önkormányzata, 2018.
- MÁZI 2006 – MÁZI Béla. *A Kisfaludy Társaság pályázataira beküldött pályaművek jegyzéke: [Kézirat]*. Budapest: MTA Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 2006. (A jegyzék megtalálható: MTA KIK Kt, illetve <http://opac.mtak.hu/exlibris/aleph/a23_2/apache_media/6H5A64VJNFE44VSTAIE9MA4TRYTJ2H.pdf> – a letöltés ideje: 2018. március 30.)
- MÁZI 2018 – MÁZI Béla. „Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának Arany János-gyűjteménye”. In VADERNA 2018b: 240–251.
- MÉSZÁROS 2017 – MÉSZÁROS László. *Arany- emlékek Nagykovácsán*. Nagykovács, 2017.
- MEZŐSI 1943 – MEZŐSI Károly. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Budapest: Magyar Történettudományi Intézet, 1943.
- MIKÓ 1863 – GRÓF MIKÓ Imre. „Koszorú”. *Koszorú* 1, 1. félév, 1. sz. (1863. január 4.): 1–3.
- MIKOS 2018 – MIKOS Éva. „A Naïv eposzunk és Arany folklór-fogalma”. In CSONKI 2018: 123–144.
- MILBACHER 2009 – MILBACHER Róbert. *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2009.
- MÓCZÁR 1906 – MÓCZÁR József. „Szalonta története”. In *Nagyszalonta: 1606–1906*, szerk. Dr. MÓCZÁR József, 34–76. Nagyszalonta: Székely J. Jenő Könyvnyomdája, 1906.
- MÓDY 1969 – *A hajdúk a magyar történelemben: (Tudományos emlékülés – Déri Múzeum, 1966. dec. 10.)*. Szerk. MÓDY György. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 10. Debrecen, 1969.
- MOIRET 1913 – MOIRET Gusztáv. *Arany János: Murány ostroma*. Budapest, 1913.

- MONOKI 2017 – MONOKI Mariann Gizella. *Arany János Kisújszálláson*. Helytörténeti füzetek 37. Kisújszállás, 2017.
- MOÓR 1914 – MOÓR Elemér. *A Toldimonda és német kapcsolatai*. Német philológiai dolgozatok. Budapest: Pfeifer, 1914.
- MÓRICZ[?] 1932 – M. Zs. [MÓRICZ Zsigmond?]. „Arany János és családja levelezéséből”. *Nyugat* 25, II. félv., 20. sz. (1932): 371–376.
- NAGY IVÁN XI – NAGY Iván. *Magyarországi családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal: Tizenegyedik kötet*. Pest: Ráth Mór, 1865.
- NAGY László 1969 – NAGY László. „A hajdúk Bocskai szabadságharcában”. In MÓDY 1969: 13–22.
- NAGYDIÓSI 1958 – NAGYDIÓSI Gézané. „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”. In *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve: 1957*, 193–229. Budapest, 1958.
- NÉGYESY 1920 – NÉGYESY László. „Az ős Toldi”. *Magyar Múza* 1, 1. sz. (1920): 19–26.
- NÉMETH G. Béla 1972 – *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Szerk. NÉMETH G. Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- NÉMETH G. Béla 1985 – NÉMETH G. Béla. „Kérdések a Buda halála körül”. In NÉMETH G. Béla, *Századutóról – századelőről: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 7–39. Elvek és utak. Budapest: Magvető Kiadó, 1985.
- NÉMETH Péter 2008 – NÉMETH Péter. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60. Nyíregyháza, 2008.
- név nélkül 1790a – [A hajdútelepülések kérelme az erdélyi országgyűlésen]. h. n., 1790.
- név nélkül 1790b – *Nota quoad Hajdones*. Posonii: Typis Simonis Petri Weber, 1790.
- név nélkül 1823 – *Deák tör>sökszók magyar jelentésekkel együtt az alsó oskolák számára*. Debreczenbenn: nyomtattatott Tóth Ferentz által, 1823.
- név nélkül 1843 – [„Pályázati felhívás”]. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai* 5 (1843): 102.
- név nélkül 1845–1846 – [„Pályázati felhívás”]. *A' Kisfaludy-Társaság' Évtapjai* 7 (1845–1846): 47.
- név nélkül 1849 – *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. [Wien:] kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1849.
- név nélkül 1864 – *A Magyar Királyi Tudomány-egyetem személyzete: MDCCCLXIV–V*. Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1864.
- név nélkül 1867 – *A Magyar Királyi Tudomány-egyetem személyzete: MDCCCLXVI–VII*. Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1867.
- név nélkül 1877 – [„Tudósítás a természet kutatásának hazai állásáról”]. *Természettudományi Közlemények* 9, 90. sz. (1877. február 10.): 77–79.
- név nélkül 1894 – *A nagy-szalontai „Arany- emlék” Egyesület alapszabályai*. N.-Szalonta: Reich Jakab Könyvnyomdája, 1894.

- név nélkül 1899 – Az „*Arany-Emlék-Szoba*” leltára. Nagyszalonta: Reich Jakab Könyvnyomdájában, 1899.
- név nélkül 1900 – *Magyar Törvénytár: Erdélyi törvények: 1540–1848*. Budapest: Franklin-társulat, 1900.
- név nélkül 1913 – „A Toldi-kérdéshez”. *Irodalomtörténet* 2, 6. sz. (1913): 403.
- név nélkül 1914 – *A nagyszalontai Arany Emlékegyesület alapszabályai*. Nagyszalonta: Székely J. Jenő Könyvnyomdája, 1914.
- név nélkül 1917 – [„Hajnal Albert”]. *Magyarország tiszti cím- és névtára* 36 (1917): 63.
- NORA 2010 – Pierre NORA. „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája”. Ford. K. HORVÁTH Zsolt. In Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, 13–33. Budapest: Napvilág Kiadó, 2010.
- NOVÁK 1982 – *Arany János tanulmányok*. Szerk. NOVÁK László. Acta Musei de János Arany nominati II. Nagykőrös: Nagykőrösi Arany János Múzeum, 1982.
- NOVÁK 1982a – NOVÁK László. „Arany János és Nagykőrös”. In NOVÁK 1982: 85–134.
- NYAKAS 1975 – NYAKAS Miklós. „Hajdúkerület vagy Hajdú megye?: Egy ősi szervezet haladoklása és megszűnése”. In *A hajdúk a magyar történelemben III*, 35–55. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 28. Debrecen, 1975.
- NYAKAS 2005 – NYAKAS Miklós. *A bihari kishajdú városok története*. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V. Debrecen, 2005.
- NYILASY 1998 – NYILASY Balázs. *Arany János*. Klasszikusaink. Budapest: Korona Kiadó, 1998.
- OLOSZ 2018 – *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek: 1912–1919*. Kiad. Olosz Katalin. Kriza könyvtár. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2018.
- OLOSZ 2018a – Olosz Katalin. „Balladagyűjtés Nagyszalontán a 20. század második évtizedében”. In Olosz 2018: 19–94.
- ORTVAY 1892 – ORTVAY Tivadar. „A váradi püspökség”. In *Magyarország egyházi földleírása a XVI. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve: Második fele*, szerk. ORTVAY Tivadar, 495–606. Budapest, 1892.
- PAIS 1924 – PAIS Dezső. „Ki volt Toldi Miklós?”. *Napkelet* 2, 6. sz. (1924): 92–96.
- PÁL 1986 – PÁL Endre. „Arany János betegségei”. *Irodalomtörténet* 68, 2. sz. (1986): 316–337.
- PÁLFY 2017 – PÁLFY Eszter. „Egy férfias nőalak. Mednyánszky Alajos Széchy Mária-alakjának forrásai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 489–498.
- Pallas VIII – *A Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben: VIII. kötet: Gesztely–Hegyóám*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894.
- Pallas XV – *A Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben: XV. kötet: Simor kódex – Tearózsa*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897.
- PANOFSKY 1997 – Erwin PANOFSKY. „Idő Atya”. Ford. LAZÚR Brigitta. In *Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József, 297–317. Ikonológia és műértelmezés 1. Szeged: JATEPress, 1997.

- PAP Balázs 2014 – PAP Balázs. „A históriás ének műfajfogalma”. In PAP Balázs, *Históriák és énekek*, 7–50. Pannónia könyvek. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2014.
- PAP Károly 1911 – PAP Károly. „Bevezetés”. In ARANY János 1911: 3–64.
- PAP Károly 1912 – PAP Károly. „Adalékok Arany debreczeni diákságához”. *Irodalomtörténet* 1, 4. sz. (1912): 172–180; 1, 5. sz. (1912): 238–245.
- PAP Károly 1934 – *Arany János- emlékkönyv. II. kötet: Arany széptani jegyzetei: A költő halála fél-százados évfordulója alkalmából*, Kiad. PAP Károly. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1934.
- PAP Károly 1934a – PAP Károly. „Bevezetés”. In PAP Károly 1934: 3–25.
- PAPP 1989 – PAPP Klára. „Együtt élő nemesek és jobbágyok érdekkonfliktusai a XVIII. századi Bihar megye mezővárosaiban”. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 16 (1989): 21–32.
- PAPP 1994 – PAPP Klára. „A bihari hajdútelepek küzdelme a privilégiumok megtartásáért – visszaszerzéséért”. In *Paraszi kiszolgáltatottság – Paraszi érdekvédelem, öngazdátás: A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31.*, szerk. ERDMANN Gyula, 305–314. Rendi társadalom – polgári társadalom 5. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1994.
- PARAIZS 2017 – PARAIZS Júlia. „Arany János és a színház: A Szentivánéji álom-fordítás és a színház kapcsolata”. In KOROMPAY H. János 2017a: 97–132.
- PERÉNYI 1912 – PERÉNYI József. „Arany kisújszállási tanítósága”. *Irodalomtörténet* 1, 7–8. sz. (1912): 384–385.
- PÉTERFY 1901 – PÉTERFY Jenő. „Arany János Őszikéi”. In PÉTERFY Jenő, *Összegyűjtött munkái: Első kötet*, 248–258. Budapest: Franklin-társulat, 1901.
- PETHŐNÉ NAGY 2018 – PETHŐNÉ NAGY Csilla, „Ősszel”. In VADERNA 2018a: 65–71.
- POÓR 1967 – POÓR János. *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607–1720)*. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 9. Debrecen, 1967.
- PORKOLÁB 2018 – PORKOLÁB Tibor. „Veteránok a Csonka toronyban: Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly az 1899. évi nagyszalontai Arany-ünnepélyen”. In *(B)Irodalom: Gyulai Pál az irodalom élén*, szerk. AJKAY Alinka és CSÁSZTVAY Tünde, 133–144. Reciti konferenciakötetek 2. Budapest: Reciti Kiadó, 2018.
- PSÖM V – PETŐFI Sándor. *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*. Kiad. V. NYILASSY Vilma és Kiss József. Petőfi Sándor összes művei V. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.
- PSÖM 5 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1847): Kritikai kiadás*. Kiad. KERÉNYI Ferenc. Petőfi Sándor összes művei 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.
- RA – *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke: I–II. kötet*. Szerk. SZENTPÉTERY Imre és BORSA Iván. Budapest, 1923–1987.
- RÁCZ Anita 2005 – RÁCZ Anita. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtárház kiadványai 9. Debrecen, 2005.
- RÁCZ István 1969 – RÁCZ István. „Hajdútelepítések és -kiváltságolások”. In MÓDY 1969: 47–68.

- RÁCZ István 1972 – RÁCZ István. „A hajdúkerület 1790. évi követi utasítása”. In *A hajdúk a magyar történelemben II.*, 31–43. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 19. Debrecen, 1972.
- RÁCZ Károly 1880 – RÁCZ Károly. *A Zarándi Egyházmegye története*. Arad: Réthy L. és fia, 1880.
- RÁDL 1899 – RÁDL Ödön. *Ünnepi beszéd₁₁, elmondotta a nagyszalontai Csonkatorony felavatási ünnepélyén 1899. évi augusztus hó 27-én*. Nagyvárad: Láng József, 1899.
- RADNÓTI 2018 – RADNÓTI Miklós. *Napló*. Kiad. FERENCZ Győző. Budapest: Magvető Kiadó, 2018.
- RAJNAI 2017 – RAJNAI Edit. „»könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni«: Arany János a színházban”. In CIEGER 2017: 37–66.
- RATZKY–THURÓCZY 2009 – *Arany János és családja relikviái: Katalógus*. Összeáll. RATZKY Rita és THURÓCZY Gergely. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.
- RD – *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerk. ZSOLDOS Attila. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 45. Budapest: Magyar Országos Levéltár – MTA Történettudományi Intézete, 2008.
- Révai IX – *Révai nagy lexikona: Az ismeretek enciklopédiája: IX. kötet: Gréc–Herold*. Budapest: Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913.
- REVICZKY 1944 – REVICZKY Gyula. *Összegyűjtött művei*. Budapest: Athenaeum, 1944.
- REVICZKY 1944a – REVICZKY Gyula. „Arany, mint humorista”. In REVICZKY 1944: 476–479.
- REVICZKY 1944b – REVICZKY Gyula. „Humor és materializmus”. In REVICZKY 1944: 505–516.
- REVICZKY 2007 – REVICZKY Gyula. *Összes verse: Kritikai kiadás*. Kiad. CSÁSZTVAY Tünde. Budapest: Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2007.
- RIEDL 1920 – RIEDL Frigyes. *Arany János*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai R.-t., 1920^a.
- RMKT 16/4: *XVI. századbeli magyar költők művei: Harmadik kötet: 1540–1575*. Kiad. SZILÁDY Áron. Régi Magyar Költők Tára [XVI. század] 4. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1883.
- ROLLA 1944 – ROLLA Margit. *Arany estéje*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.
- ROZVÁNY 1870 – ROZVÁNY György. *Nagy-Szalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdu-közösségek viszonyaira*. Gyula: Dobay János, 1870.
- ROZVÁNY 1879 – ROZVÁNY György. *Arany János serdülő kori élménye: Kézirat*. B.-Gyulán: Dobay Jánosnál, 1879.
- ROZVÁNY 1892 – ROZVÁNY György. *Nagy-Szalonta történelme (1800–1848-ig): III-ik rész: Tekintettel Arany János koszorús költők községi jegyzőségére*. Nagyszalonta: Adler Jakab, 1892.
- ROZVÁNY 1960 – ROZVÁNY György. „Arany János életéből”. In SÁFRÁN 1960: 133–172.
- RÓZSAFALVI 2017 – „*Más csak levelenként kapja a borostyánt...*”: *Kincsek, kultusz, hatástörténet*. Szerk. RÓZSAFALVI Zsuzsanna. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2017.

- RÓZSAFALVI 2018 – „*Én kis hazám a nagy hazában*”: A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum kéziratári dokumentumai. Szerk. RÓZSAFALVI Zsuzsanna. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2018.
- RUDASNÉ BAJCSY 2017 – RUDASNÉ BAJCSY Márta. „Egyéni emlékezet és közösségi tudás: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874)”. In GÁBORI KOVÁCS–MAJOR 2017: 159–162.
- S. VARGA 1994 – S. VARGA Pál. *A gondviselэшhittől a vitalizmusig: A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében*. Csokonai könyvtár 2. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1994.
- S. VARGA 1995 – S. VARGA Pál. „»...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha«: (Arany János és a »népi tudalom«)”. *Irodalomtörténet* 76, 1. sz. (1995): 102–119.
- S. VARGA 2005 – S. VARGA Pál. *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi, 2005.
- S. VARGA 2012a – S. VARGA Pál. „Kollektív emlékezet és történeti tudományok”. *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 32–40.
- S. VARGA 2012b – S. VARGA Pál. „Retorika, transzcendencia és tragikum a Buda halálában”. *Irodalomtörténet* 93, 1. sz. (2012): 3–26.
- SÁFRÁN 1960 – SÁFRÁN Györgyi. *Arany János és Rozvány Erzsébet*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 19. Budapest, 1960.
- SÁFRÁN 1960a – SÁFRÁN Györgyi. „Arany Jánosék és a Rozvány-család”. In SÁFRÁN 1960: 9–30.
- SÁFRÁN 1960b – SÁFRÁN Györgyi. „Rozvány Erzsébet”. In SÁFRÁN 1960: 31–72.
- SÁFRÁN 1969 – SÁFRÁN Györgyi. „Arany János ismeretlen írása az 1847-i szalontai tűzvészről és egy lappangó Arany-levél”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73, 5. sz. (1969): 613–615.
- SÁFRÁN 1970 – SÁFRÁN Györgyi. „Két arckép a magyar nőnevelés múltjából”. *Pedagógiai Szemle* 20, 12. sz. (1970): 1072–1087.
- SÁFRÁN 1982 – SÁFRÁN Györgyi. *Arany János-gyűjtemény: Petőfi Sándor–Szendrey Júlia kéziratok: K501–K527, K531*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kéziratárának katalógusai 13. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1982.
- SCHIEBER 1957 – SCHIEBER Sándor. „Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 61, 1–2. sz. (1957): 99–111.
- SEBESTYÉN 1917 – SEBESTYÉN Gyula. „Arany János és a hagyomány”. *Ethnographia* 28 (1917): 1–6.
- SEPSI LACZKÓ 1858 – SEPSI LACZKÓ Máté, Lorándfi Mihály udvari concionatora. „Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései: 1521–1624”. In *Erdélyi Történelmi Adatok: III. kötet*, szerk. MIKÓ Imre, 1–246. Kolozsvár: Az Ev. Ref. Főtanoda be-tűivel, 1858.
- SHELTON 2006 – Anthony Alan SHELTON. „Museums and Museum Display”. In *Handbook of Material Culture*, ed. Christopher TILLEY, Webb KEANE, Susanne KÜCHLER, Michael

- ROWLANDS and Patricia SPYER, 480–499. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publication, 2006.
- SIDÓ 2018 – SIDÓ Anna. „»Elevenebbek a létezőeknél«: Toldi ábrázolásának kezdetei a hazai szobrászatban”. In VADERNA 2018b: 420–437.
- SLOTTERDIJK 2012 – Peter SLOTTERDIJK. „A múzeum – megütközés iskolája”. Ford. JUHÁSZ Emese. In *Múzeumelmélet: A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*, szerk. PALKÓ Gábor, 17–29. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Ráció Kiadó, 2012.
- SOLTÉSZNÉ SZILÁRD 1935 – SOLTÉSZNÉ SZILÁRD Kató. „Arany János a magyar képzőművészet tükrében”. *Budapesti Szemle* 236, 686. sz. (1935): 54–90.
- SOLYMOSSY 1917 – SOLYMOSSY Sándor. „Arany János népiessége”. *Ethnographia* 28 (1917): 7–21.
- SOLYMOSSY 1918 – SOLYMOSSY Sándor. „A Toldi-mondához”. *Ethnographia* 29 (1918): 1–23.
- SOLYMOSSY 1921 – SOLYMOSSY Sándor. „Toldi-mondáink”. *Ethnographia* 32 (1921): 125–126.
- SOLYMOSSY 1924 – SOLYMOSSY Sándor. „A Toldi-monda keletkezése”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 34, 1–2. sz. (1924): 1–18; 34, 3–4. sz. (1924): 81–96.
- SOMOGYI 2005 – SOMOGYI Gábor. *Éder Gyula: Az ember és a művész*. Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság, 2005.
- SONKOLY 2016 – SONKOLY Gábor. *Bolyhos tájaink: A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest: ELTE Eötvös, 2016.
- SOÓS 1956 – SOÓS Gyula. „A budapesti Petőfi szobor felállításának körülményei”. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11 (1956): 335–342.
- SPIRA 1998 – SPIRA György. *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1998.
- SZABÓ 1956 – SZABÓ István. *A hajdúság kialakulása*. Alföld füzetek 1. Debrecen, 1956.
- SZABÓ P. 2018 – SZABÓ P. Katalin. „Szűzvállak Arany János *Az elveszett alkotmányában*”. In BÉNYEI–BÉRES–BIHARY–FARKAS 2018: 125–140.
- SZABÓ T. 2018 – SZABÓ T. Anna. „Arany János utóélete”. In VADERNA 2018a: 89–124.
- SZABOLCSI 1979 – *A magyar sajtó története I: 1705–1848*. Főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- SZAJBÉLY 2005 – SZAJBÉLY Mihály. *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest: Universitas Kiadó, 2005.
- SZAJBÉLY 2010 – SZAJBÉLY Mihály. *Jókai Mór (1825–1904)*. Magyarok emlékezete. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010.
- SZALÁRDI 1853 – SZALÁRDI János. *Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei*. Kiad. KEMÉNY Zsigmond. Újabb nemzeti könyvtár: Második folyam. Pest: Emich Gusztáv, 1853.
- SZALÁRDI 1980 – SZALÁRDI János. *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. SZAKÁLY Ferenc. Bibliotheca historica. [Budapest]: Magyar Helikon Kiadó, 1980.
- SZALAY 2001 – „Dokumentumok”. Kiad. SZALAY Olga. In KODÁLY 2001: 455–588.

- SZALAY–RUDASNÉ BAJCSAY 2001 – SZALAY Olga és RUDASNÉ BAJCSAY Márta. „A nagyszalontai gyűjtés története, tanulságai és jelentősége”. In KODÁLY 2001: 11–69.
- SZÁLKAI 2010 – *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás bihari tabellái*. Szerk. SZÁLKAI Tamás. Hajdú-bihari levéltári füzetek. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2010.
- SZÁLKAI 2011 – SZÁLKAI Tamás. „Az armalista nemesség demográfiai és gazdasági viszonyai Bihar vármegyében a 18. század második felében”. In *Bihar vármegye a múlt időben: Fejezetek történetéből, népeletéből – Comitatul Bihor în timpul trecutului. Fragmente din istoria comitatului Bihor: Cuvânt înainte*, szerk./ed. VARJASI Imre, 33–52. Debrecen, 2011.
- SZÁLKAI 2013 – SZÁLKAI Tamás. „A bihari és szabolcsi hajdúk Bethlen Gábor idején”. In *„Bethlen Gábor és kora”: Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr-Sopron Megyei Levéltárának Soproni Levéltára közös kiállításáról*, szerk. ÓLMOSI Zoltán, 23–27. Budapest, 2013.
- SZÁLKAI 2016 – SZÁLKAI Tamás. *Címeres nemeslevelek a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei. Debrecen: MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2016.
- IFJ. SZÁSZ 1899 – [Ifjabb] SZÁSZ Károly. „A szalontai csonka-torony felavatásánál”. *Akadémiiai Értesítő* 10, 10. sz. (1899): 497–499.
- LEGIFJ. SZÁSZ 1924–1928 – [Legifjabb] SZÁSZ Károly. „Arany János emlékére: Ünnepi beszéd a Gyulai-serleggel”. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai* 57 (1924–1928): 143–148.
- SZEGEDY-MASZÁK 1972 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „Az átlényegített dal: (A lejtőn)”. In NÉMETH G. Béla 1972: 291–358.
- SZENDREY István 1958 – SZENDREY István. *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*. Debrecen, [1958.]
- SZENDREY István 1969 – „Szendrey István hozzászólása Rácz István előadásához”. In MÓDY 1969: 85–90.
- SZENDREY István 1971 – *Hajdúszabadságlevelek*. Kiad. SZENDREY István. Debrecen: Hajdúböszörmény Város Tanácsa, 1971.
- SZENDREY Zsigmond 1914a – SZENDREY Zsigmond. „Szalontai mondák a Toldiakról és a Csonka-toronyról”. *Ethnographia* 25 (1914): 164–168.
- SZENDREY Zsigmond 1914b – SZENDREY Zsigmond. „Arany János a szalontai nép emlékeztetésében”. *Irodalomtörténet* 3, 1. sz. (1914): 64–67.
- SZENDREY Zsigmond 1914c – SZENDREY Zsigmond. „Adatok Arany János életéhez”. *Irodalomtörténet* 3, 8–10. sz. (1914): 498–499.
- SZENDREY Zsigmond 1924 – *Nagyszalontai gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége, KODÁLY Zoltán közreműködésével szerk. SZENDREY Zsigmond. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. Budapest: Kisfaludy Társaság–Athenaeum, 1924.

- SZENDREY Zsigmond 1926 – SZENDREY Zsigmond. „Történeti népmondáink: (Ötödik közlemény)”. *Ethnographia* 37 (1926): 132–138.
- SZEREMLEY 1904 – SZEREMLEY Barna. „Arany János Kisujszálláson”. In *Kisujszállási nagykunmagyarok kalendáriuma az 1905-iki közönséges esztendőre*, szerk. Török Imre, 26–34. Kisujszállás: Szekeres József könyvnyomdája, 1904.
- SZIKLAVÁRI 2017 – SZIKLAVÁRI Károly. „...itt éltem, s a tömegben Én is lantot pengeték»: A muzsikus Arany Jánosról és verseinek hajdani megzenésítéseiről”. *Napút* 19, 6. sz. (2017. augusztus): 161–178.
- SZIKSZAY 1899 – *Emlékönyv néhai Szilágyi István mellszobrának leleplezési ünnepsége alkalmából*. Összeáll. SZIKSZAY Zoltán. M.-Sziget: Sichermann Mór, 1899.
- SZILÁDY 1883 – SZILÁDY Áron. „Előszó”. In RMKT 16/4: I–VIII.
- SZILÁGYI István 1836–1840 – SZILÁGYI István. „Árpád”. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai* 1 (1836–1840): 250–253.
- SZILÁGYI István 1840 – SZILÁGYI István. „Csák és a királyleány”. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai* 2 (1840): 246–254.
- SZILÁGYI István 1841 – SZILÁGYI István. „Emlékbeszéd”. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai* 3 (1841): 404–419.
- SZILÁGYI István 1846 – SZILÁGYI István. „A magyar szókötés szabályai: A Magyar Tudós Társaság által koszorúzott pályamunka. Pesten: Eggenberger J. és fia Acad. könyvveresoknál, 1846. In SZILÁGYI–FÁBIÁN 1846: 9–134.
- SZILÁGYI Márton 2007 – SZILÁGYI Márton. „Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála”. In SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 119–132. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- SZILÁGYI Márton 2014 – SZILÁGYI Márton. *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2014.
- SZILÁGYI Márton 2015 – SZILÁGYI Márton. „Arany János társadalmi státuszának változásai”. *Alföld* 66, 10. sz. (2015): 88–100.
- SZILÁGYI Márton 2016 – SZILÁGYI Márton. „Arany János társadalmi státuszának változásai”. In SZILÁGYI Márton, *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, 46–63. Budapest: Ráció Kiadó, 2016.
- SZILÁGYI Márton 2017a – SZILÁGYI Márton. „Mi vagyok én?”: *Arany János költészete*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2017.
- SZILÁGYI Márton 2017b – SZILÁGYI Márton. „»van ott sokféle faj»: Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”. *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 450–466.
- SZILÁGYI Márton 2018a – „Összel”: *Arany János és a hagyomány*. Szerk. SZILÁGYI Márton. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.
- SZILÁGYI Márton 2018b – SZILÁGYI Márton. „Arany János (1817–1882)”. In VADERNA 2018a: 11–23.

- SZILÁGYI Márton 2018c – SZILÁGYI Márton. „Egy többször elfelejtett (s újrafölfedezett) Arany-levél és versmellékletei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 2. sz. (2018): 205–216.
- SZILÁGYI Márton 2018d – SZILÁGYI Márton. „Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6. sz. (2018): 817–822.
- SZILÁGYI Márton 2018e – SZILÁGYI Márton. „Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a *Kisebb költemények* (1856)”. *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 1–12.
- SZILÁGYI Márton 2019a – SZILÁGYI Márton. „Egy barátság szerkezete: Tompa Mihály és Arany János levelezése mint imázsteremtés és önarcképfarmolás”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 1. sz. (2019): 88–97.
- SZILÁGYI Márton 2019b – SZILÁGYI Márton. „Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról”. *Tanulmányok – Studije* 51, 1. sz. (2019): 3–16.
- SZILÁGYI-FÁBIÁN 1846 – *Nyelvtudományi Pályamunkák*. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. Harmadik kötet. Magyar szókötés. SZILÁGYI István koszorúzott és FÁBIÁN Gábor díjazott művei. Pesten: Eggenberger J. és fia Acad. könyvtárosoknál, 1846.
- SZINNYEI I – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: I. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891.
- SZINNYEI II – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: II. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1893.
- SZINNYEI V – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: V. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1897.
- SZINNYEI VI – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: VI. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1899.
- SZINNYEI VII – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: VII. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1900.
- SZINNYEI VIII – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: VIII. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1902.
- SZINNYEI XII – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: XII. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1908.
- SZINNYEI XIII – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: XIII. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909.
- SZINNYEI XIV – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái: XIV. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1914.
- SZMESKÓ 2018 – SZMESKÓ Gábor. „Az *Őszikék* verseinek korai fogadtatása”. In BÉNYEI-BÉRES-BIHARY-FARKAS 2018: 99–108.
- SZÖRÉNYI 1970 – SZÖRÉNYI László. „Arany János *Visszatekintés* című versének képanyaga”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 3. sz. (1970): 322–345.

- SZÖRÉNYI 1972 – SZÖRÉNYI László. „A humoros elégia: (Visszatekintés)”. In NÉMETH G. Béla 1972: 201–290.
- SZÖRÉNYI 1982 – SZÖRÉNYI László. „Arany János, a lírikus”. *Új Írás* 22, 12. sz. (1982): 76–87.
- SZÖRÉNYI 1989 – SZÖRÉNYI László. „Epika és líra Arany életművében”. In SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, 164–207. JAK füzetek 45. Budapest: Magvető Kiadó, 1989.
- SZÖRÉNYI 2017 – SZÖRÉNYI László. *Arany János évében: Tárcák és tanulmányok*. Magyar esszék. Budapest: Nap Kiadó, 2017.
- SZÖRÉNYI 2017a – SZÖRÉNYI László. „Arany János Széchenyi-képe”. In SZÖRÉNYI 2017: 102–118.
- SZÖRÉNYI 2017b – SZÖRÉNYI László. „Arany János, ha jegyzetel”. In SZÖRÉNYI 2017: 118–133.
- SZÖRÉNYI 2018 – SZÖRÉNYI László. *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*. Magyar esszék: Szörényi László életműsorozat. Budapest: Nap Kiadó, 2018.
- SZÖRÉNYI 2018a – SZÖRÉNYI László. „»...fajtam korcsa: kosmopolita cigány«”. In SZÖRÉNYI 2018: 219–225.
- SZÜCS 1846 – SZÜCS István. *Magyar polgári törvénytudományi kalauz. Második javított és bővített kiadás*. Debreczenben: Nyomatta Tóth Endre, 1846.
- SZVOBODA DOMÁNSZKY 1983 – SZVOBODA D. Gabriella. *Barabás Miklós 1810–1898*. Budapest: Képzőművészeti Könyvkiadó, 1983.
- SZVOBODA DOMÁNSZKY 2009 – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. *Barabás Miklós. A magyar festészet mesterei 10*. Budapest: Kossuth Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, 2009.
- T. ERDÉLYI 2015 – T. ERDÉLYI Ilona. *Erdélyi János (1814–1868)*. Magyarok emlékezete. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015.
- TARI 2017 – TARI Lujza. „Gitár és »tambura«: A »hangzó művészet« Arany János életművében”. In CIEGER 2017: 67–88.
- TARJÁNYI 2007 – TARJÁNYI Eszter. „Az értelmezésmódok ütközőpontjában: a ballada, az allegória és a palinódia”. In *A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 384–394. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- TARJÁNYI 2013 – TARJÁNYI Eszter. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Budapest: Universitas Kiadó, 2013.
- TISZA 1857 – TISZA Domokos *Hátrahagyott versei*. Kiad. édesanyja [TISZA Lajosné, TELEKI Julianna grófnő], előszó ARANY János. Pest: Landerer–Heckenast, 1857.
- TOLDY 1846 – D. SCHEDEL [TOLDY] Ferencz. „Előszó”. In SZILÁGYI-FÁBIÁN 1846: III–VIII.
- TOLDY 1850 – TOLDY Ferenc. *A Magyar történeti költészet Zrínyi előtt: Első közlemény*. Bécs: A Cs. K. Állodalmi Nyomda, 1850.
- TOLDY 1853a – *Magyar Chrestomathia. Első folyam, a nagy-gymnásiumok V. és VI. osztályának szükségéhez alkalmazva*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest: Eggenberger, 1853.

- TOLDY 1853b – *Magyar Chrestomathia: Második folyam, a nagy-gymnásiumok VII. és VIII. osztályának szükségéhez alkalmazva*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest: Eggenberger, 1853.
- TOLDY 1854 – TOLDY Ferenc. *A magyar költészet története: Első kötet: A magyar költészet Zrínyi-ig*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1854.
- TOLNAI 1913 – TOLNAI Vilmos. „Toldi Miklós farkaskalandjához”. *Irodalomtörténet* 2, 3. sz. (1913): 162.
- TOLNAI 1919 – TOLNAI Vilmos. „A Toldi-monda és a lovageposzok rokonságához”. *Ethnographia* 30 (1919): 100–101.
- TÓTH 2018 – TÓTH Zsuzsanna. „Helyzetjelentés”. In BOKA–RÓZSAFALVI 2018: 178–191.
- TÖRÖK 2012 – TÖRÖK Zsuzsa. „Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében”. In *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 140–155. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.
- TÖRÖK 2015 – TÖRÖK Zsuzsa. „Romantikus nemzetépítés: Harcos nők Arany János epikájában”. In *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás és VARGA Bálint, 67–84. Magyar történelmi emlékek: Értekezések: Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 1. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.
- TÖRÖK 2016 – *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróndonk című írásáról*. Szerk. TÖRÖK Zsuzsa. Hagyományfrissítés 4. Budapest: Reciti Kiadó, 2016.
- TÖRÖK 2017 – TÖRÖK Zsuzsa. „Voinovich Géza védelmében?: Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 499–510.
- TÖRÖK 2018 – TÖRÖK Zsuzsa. „Biografikus tárgyak”. In TÖRÖK–ZEKE 2018: 9–12.
- TÖRÖK–ZEKE 2018 – *Az Arany család tárgyai: Tárgykatalógus*. Összeáll. TÖRÖK Zsuzsa és ZEKE Zsuzsanna. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018.
- TÖRÖS 1982 – TÖRÖS László. „Amikor a »fél akadémia« Nagykőrösön lakott...”. In NOVÁK 1982: 203–293.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József. „Az irodalmi ballada”. In TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, 380–385. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- UJJ 2017 – UJJ János. *Arany János és Arad*. Irodalmi Jelen könyvek. Arad: Concord Media Jelen, 2017.
- ÚMÉL IV – *Új magyar életrajzi lexikon IV: L–Ö*. Főszerk. MARKÓ László. Budapest: Magyar Könyvklub, 2002.
- URBÁN 2003 – URBÁN Aladár. „A pesti Középponti Választmány lapja: a *Nép barátja* 1848-ban”. *Aetas* 18, 3–4. sz. (2003): 155–188.
- VÁCZY 1913 – VÁCZY János. *Tompa Mihály életrajza*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

- VADERNA 2013 – VADERNA Gábor. *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2013.
- VADERNA 2016 – VADERNA Gábor. „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”. In TÖRÖK 2016: 117–154.
- VADERNA 2017 – VADERNA Gábor. *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest: Universitas Kiadó, 2017.
- VADERNA 2018a – „Egyszóval... a költészet”: *Arany-verselemzések*. Szerk. VADERNA Gábor. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018.
- VADERNA 2018b – *Önarckép álarcokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa*. Főszerk. VADERNA Gábor, szerk. KALLA ZSUZSA, KASZAP-ASZTALOS Emese és SÍDÓ Anna. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018.
- VADERNA 2018c – VADERNA Gábor. „A modern Arany”. In VADERNA 2018b: 11–17.
- VÁLI 1883 – VÁLI Béla. „Vas Gereben Radákovits József”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 7 (1883): 536–558, 738–760, 865–891.
- VARGYAS 1976 – VARGYAS Lajos. *A magyar népballada és Európa: I–II. kötet*. Budapest: Zene-műkiadó, 1976.
- VARJÚ-HÖLLRIGL 1932 – VARJÚ Elemér és HÖLLRIGL József. *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye: A Magyar Nemzeti Múzeum Kiállításai VII*. Budapest: Légrády Testvérek, 1932.
- VASZKÁN 1957 – VASZKÁN Gyula. „Az Arany János Múzeum átrendezése”. *Korunk* 16, 2–3. sz. [Új folyam, 1, 2–3. sz.] (1957): 298–300.
- VERGO 1989 – *The New Museology*. Ed. Peter VERGO. London: Reaktion Books, 1989.
- VESZPRÉMI 2009 – VESZPRÉMI Nóra. *Barabás*. Budapest: Corvina Kiadó, 2009.
- VISZOTA 1912 – VISZOTA Gyula. „Vörösmarty Mihály ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai”. *Magyar Nyelv* 8 (1912): 214–220, 255–260, 308–312, 350–356.
- VOINOVICH 1929 – VOINOVICH Géza. *Arany János életrajza: 1817–1849*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929.
- VOINOVICH 1931 – VOINOVICH Géza. *Arany János életrajza: 1849–1860*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931.
- VOINOVICH 1938 – VOINOVICH Géza. *Arany János életrajza: 1860–1882*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938.
- VÖLGYESI 2007 – VÖLGYESI Orsolya. *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*. Irodalomtörténeti füzetek 163. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- VÖLGYESI 2017 – VÖLGYESI Orsolya. „Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében 1845 júniusában”. In CIEGER 2017: 89–100.
- WAGNER 1967 – WAGNER István. „Százhusz esztendő Arany-arca”. *Korunk* 26, 6. sz. (1967): 788–795.

- WAIDACHER 2011 – Friedrich WAIDACHER. *Az általános muzeológia kézikönyve: Metamuzeológia, történeti muzeológia, elméleti muzeológia*. Ford. MÉLYI József. Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2011.
- WERTNER 1913 – WERTNER Mór. „Adalékok Toldi Miklós életrajzához”. *Akadémiai Értesítő* 24 (1913): 172–180.
- WILHELM 2016 – WILHELM Gábor. *Antropológiai tárgyelmélet*. Tabula könyvek 13. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2016.
- Z. KOVÁCS 2002 – Z. KOVÁCS Zoltán. „»Vanitatum vanitas« maga is humor”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában. Doktori mestermunkák. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Z. KOVÁCS 2013 – Z. KOVÁCS Zoltán. „Arany János Toldija mint kötelező olvasmány”. *Irodalomismeret* 25, 3. sz. (2013): 178–185.
- ZEITLYN 2012 – David ZEITLYN. „Anthropology in and of the Archives: Possible Futures and Contingent Pasts. Archives as Anthropological Surrogates”. *Annual Review of Anthropology* 41 (2012): 461–480.
- ZEKE 2018 – ZEKE Zsuzsanna. „Arany-tárgyak közgyűjteményekben”. In TÖRÖK–ZEKE 2018: 25–42.
- ZUH 2001 – ZUH Imre. *Nagyszalonta*, 395: 1606. június 3. – 2001. június 3. Szerk. SZATHMÁRY László. [Nagyszalonta], [2001.]
- ZUH 2002 – ZUH Imre. „A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum Csonka-toronybeli fennállásának 100. évfordulójára (1899. augusztus 27. – 1999. augusztus 27.)”. In KOROMPAY H. János 2002: 12–21.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A névmutató nem tartalmazza a könyv témájának, Arany Jánosnak (1817–1882) nevét. Az Arany család azonos nevű, de elkülöníthető tagjait mi számoztuk meg, az Esterházy család esetében a családtörténet hagyományos számozását követjük. A nagyfokú bizonytalanság miatt nem számoztuk, csak felsoroltuk az azonos nevű Toldiakat. Amikor évszázadnyi távolság is lehetett köztük, akkor vettük őket külön név alá. A nőket születési nevüknél vettük fel, asszonynevükre csak utalunk. Az uralkodókat és családtagjaikat a keresztnévüknél vettük fel, de megadtuk házukat is, s hogy mely országban regnáltak.

Ábrányi Emil 19	Arany György [II] 69
Adorján Boldizsár 112	Arany György [III] 85
Ács Pál 39	Arany György [IV] 85
Ács Zsigmond 120, 213	Arany György [V] 85
Ajkay Alinka 233	Arany Györgyné <i>lásd</i> Megyeri Sára
Alexander Bernát 22	Arany István [I] 68
Alpár Ignác 76	Arany István [II] 69
András, I. Árpádházi (magyar király) 104	Arany János [I] 62, 63, 69
András, II. Árpádházi (magyar király) 33,	Arany János [II] 68
104, 226	Arany János [III] 69
Andrásfalvy Bertalan 37, 215	Arany János [IV] 85
Angyal Dávid 229	Arany Jánosné <i>lásd</i> Ercsey Julianna
Anjou Izabella <i>lásd</i> Erzsébet királyné	Arany Julianna (Szél Kálmánné) 95, 154, 155,
Antalóczy Tímea 218	158, 186, 195, 228
Apponyi György 102	Arany László 7, 13, 15, 17–21, 32, 63, 82, 85, 87,
Arany Ferenc [I] 62, 63, 69	93–96, 107, 108, 110, 116, 139, 144, 153, 155,
Arany Ferenc [II] 85	160, 167, 168, 183, 184, 188, 195, 196, 213, 214,
Arany György [I] 69	216, 222, 228

- Arany Lászlóné *lásd* Szalay Gizella
 Arany Mária 85
 Arany Mihály [I] 68
 Arany Mihály [II] 69
 Arany Mihály [III] 69
 Arany Mihály [IV] 85
 Arany Mihály [V] 85
 Arany Mihály [VI] 85
 Arany Péter 69
 Arany Sámuel [I] 68, 69
 Arany Sámuel [II] 69
 Arany Sára 85
 Arisztophanész 159, 182, 196, 214, 218
 Assmann, Jan 72, 216
 Avar Anton 62

 Babits Mihály 161, 207, 216
 Bácsatyai Dániel 8
 Bachmann-Medick, Doris 26, 216
 Bajza József 67, 94, 116, 145
 Bajza Kálmán 216
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 200
 Bakó János 50, 53, 61, 72, 125
 Bakos Imre 78
 Balázs Géza 217
 Ballagi Károly 121
 Ballagi Mór 146
 Balogh Piroska 129, 216
 Bán Aladár 37, 216
 Banner János 126
 Barabás Miklós 16, 169, 170, 172–175, 177–181,
 209, 240, 242
 Baránszky-Jób László 130, 217
 Baráth Ferenc 87
 Barcsa János 89
 Barcsay Ákos (erdélyi fejedelem) 61, 217
 Baróti Lajos 22
 Barta János 104, 108, 141, 162, 217
 Bartha József 37, 217
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 47
 Batthyány Lajos 67
 Batka István 13, 14
 Bayer József 89, 153, 217
 Beke József 26, 217
 Beke Ödön 41, 217
 Béla, IV. Árpádházi (magyar király) 34, 226
 Belia György 216
 Bem, Józef 107
 Benda Kálmán 47, 67, 217
 Benkó Imre 68, 119, 123, 124, 126, 217
 Benkő Andrea 184, 217
 Bennett, Tony 26, 218
 Bényei Judit 26, 218
 Bényei Péter 26, 218
 Beöthy Ödön 14
 Beöthy Zsolt 22, 125, 136, 197, 198, 203, 218,
 224
 Bérczy Károly 140
 Béres Norbert 26, 218
 Berger, Johann 115
 Berzeviczy Gergely 115, 218
 Berzsenyi Dániel 199, 203
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 47, 99, 237
 Bethlen István 49, 52, 53, 55, 60
 Bezerédj Etelka 141
 Bicskei Éva 154, 218
 Biela, Wilhelm von 202
 Bielek László 35, 218
 Bihary Gábor 26, 218, 219, 227, 239
 Birkás Géza 37, 218
 Bisztray Gyula 215
 Bocskai István 23, 42, 43, 47, 52, 65, 71, 178,
 179, 217, 231, 232
 Bognár Teofil 37, 218
 Bohus János 101
 Boka László 9, 26, 218

- Bolonyai Gábor 159, 218
 Borbély Pál 95
 Bordás László 33, 37, 103, 217
 Borsa Iván 233
 Botka Ferenc 217
 Brehm, Alfred 176, 219
 Brémer László 100, 101
 Broughton, Thomas 199
 Bujanović, Ivan (Bujanovics Iván) 114
 Bunyitay Vince 34, 219
 Burke, Peter 73, 219
 Butler, Thomas 219
 Casey, Edward 189, 219
 Cervantes, Miguel de 200
 Chikány Judit 105, 219
 Cieger András 26, 219
 Cubitt, Geoffrey 72, 219
 Czipra Mariann 8
 Czigány István 43, 219
 Czigler, Alexander 114
 Czintos Emese 39, 219
 Császár Edit 43, 64, 65, 219
 Császár Elemér 198, 203, 220
 Császár Ferenc 22
 Császtvay Tünde 189, 220, 233, 234
 Csengery Antal 101, 115, 140, 141, 143, 155, 158
 Csengery Loránd 20
 Csikay Imre 120
 Csíkhelyi Lenke 37, 220
 Csizmadia 53
 Csizmadia Boldizsár 61
 Csizmadia János 61
 Csokonai Vitéz Mihály 67, 198, 199, 222, 238
 Csonki Árpád 26, 28, 220
 Csorvássy István 35
 Csörsz Rumen István 40, 78, 86, 89, 220
 Csukovits Enikő 222
 Dalma (?) 148
 Dánielisz Endre 16–21, 23–26, 33, 37, 42, 68, 77, 78, 82, 85, 86, 89, 90, 96, 125, 178, 179, 209, 215, 220, 221
 Dankó Imre 43, 64, 221
 Darnay Kálmán 127
 Darvasi Zoltán 24, 226
 Daston, Lorraine 29, 221
 Dávid Gyula 15, 221
 Dávidházi Péter 130, 182, 198, 199, 221
 Deák Ágnes 145, 221
 Deák Ferenc 140, 141, 143,
 Debreczeni István 16–21, 77, 81, 87, 107, 167, 179, 185, 188, 221
 Dénes Szilárd 88, 221
 Démoszthenész 176, 177
 Dercze Lajos 89, 221
 Dessewffy Emil 140
 Dessewffy József 242
 Dévai Bálint 86
 Dickens, Charles 104
 Dobóczki Pál 37, 221
 Domby Márton 67, 222
 Domokos Mariann 14, 26, 40, 78, 90, 94, 222
 Dömötör János 134, 222
 Druzsín Ferenc 26, 222
 E. Csorba, Csilla 8
 Ébli Gábor 26, 222
 Éder Gyula 23, 269, 178, 179, 181, 221, 236
 Egrý István 44, 53, 61
 Éhik Gyula 219
 Eisemann György 25, 161, 206, 207, 222
 Ellinger Ede 182
 Emich Gusztáv 12, 111, 215, 224, 236
 Engel Pál 38, 222
 Eötvendi Pál *lásd* Örvendi Pál
 Eötvös József 114, 140, 187

- Eplényi Anna 160, 222
Ercsey János 154
Ercsey Julianna (Arany Jánosné) 17, 19, 90, 91, 93, 94, 106, 107, 113, 116, 188
Ercsey Sándor 13, 17, 19, 81, 90, 95, 116, 139, 140, 154, 172, 173, 174, 176, 177, 222
Ercsey Róza 107
Erdélyi János 38, 104, 105, 116, 119, 136, 222
Erdélyi József 89
Erdmann Gyula 233
Erll, Astrid 72, 222
Ernst Lajos 177, 242
Erzsébet, Anjou Izabella (magyar királyné) 34
- Esterházy [VIII.] Miklós 48
Esterházy [IV.] Pál [nádor] 64
Esterházy [I.] Pál Antal 67
Esterházy [III.] Pál Antal 65
Fábián Gábor 104, 239
Fábián Imre 24
Faggyas Sándor 26, 221
Fáncsy Lajos 89
Farkas Evelin 26, 218, 219, 227, 236, 239
Farkas Kálmán 167
Fazekas Júlia 145, 222
Fejér György 33, 24, 222
Fejős Zoltán 29, 222
Ferdinánd, I., Habsburg (magyar király) 35
Ferencz Győző 234
Ferenczy István 228
Fest Sándor 37, 223
Festetics Taszilo 101
Feuerbach, Ludwig 201
Fichte, Johann Gottlieb 205, 223
Firtos Ferenc 37, 223
Fónagy László 16
Fónagy Zoltán 189, 223
- Fóti József Lajos 37, 223
Frangepán Ferenc 104
Fráter György 34
Frazon Zsófia 26, 29, 223
- Gaál Jenő 218
Gábor István 24
Gábori Kovács József 26, 97, 145, 220, 223, 235
Gáborjáni Szabó Botond 26, 223
Gali Boglárka 24
Gálos Magda 37, 223
Garay János 94, 110, 128
Gáspár Sándor 216
Gazdag János 99
Géra Eleonóra 159, 188, 224
Gergely Pál 215, 224
Georgescu, Florian 102, 223
Glacz Antal 22
Goethe, Johann Wolfgang 159, 200
Gondol Dániel 116
Górász Péter 26, 224
Gönczi Ferenc 37, 224
Gönczy Monika 26, 223, 225
Görömbei András 217
Greguss Ágost 129, 133, 134, 136, 146, 224
Gubitza Kálmán 34, 224
Gulyás Judit 14, 26, 40, 78, 90, 94, 105, 222, 224
Gutkeled Kozma 33, 34
Gyalus László 20, 21, 75–77
Gyáni Gábor 28, 224
Gyimesi Emese 108, 147, 224
Gyöngyösi István 109, 224
Gyöngyösy László 32, 81, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 224
Györffy György 34, 224
Györffy István 43, 64, 224

- György Lajos 37, 224
Győri Jakab 49–51, 53–58, 61, 72
Gyulai Ágost 216
Gyulai Pál 21, 70, 81, 85–89, 96, 108, 113, 120, 128, 133, 140, 143, 144, 148, 160, 196, 222, 225, 226, 233, 237, 241
H. Fekete Péter 68, 225
Haas Miksa 179
Hajdu Nagy Sándor 103, 225
Hajnal Ábel 126
Hajnal Albert 126, 127, 232
Hajnal István 216
Hajnalka (?) 148
Hansági Ágnes 26, 224
Hász-Fehér Katalin 7, 26, 82, 170, 180, 214, 225
Haynau, Julius Jacob von 236
Heal, Felicity 144, 225
Heckenast, Gustav 124, 141, 215, 225, 240, 241
Heinrich Gusztáv 22, 35, 37, 225
Heißler von Heitersheim, Donat Johann 63
Héger Ferenc 78
Herder, Johann Gottfried 199
Hidas Zoltán 216, 228
Hirtling István 216
Homérosz 200, 235
Hoppál Mihály 37, 225
Horatius Flaccus, Quintus 197, 207
Horvát Árpádné *lásd* Szendrey Júlia
Horváth Cyrill 39, 225
Horváth János 40, 225
Höllrigl József 178, 242
Hunfalvy Pál 146
Huszár Adolf 183
Ibrányi Mihály 53, 61
Ignotus (sz. Veigelsberg Hugó) 14
Illéssy János 68, 69, 85, 225
Ilosvai Selymes Péter 36–40, 42, 125, 218, 225, 226
Imre László 134, 217, 225
Ipolyi Arnold 37, 225
István, V., Árpád-házi (magyar király) 34,
Istvánffy Miklós 136
Ivancsics Evelin 222
Izabella, Anjou *lásd* Erzsébet
Izabella, Jagelló (magyar királyné) 34
Izsó Miklós 178, 183, 228
Jakó Zsigmond 42, 226
Jankó Judit 24, 72, 113, 224, 226
Jankovics József 224
Jánosi Ferenc 120
Jeszenák János 65
Jókai Mór 116, 140, 148, 174, 236
József főherceg, Habsburg-Lotharingiai 159, 188
Jóthé Gergely 44, 46, 47, 50, 51, 53, 61
Juhász Emese 236
K. Horváth Zsolt 232
Kacziány Géza 37, 226
Kakas Márton *lásd* Jókai Mór
Kalla Zsuzsa 25, 29, 84, 184, 217, 226, 229, 242
Kányádi Sándor 210, 212, 226
Karácsonyi János 36, 37, 226
Kardos Lajos 88, 89, 226
Karl Lajos 37, 226
Kárpáti Károly 108, 226
Kaszap-Asztalos Emese 25, 26, 29, 84, 116, 119, 123, 170, 178, 179, 180, 226, 242
Katona István 33, 226
Kazinczy Ferenc 67, 140, 169, 226, 236
Keane, Webb 235
Kemény Zsigmond 40, 51, 143, 226, 236

- Kerényi Ferenc 104, 107, 111, 115, 117, 130, 162, 200, 216, 227, 233
Keresztury Dezső 186, 187, 188, 209, 227
Keresztury Mária 214
Kéri Katalin 147, 227
Keszeg Anna 26, 27, 227
Kinizsi Pál 37
Kis János 223
Kis Péter 34, 224
Kiss A. Kriszta 224
Kiss Áron 153, 154, 227
Kiss Farkas Gábor 8
Kiss József 233
Kiss Lajos 120
Koczka István 8
Kodály Zoltán 40, 41, 216, 227, 236, 237
Kodolányi János 37, 227
Kókay György 236
Kolosvári Aladár 81, 92, 227
Kolosvári Szeszák Ferenc 22
Koltai Virgil 109, 227
Komlós Aladár 169, 202, 227
Konkoly-Thege Miklós 202, 203, 227
Koroda Pál 202
Korompay Bertalan 37, 228
Korompay H. János 8, 18, 26, 88, 131, 175, 199, 200, 215, 216, 218, 228, 233, 243
Kósa László 158, 228
Kosáry Domokos 114
Koselleck, Reinhart 28, 228
Kossuth Lajos 21, 116
Kotzebue, August von 94
Kovács Ágnes 90, 228
Kovács Gábor 25, 228
Kovács Ida 89, 143, 228
Kovács János 117, 139, 171, 173
Kovacsóczy István 63
Kölcsy Ferenc 199
Kövendi Dénes 214
Kristó Gyula 34, 228
Kucserka Zsófia 162, 228
Kuthy Lajos 116, 242
Küchler, Susanne 235
Kürtös György 24
Labádi Gergely 200, 229
Laczkovics János 67
Laczkovics László 67
Lajos, I. (Nagy) Anjou (magyar király) 36–38, 222
Lajtai Mátyás 241
Lakner Lajos 182, 229
la Mettrie, Julian Offray de 199
Lamennais, Hugo-Félicité-Robert de 199, 228
László, IV. Árpádházi (magyar király) 34
Lazúr Brigitta 232
Lengyel Dániel 122
Lévay József 19, 21, 76, 77, 116, 124, 229, 233
Levi, Giovanni 83, 229
Lipót, I., Habsburg (magyar király) 64
Liszka Nándor 125
Lónyay Menyhért 186–188
Lorándfi Mihály 235
Losonczy László 122, 125
Losonczy László, ifj. 125
Lovassy Ferenc 68
Lovassy László 14
Lowenthal, David 72, 229
Lőrincz Gábor 26, 229
Lőrincz Julianna 26, 229
Lugossy József 109
Máčaj, Lukáč (Mácsai Lukács) 114
Macdonald, Sharon 26, 229
Madách Imre 148, 198
Madass György 139

- Magnússon, Sigurður Gylfi 83, 229
Magyar Zoltán 37, 229
Major Ágnes 26, 220, 223, 235
Majthényi Flóra 148, 224
Maksay Ferenc 35, 229
Mályusz Elemér 36, 37, 229
Margócsy István 73, 104, 148, 210, 229, 230
Mária (magyar királyné) 34
Mária Terézia, Habsburg (magyar királynő) 65, 158
Máriássy József 218
Márki Sándor 32, 63, 81, 115, 176, 230
Markó László 241
Márkus Ferenc 95
Márkus György 223
Marót Károly 37, 230
Martinkó András 197, 230
Martinovics Ignác 67
Márton András 125
Máté István 26, 230
Mátyás, I. Hunyadi (magyar király) 37, 38, 41, 42, 71, 215, 224
Mázi Béla 97, 104, 111, 230
Mednyánszky Alajos 109, 232
Medgyes Lajos 147, 148
Megyer Szabolcs 221
Megyeri Sára (Arany Györgyné) 85
Méhes Lajos 35
Mélyi József 243
Mentovich Ferenc 119, 120, 123
Mészáros László 26, 119, 230
Mezei Ildikó 8
Mezey Ferenc 170–172, 174
Mezősi Károly 43, 64, 230
Mikó Imre 146, 230
Mikó László 119
Mikó Pál 23
Mikos Éva 40, 230
Milbacher Róbert 25, 28, 40, 82, 104, 130, 131, 134, 158, 197, 230
Móczár József 35, 36, 49, 60, 61, 64, 68, 100, 230
Módy György 217, 221, 230, 231, 233, 237
Moiret Gusztáv 109, 230
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 200
Monoki Mariann Gizella 26, 87, 231
Moór Elemér 37, 231
Móricz Pál 68,
Móricz Sándor 121
Móricz Zsigmond 82, 231
Motesiczky Vincencia (Marczibányi Istvánné) 109
Nádasdy Ferenc 104
Nagy Iván 37, 231
Nagy János 104
Nagy László 43
Nagy Sándor 17
Nagy István 47, 231
Nagydiósi Gézáné 231
Négyesy László 37, 125, 231
Németh G. Béla 114, 150, 215, 228, 231, 237, 240
Németh Péter 34, 231
Nora, Pierre 72, 232
Novák László 119, 228, 232, 241
Nyakas Miklós 43, 67, 232
Nyerges Judit 224
Nyilasy Balázs 25, 232
Nyitske Alajos 109
Ólmosi, Zoltán 237
Olosz Katalin 40, 41, 78, 79, 232
Ortvay Tivadar 34, 232

- Örvendi Pál 46
 Őz Pál 67
- Pais Dezső 37, 232
 Pákh Albert 140
 Pál Endre 158, 232
 Pál József 232
 Pálffy Albert 116
 Pálffy Eszter 109, 232
 Palkó Gábor 236
 Pálóczi Horváth Ádám 199
 Panofsky, Erwin 15, 232
 Pap Balázs 39, 233
 Pap Károly 89, 124, 125, 127, 128, 216, 233
 Pap Zsigmond *lásd* Sigismund Pop
 Papp Klára 64, 65, 69, 233
 Paraizs Júlia 153, 233
 Patócs Júlia 8, 24, 26, 221, 226
 Péchi Simon 46
 Perényi Gábor 104
 Perényi József 88, 233
 Peszeki Ferenc 226
 Péterfy Jenő 161, 233
 Pethő 59, 61
 Pethőné 49
 Pethőné Nagy Csilla 133, 233
 Petőfi Sándor 24, 26, 38, 73, 75, 94, 101, 104–117, 120, 128–130, 143, 144, 148, 153, 162, 183, 184, 200, 216, 217, 220, 226, 227, 229, 233, 235, 236
 Petőfi Sándor 13, 14
 Petőfi Sándorné *lásd* Szendrey Júlia
 Petőfi Zoltán 108, 238
 Petz János 44
 Podmaniczky Júlia (Jósika Miklósné) 147
 Ponori Thewrewk Emil 143
 Poór János 47, 233
 Pompéry János 139
- Pop, Sigismund (Pap Zsigmond) 114
 Porkoláb Tibor 20, 184, 233
 Prőhle Gergely 8
 Puskás Sándor 24
 Pusztai Bertalan 241
 Rác Anita 42, 233
 Rác István 43, 67, 233, 234, 237
 Rác Károly 33, 234
 Rádl Ödön 21, 234
 Radnóti Miklós 169, 170, 234
 Rajnai Edit 89, 234
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 65
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 48–53, 55, 58, 59, 60, 62, 70
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 60–62
 Ratzky Rita 19, 29, 226, 234
 Rednik Klára 24
 Remellay Gusztáv 175
 Reményi Ede 143
 Reviczky Gyula 200–203, 207, 234
 Rezeta János 111
 Rhédey Ferenc 61
 Riedl Frigyes 132, 234
 Rohn Alajos 119
 Rolla Margit 82, 154, 234
 Rómer Flóris 19, 48, 49
 Rozvan, Eugen (Rozvány Jenő) 15
 Rozvány András 91
 Rozvány Erzsébet 82, 91, 92, 107, 235
 Rozvány György 11–16, 19, 32, 33, 35, 37, 47–49, 61–64, 72, 81, 90, 91, 93, 96, 100, 115, 116, 234
 Rozvány József 91
 Rózsafalvi Zsuzsanna 8, 9, 18, 19, 21, 22, 26, 35, 66, 81, 82, 85, 88, 91, 93, 95, 96, 100, 107, 108, 117, 119, 126, 127, 139, 140, 142, 143, 145, 148, 153, 154, 156, 158–160, 167, 209, 218, 234, 235

- Rowlands, Michael 236
Rudasné Bajcsay Márta 41, 78, 227, 235, 237
Rudolf, I. Habsburg (magyar király) 42
Ruttkay Kálmán 214
Ruttkay Zsófia 26, 218

S. Varga Pál 25, 26, 72, 150, 195, 199, 205, 214, 223, 235
Sáfrán Györgyi 15, 81, 82, 90, 91, 93, 101, 127, 144, 215, 234, 235
Sajó Tamás 229
Salamon Ferenc 120, 121
Sándor István 215
Sántha György 101
Sárai Szabó Sámuel 67
Sárosy Gyula 116
Sárváry Antal 196
Scheiber Sándor 86, 235
Schickedanz Albert 16
Schiller, Friedrich 94
Schrecker Ignác 119
Schulek Frigyes 76
Sebestyén Gyula 40, 235
Sebők Marcell 229
Sepsi Laczkó, Máté 43, 235
Shakespeare, William 122, 153, 182, 198, 200, 224, 217, 218, 221
Shelton, Anthony Alan 83, 235
Sidó Anna 16, 25, 26, 29, 38, 84, 116, 119, 170, 178–180, 183, 226, 236, 242
Simó Ferenc 26, 169
Simon Szabolcs 26, 229
Sipos János 99
Sloterdijk, Peter 27, 236
Soltészné Szilárd Kató 170, 177, 236
Solymossy Sándor 37, 40, 236
Somogyi Gábor 178, 236
Sonkoly Gábor 72, 236

Soós Gyula 183, 236
Soós István 229
Spira György 115, 236
Spyer, Patricia 236
Steindl Imre 76
Stróbl Alajos 16, 21, 22, 38
Sturm, Albert 188, 189, 215

Szabó István 43, 236
Szabó János 98
Szabó Károly 121, 140
Szabó Márton 228
Szabó P. Katalin 104, 236
Szabó T. Anna 210, 236
Szabolcsi Msiklós 147, 236
Szajbély Mihály 141, 148, 236, 241
Szakály Ferenc 236
Szakmári Erzsébet 90
Szalárdi János 48, 49, 51, 61, 236
Szalay Gizella (Arany Lászlóné; Voinovich Gézáné) 13–15, 19, 20, 22, 48, 62, 85, 107, 184
Szalay Gyula 217
Szalay Imre 21, 22,
Szalay Olga 40, 41, 227, 236, 237
Szálkai Tamás 8, 47, 62, 69, 237
Szana Tamás 196
Szapolyai János 34
Szász Károly, ifj. 21, 106, 111, 120, 212, 140, 197, 198, 233, 237
Szász Károly, legifj. 197, 237
Szathmáry László 243
Széchenyi István 140, 141
Széchy Mária 232
Szegedy-Maszák Mihály 130, 237, 240
Szél Kálmán 16, 19, 20, 21, 22, 85, 90, 154, 155, 156, 158
Szél Kálmánné *lásd* Arany Julianna

- Szél Piroska 19, 144, 154, 158, 195
 Szél Farkas 127
 Szendrey István 43, 47, 48, 64–67, 237
 Szendrey Júlia (Petőfi Sándorné; Horvát Árpádné) 106–108, 224, 235, 239
 Szendrey Zsigmond 37, 40, 41, 50, 51, 60, 61, 70, 71, 78, 79, 82, 96, 237, 238
 Szentpétery Imre 233, 234
 Szepes Benedek 36
 Szepes János 36
 Szeremley Barna 88, 238
 Szijártó M. István 83, 229
 Sziklavári Károly 89, 238
 Szikszay Zoltán 103, 238
 Szilády Áron 36, 38, 39, 125, 225, 234, 238
 Szilády János 125, 126
 Szilády Mór 125, 126, 127, 128
 Szilágyi István 103, 104, 109, 143, 225, 238, 239
 Szilágyi Judit 8
 Szilágyi Márton 8, 25, 26, 38, 40, 70, 78, 83, 84, 88, 90, 93, 95, 103, 104, 105, 107, 108, 112, 116, 123, 130, 131, 134, 145, 150, 160–162, 177, 195, 216, 224, 226, 227, 230, 238, 239
 Szilágyi Sándor 120, 121, 124, 125, 140, 217
 Szinnyei József 120–122, 239
 Szmeskó Gábor 161, 239
 Szörényi László 7, 26, 38, 130, 132, 141, 197–199, 202, 230, 239, 240
 Sztaroveczky Károly 101
 Szűcs István 96, 240
 Szűcs János 72
 Szüle Ferenc 125
 Szvoboda Dománszky Gabriella 170, 240
 T. Erdélyi Ilona 119, 222, 240
 Tanács Márton 148
 Tari Lujza 78, 240
 Tarjányi Eszter 25, 28, 123, 134, 200, 240
 Tasso, Torquato 140, 145
 Teleki Julianna (Tisza Lajosné) 240
 Tessedik Sámuel 218
 Thierry, Amédée 149
 Thuróczy Gergely 19, 234
 Tilley, Christopher 235
 Tinódi Lantos Sebestyén 39, 136
 Tisza Domokos 21, 117, 119, 118, 240
 Tisza István 22
 Tisza Kálmán 21, 68, 101,
 Tisza Lajos, id. 67, 87, 101, 117,
 Tisza Lajos, ifj. 101
 Tisza László 101
 Thököly Imre 64
 Toldi György 36
 Toldi György 37, 41, 47, 99,
 Toldi Mihály 35
 Toldi Miklós 9, 32, 36–42, 51, 58–60, 71, 77, 104, 158, 215–218, 222–226, 228, 229, 230–232, 236, 237, 240, 241, 243
 Toldi Miklós 35
 Toldi Sámuel 37
 Toldi Zsigmond 67
 Toldy Ferenc (Franz Schedel) 37, 39, 104, 124, 128, 129, 140, 143, 240, 241
 Tolnai Vilmos 37, 241
 Tomori Anasztáz 122, 143
 Tompa Mihály 106, 109, 110–112, 138–140, 142, 143, 147, 155, 158, 174–176, 185, 186, 194, 195, 222, 239, 241
 Toperczer Ödön 115
 Tordai Ferenc 23
 Torma János 53, 61
 Tóth András 21,
 Tóth Zsuzsanna 8, 241
 Török Imre 238
 Török Pál 88, 143, 153, 154,

- Török Zsuzsa 8, 13, 18, 19, 26, 29, 82, 85, 87, 96,
107, 108, 117, 141, 144, 145, 159, 167, 214, 223,
224, 227, 241
Törös László 119, 215, 241
Trencsény Kálmán 224
Turgenyev, Iván Szergejevics 200
Turóczi-Trostler József 134, 241
- Ugry Bálint 154, 218
Új Imre Attila 215
Ujj János 26, 116, 241
Újszállási Rácz Lajos 26, 230
Urbán Aladár 113, 241
- V. Nyilassy Vilma 233
Vachott Sándor 116
Váczy János 112, 241
Vaderna Gábor 26, 28, 94, 129, 130, 132, 158,
203, 222–224, 226–230, 233, 236, 238, 242
Vadnay Károly 19, 201
Vahot Imre 105, 215
Vajda János 146, 165
Váli Béla 114, 242
Váradi Eszter 222
Várady Gábor 225
Varga Bálint 241
Varga Mihály 50, 52, 30, 61, 72,
Vargyas Lajos 79, 242
Varjasi Imre 237
Varjú Elemér 177, 242
Vas Gereben (sz. Radákovics József) 113, 114,
115, 116, 242
Vaszkán Gyula 24, 242
Vay Miklós 100, 102, 103
Veres András 240
Veres Károly 20
Vergilius Maro, Publius 145, 235
Vergo, Peter 26, 242
- Veszprémi Nóra 170, 242
Viszota Gyula 104, 242
Voinovich Géza 13–15, 32, 39, 63, 75, 82, 85,
86, 88, 89, 93–96, 104, 112, 116, 117, 123–
125, 127, 139, 161, 186, 187, 196, 199, 214,
241, 242
Voinovich Gézáné *lásd* Szalay Gizella
Volney grófja 199
Völgyesi Orsolya 104, 117, 242
Vörösmarty Mihály 94, 104, 107, 116, 128,
129, 151, 198, 242
- Waidacher, Friedrich 26, 243
Wagner István 24, 170, 242
Warga János 119
Weiss János 120
Wertner Mór 36, 243
Wilhelm Gábor 29, 223, 243
Wohl Janka 144, 145, 148, 241
Wohl Stefánia 144
- Yánó Dalma 179
Young, Sara B. 222
- Z. Kovács Zoltán 38, 200, 243
Zahoray János 179, 181
Zeitlyn, David 167, 243
Zeke Zsuzsanna 18, 19, 23, 26, 29, 82, 85, 87,
96, 107, 117, 141, 143, 144, 159, 167, 223, 241,
243
Zichy Jenő 13, 19
Zirzen Janka 144
Zrínyi Miklós 140, 240, 241
Zrínyi Péter 104
Zuh Imre 18, 24, 33, 243
- Zsigmond Gábor 218
Zsoldos Attila 234

SUMMARY

Where from and to?

János Arany (1817–1882) and the local tradition of Salonta

János Arany's oeuvre deserves a prominent position in Hungarian literature – I do not think anyone would dispute this statement. When his narrative poem, *Toldi* was published in 1847, Arany, who lived in the small town of Salonta (now Bihor County in Romania), became one of the best-known figures in Hungarian literature. No one questioned his genius. However, his oeuvre is marked by a peculiar duality in literary history. On the one hand, János Arany is one of the most important poets in Hungary whose nationalist cult was created during his lifetime. In this narrative, Arany, together with Sándor Petőfi, set a new direction for Hungarian literature by using folk traditions in his works. Together they became key figures of nation-building at a time when Hungarians possessed political power in the multi-ethnic Hungarian Kingdom. The constructors of this nation-building project were writers and poets, because the concept of nation used at the time was based on linguistic traditions. Arany thought that this nurturing tradition was a writer's first priority. In this sense, Arany was a conservative poet. On the other hand, János Arany was the first modern poet. Not only was he technically imitative of 19th-century Western-European modern poets, but he was the most profoundly experienced Hungarian poet in the challenges of modernity as well. Naturally, nationalism and modernity are not at odds with each other. Due to his modernity, Arany could have been a celebrated poet in his lifetime: it was not by chance that the literary and scholarly institutions were brought to the fore by someone who did a great deal to fit the national narrative of Hungarian literature into the narratives of liberal political trends. Thus, modernity can be both the problem of the history of ideas (how did one perceive oneself? through

what media could they convey their own subject?) and a problem of poetics (deformation of language, the aesthetic dimension of perception), or may be an issue of ideology and social history (how does modernity relate to national ideologies? what reactions did historical agents have to modernity?).

Arany was born in Salonta and processed the cultural heritage of his hometown several times in many ways. Although he left Salonta and moved to the capital of Hungary, his whole life was tied up by strong bonds to his childhood tradition. The question is not just what items the poet carried over from home. Instead, on the one hand we may also wonder how Arany dealt with tradition, how he touched upon historical material, and what the poetic implications of his choices were. On the other hand, we may also ask how Salonta as a community tried to bring the famous figure, the national poet into the service of its own cultural memory, and more specifically, how Salonta linked its modernization and urbanization efforts to the poet's memory. I argue that Arany and Salonta had different visions of modernity. The poet was very critical, as he realised a disintegration of social connections, a fall in the standard of mass culture and a destruction of the cultural heritage. The paradox of his life was that he was very critical of modernity and used proper and modern poetics to voice his criticism. Salonta, as many other towns of the era, did not want to be left out of the flow of modernity. For the local community, Arany's life was a model of how one could make a career in the modern world and move out of rural deprivation. Salonta set off to become a modern metropolis. The cult of Arany was part of their urbanization activity.

When János Arany died on October 22, 1882 in his Budapest home, Salonta had the opportunity to set up a place of memory (*lieu de mémoire*) for the poet. A memorial museum was soon established and the local authorities persuaded the poet's son to donate his father's personal belongings to the town. The introductory chapter (*Arany Tradition*) describes the process by which the museum concept was developed by the local authorities. Establishing a museum was not the only event, but it became the symbol of modernization as an institution. The Truncated Tower in which the museum was opened in 1899 is the oldest building in Salonta. This building is at the intersection of several traditions. It has endured many historical events; it saw the local population having to flee several times during the Ottoman wars; it stood there when the residents lost their noble privileges they had previously won for military service, and the building also had literary representation, as it was sung by Arany and Petőfi. The renovation of the ruin sent a message: that modernization could be successful. Not only did János Arany have a great career as the winner of social progress, but the local community felt that it was high time to follow Arany on his path. The tower, formerly a symbol

of historical trauma and loss, became a symbol of progress and modernity. And the museum as a modern institution did not commemorate the traumas but the figure who could tell of the traumas and become the winner of progress and modernity. Nevertheless, the 'Muzeul Memorial Arany János' has been a meta-reflective commemoration space ever since.

The first chapter of the book (*Local Tradition*) discusses the history of Salonta. Three historical layers can be stacked: local history, local folk tradition, and finally, what János Arany brought out of these traditions. The chapter focuses on the medieval settlements of the Toldi family (Arany wrote his most influential works about a family member); the establishment of the Bihor military colonies and the loss of the Ottoman wars (Arany analysed the historical traumas); the struggle for the privileges of the former military units (Arany's family was also affected). This story ends with the founding of the Memorial Museum. The chapter argues that the issue of trauma processing is a prominent feature of Salonta's cultural memory practices. The locals were also forced to cultivate their own local historical narratives through constant retelling. Salonta had a turn in memory politics at the end of the 19th century: the project to modernize the town replaced traumatized memory with a form of reflective memory. It means that the town was no longer re-telling stories for trauma processing but remembered the modern bard or teller-of-tales.

The second chapter (*Biographical Tradition*) examines what János Arany's modernity was about. This chapter also deals with several layers of narration: the story of Arany's as an extraordinary career on the one side, and the evolution of his poetry from *Toldi* to his late poems on the other. Arany could be a distinguished figure in the cult of Salonta because of his promise of modernity: the poor man who conquered the city and the modern poet who was able to reshape and vitalize tradition. The chapter devotes special attention to the material and manuscript heritage currently preserved at the 'Muzeul Memorial Arany János' in Salonta: these objects can be used to reinterpret the course of Arany's career.

The third chapter (*Cult Tradition*) deals with the Arany cult and the fourth (*Musealization of Personal Space*) introduces the Arany Room, the most valuable part of the Salonta collection. In *Cult Tradition*, I deal with how Arany's local cult was formed, its peculiarities, and how the different techniques developed here shaped the poet's national cult. In the fourth chapter, I present the paradox of the museum space where a metropolitan interior in a rural market town appeared in a historically rebuilt medieval building. Finally, in Chapter Five (*János Arany and Modernity*), I analyse the title verse of the exhibition and the volume. The poem *Honnan és hová?* (*Where From and To?*) is interesting not only because it tells a lot

about Arany's very critical stance on modernity, but also because he used a rhetoric that left no room for an answer to the question of the title of the poem. Hungarian specialists of Arany's poetry have repeatedly drawn attention to the ambiguities in his rhetoric. By analysing *Where From and To?*, I wanted to join this discourse: to show the duality that while Arany himself as a biographical agent of history was highly critical of modernity, his poems were more radically read in modern poetry than in his contemporaries, who described themselves as modern.

This book thus makes a major attempt to examine the modernity of Arany in terms of the relationship to local tradition, local memory politics, biography, social history, poetics, and cult history.

Contents

Preface	7
Arany Tradition	11
Local Tradition	31
Biographical Tradition	81
Cult Tradition	169
Musealization of Personal Space	183
János Arany and Modernity	191
Conclusion	209
 Bibliography	 213
Index of Names	245
Summary	257

A VITÆ sorozatban olyan monográfiák kapnak helyet, amelyek értelmiségi pályaképeket mutatnak be vagy értelmeznek újra. Céljuk, hogy megvizsgálják a szövegek és életművek egykorú életrajzi, történelmi és szellemi kontextusát. Megítélésünk szerint az irodalmi szöveg-elemzés mellett elsőrendűen érdekes a művek létrejöttének és befogadásának feltételrendszere, akárcsak az ezt befolyásoló társadalmi, retorikai és történeti tényezők, a nyilvánosság terei, az értelmiségi hálózatok.

A sorozatot a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Reciti Kiadója alapította 2020-ban.

